

THE HISTORY OF THE

III

ЮБИЛЕЙНЫЙ КОМИТЕТ НИЗАМИ
ПРИ СНК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
СОЮЗ СОВЕТСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ
АЗЕРБАЙДЖАНА

НИЗАМИ

Третья книга

АЗЕРНЭШР
Отдел художественной литературы
Баку—1941

С 76711

894.362.09

№5

АЗЕРБАЙЧАН ССР ХКС ЯНЫНДА
НИЗАМИ ЮБИЛЕЙ КОМИТЕТИ
АЗЕРБАЙЧАН СОВЕТ ЯЗЫЧЫЛАРЫ
ИТТИФАГЫ

НИЗАМИ

Үчүнчү китаб

М. Ф. Ахундов адына
Азербайжан Республика
Дөвлэт КИТАБХАНАСЫ

АЗЕРНЭШР
Бедии әдәбият шә'бәси
Баки—1941

К
II Аз
8 ж 4

М. Мүбариз

Бөйүк демократ

Низами кэнч яшларындан чэмийтдәки эйбәчәр чәһәт-ләри дәрк этмәйә башламышды. Бир тәрәфдә бәзәкли, дөб-дөбәли, зәнкин сарайлар, бу сарайларда өмүрләрини эйш-иш-рәт, гайгысызлыг ичиндә кечирән шаһлар, феодаллар, ә'ян-лар... Дикәр тәрәфдә исә йохсул, мәзлум, юрдсүз инсан күт-лөләри... Кэнч Иляс бу зиддийәти, бу барәбәрсизлийи кө-рүб, онун сәбәбләрини арашдырды:

9816

«Аллаһын иши беләдир. Биринин гаршысына элә чә-тинлик чыхарыр ки, дағарчығында бир чөрөк дә тапа бил-мир... Биринә исә о гәдәр чаваһир верир ки, хәзинәләри дағ кими галаныр» («Шәрәфнамә»—«Даранын Искәндәрә чавабы»).

Бу сөзләр һәлә кэнч икән шаирин хәялында кәзирди. О, элә бир дүня истәйирди ки, орада ачлар, языглар, мәзлумлар олмасын. XII әср Азәрбайчаңда—бу гаранлыг феодал муһи-тиндә белә бир ишыглы дүняя доғру йол тапмаг чоҳ чәтин иди. Низами бу барәбәрсизлийин ифадәсинә шикайәтлә баш-лады. Фәраг, дәрд, һичран, гүрбәт, кәдәр, һәсрәт онун кәнч-лик гәзәлләриндә тәрәннүм әдилән ән бариз мотивләр иди. Лакин шикайәт Низамийә гәдәр дә әдилмишиди. Тәтрян, Мәһ-сәти, Әбүл-Үлә, Хагани поэзиясында олан гәм, гүсәә мотив-ләри Низамийә мә'лум иди. Өз даһиянә әсәрләриндә әсринин бүтүн чиркинликләрини чосарәтлә ифша әдән Хагани Шир-вани «фәләкин ахытдығы наһаг гәңлар үчүн» аз ағламамши-ды. О да «залым фәләкдән», «фитнәкар зәманәдән», «гара та-ледән» шикайәтләр язмышды. О, һәтта бир заманлар чәфаны, кәдәри севмишиди, бүтүн дүняя гаршы атылан ишкәнчә охла-рына гаршы өз мәрд көксүнү һәдәф әтмәк араусу илә яша-

мышды. Лакин о, тез бир заманда сөвб этдийини өзү баша дүшүмүшдү. О, бир заман элэ зөнн эдирди ки, шикайэтләр, аһлар, зүлмүн гаршысыны ала биләр. О, элэ билирди ки, онун аһлары ити ох кими залымларын синәсинә санчыла биләр. «Зүлмүн кабусу аһ одунда алышыб янар, залым өз эмәлиндән пешман олуб ганар.» Фәләкдән кәлән хош кәлиб, сафа кәтириб, сәбр этмәк, дөзмәк лазымдыр. Чүнки «Сәбр илэ горадан һалва бишәр, көзләмәклә тут яргагы атласа чевириләр». Бу чүр эталәт, дөзүмүлүк, зүлмә гаршы мугавимәтсизлик ислам дининин Яхын Шәргдә пропаганда этдийи бир нөв неоплатончулугдан эмәлә кәлирди. Бу динин этикасына көрә мәзлумлар өзләри залымлардан гисас—интигам алмаг фикринә дүшмәмәлийдиләр. Онлар һәр шейи, аллаһын ирадәсинә тапшырмалыйдылар. «Алалаһ исә интигам аланларын ән яхшысы» имши. Она көрә иди ки, Низамийә гәдәр бизә мәлүм олан поэзиямызда бир нөв эталәт фәлсәфәси чанлы ер тутурду... Бу мәһдудийәти чәсарәтлә позан енә һанам Хагани олмушду. О өмрүнүн чох һиссәсини эталәтчилик, мугавимәтдән боюн гачырмаг фәлсәфәсинә садиг галмышдыса да өмрүнүн гоча чағларында үмуми дүнякөрүшүндә эмәлә кәлән радикал дөнүш, онун фәлсәфәсиндә бу чәһәтә дәхи дәрин тәсир кәстәрди. Хагани залым фәләкә, зәманәйә, таләә мейдан охумаға башлады:

«Фәләк мәнә суваг кими сувашараг яндырса да
Аһым ону яндырачаг, о аһымдан ян дурса да».

Шаирин сонунчу әсәрләри бу ибтидан протестин, бу «һучума гаршы һучумун» дәхи ярытмаз олдуғуну мейдана чыхарды. Хагани белә бир нәтичәйә кәлди ки, залым фәләки ялынз аһ оду илэ яндырмаг олмаз. Белә исә фәләкин зүлмүнә ярдым эдән сәбәбләри арайыб тапмаг лазымдыр. О сәбәбләри мәһв этмәк лазымдыр. Мәһз буна көрә иди ки, Хагани: «Мән Кавә кими дивин башыны әзмәлийәм, йохса дүкәндә чәкич вә зиндан нәйимә лазым иди...»—дейир вә дөврүнүн бүтүн әдаләтсизликләрини чидди тәнгид атәшинә тутур.

Низами дә, өз сияси көрүшләриндә тәкамүл эдирди. О мәнасыз аһларын, сонсуз көз яшларынын нәтичәләри һаггында дүшүндү вә бир мүддәт дөврүнүн традицияларындан яхасыны гуртара билмәйиб, залымлары мәзлумларын көз яшы илэ горхутмаға мейл этди. Белә бир тенденцияя хуәсузилә шаирин «Сиррләр хәзинәси» әсәриндә тәсадүф эдилир. Бура-

да Низами залымлары каһ аллаһын гәзәби вә каһ да мәзлумларын аһынын тәсирин илэ тәһдид эдир. Онлары каһ гиямәт күнүнүн һесабы илэ, каһ да, юрдузу ушағларын, кимсәсиз гәдәнларынын көз яшлары илэ горхудар:

«Әдаләтли олмаг яхшы ишдир. Залымлардан узаг дурмаг йүксәк адәтдир. Сән шәһәр вә гошун аһлине хейирхаһ олсан, шәһәр вә гошун да сәнин хейрини истәр. Өлкәни виран гоян зүлүмдүр. Сәадәти ялынз әдаләтлә әбәдиләшдирмәк олар. Эй залым, бир ағибәт вардыр, сән әвәлчәдән о күнү ядына сал вә өз әмәлләринә көз етир. Сән инсанларын раһатлығыны арзула, халгы инчитмәк нәйә лазымдыр. Бу ишин (зүлүмүн) хәчләтликдән башга бир нәтичәси вармы?.. Тутаг ки, сән зәифләрин мүлкүнә йийәләнимсән, етимләрин малыны да зүлүм илэ әлләриндән алмысан, бәс гиямәт күнүндә һесаб истәнәркән утанмайыб нә уәр кәтирәчәксән.» («Сиррләр хәзинәси»—«Инсанлығын фәзиләти һаггында» фәслиндән).

Бу сәтирләрдә һуманист шаир мәзлум халгын мүдафиәчиси кими чыхыш эдир. Халгын чәкдийи әзаб вә ишкәнчәләр ону гәзәбләндирмишди. Онун бөйүк гәлби залымлара гаршы кин вә гәзәблә долу иди. Лакин бу залымлары дәф этмәйин доғру йолу она мәлүм дейилди. О, бир моралист, бир педагог кими чыхыш эдир. Залымларын өзүнә мурачиәт эдәрәк пис иш көрдүкләрини онлара хатырладыр. Онлары утандырмаға, пешман этмәйә чәһд эдир. Дини китабларын тәлгин этдийи әһкама мурачиәт эдир. һагг-һесаб күнүнү, мәһшәр интигамыны онларын ядына салыр. Әсәрин бу чүр һиссәләриндә биз һәссас, һуманист бир гәлбин инсанлара гаршы олан зүлүм вә тәчавүзләр әлейһинә кечирдийи дәрин изтирәбләри дуйсаг да, зүлмә гаршы, залымлара гаршы, шаирин актив, реал чыхышыны көрмүрүк. Бу нәсиһәтләри Низами дөнә-дөнә тәкрар эдир:

«Зүлүм илэ дүняны әлдә этмәк олмаз. Мүлкү инсафла әлә кечирмәк олар. Әдаләтли олмаян һәр бир сәйи бәһрә вермәз; инсафсыз иш сәни мәһв эдәр. Халгы әдаләттинлә, ағлынла, аслан сифәтләринлә шад эт, әлә бир иш көр ки, өлкәни абад эдәсән. Өлкәни ялынз әдаләт пайидар эдәр, сәнин ишин дә әдаләтлә рөвнәг тапар» (енә орада).

Низами, зүлмә гаршы мубаризэдә өзүнүн гәбул этдийи пассив методун гүввәсинә бир заманлар инанырды. О, бу нәснәтләрдин залымлара дәрин тәсир бағышляячагына, онлары зүлүм, истибдаддан әл чәкмәйә вадар эдәчәйинә инанырды. Мәһз буна көрәдир ки, о, әсәринин рәһм, инсаф, әдаләт, тәблиғ эдән бу фәслини марагыл бир һекәйә илә—«Әнушираван, вәзир вә байгушларын һекәйәси» илә битир. Низами бу һекәйәдә языр ки, бир күн Әнушираван ова чыхараг гошунундан араланды. О, бир хараба кәндә кәлиб чатды. Падшаһын янында ялныз вәзир иди. Бу хараба кәндин учуг бир дивары үзәриндә отуран ики байгуш бир-бирилә нә барәдә исә данышырдылар. Шаһ вәзирдән о гушларын нә барәдә данышыларыны сорушду. Вәзир деди:

«...Әкәр шаһ ибрәт алмаг истәйирсә шәрһ эдәрәм. Си-зи һейрәтә салан бу ики гушун сәсиндә бир тоюн хүтбәси охунур. Бу гуш гызыны о гуша вермиш вә сәһәр-сәһәр ондан башлыг истәйиб дейир:—Сән кәрәк бир бу кәнди вә бир дә бир нечә белә хараба кәндләри бизә бағышляясан. Икинчй байгуш исә дейир:—Сән бу хүсусдә дүшүмә. Шаһын зүлмүнә бах, гәм емә, әкәр падшаһымыз бу оларса чох кечмәз ки, бу чүр хараба кәндләрдән сәнә йүз минини верәрәм».

Байгушларын сөзү Әнушираван тәсир эдир. О, юхудан оянымыш кими пешманчылыг атәшиндә говрулуб яныр вә ағляраг дейир:

«— Аһ, залымлығын нәтичәси ағламагдан башга нәдир... Бах, мәнн зүлүм гушлара да чатмышдыр. Көр мән инсанлара нә гәдәр зүлүм этмишәм ки, байгушлар белә өз дилләри илә мәнән шикайәтләнирләр. Гафил вә дүняпәрәст адам олан мән нә вахта кими өз әмәлләрим үчүн башыма вурум. Нә вахта гәдәр инсанларын малыны зорла әлиндән алым. Мән өлүмүн вә гәбрин әзабынудан хәбәр сизәм. Мән нә вахта гәдәр тәчавүзлә мәшғул олачагам, нә вахта гәдәр өз башыма ойнаячагам». («Сиррләр хәзинәси»—«Әнушираван, вәзир вә байгушларын нағылы»).

Бу сөзләрдән сонра Әнушираван артыг шәһәрә гайыдыб, зүлүмдән әл чәкир, һәр иши әдаләт, инсаф вә рәйийәтпәрвәрлик әсасында ичра эдир. Өмрүнүн сонуна гәдәр кимсәни өзүн-

дән инчитмир, мәзлумлара о гәдәр көмәк эдир, йохсулларын, етмләрүн о гәдәр гайгысына галыр ки, халг артыг ондан көрдүкләри ағыр зүлүм унудур вә она Әнушираван-адил ады верирләр. Һәтта «о өлүмшә дә әдаләти яшайыр. Адиллийин сиккәси онун адына нурулмушдур» (енә орада).

Бу сөзләрдән шаир белә бир нәтичә чыхарыр:

«Төвбә гапысы һәмишә ачыгдыр. Һәр һансы бир зүлым, гәддар һөкмдәр өз вәһши әмәлләриндән пәнман олуб халга әдаләт, ярдым көстәрәрсә һәм халг, һәм дә аллаһ онун кунәһиндан кечәрләр. О, әдаләтли адыны гәзанар, тарих онун адыны әбәди яшадар вә кәләчәк нәсилләр ону хейир-дуа илә хатырлар. Әдаләт гапысыны дөйәнләр адил ады алдылар. Онлар, сону хейир илә нәтичәләнән бир нәһайәтә чатдылар» (енә орада).

Низами эйн заманда залымлары хәбәрдар эдир ки, мәзлумлар залымлара гаршы әтиразларында ялныз шикайәтлә кифайәтләнирләр. Онлар ихтиярларында олан бүтүн васитәләр илә зүлмә гаршы мүгавимәт көстәрир, залыма гаршы мүбаризәйә галхырлар. Лакин мәзлумларын әлиндә олан бу вәсаит һәлә Низаминин нәзәриндә чох мәһдуддур. Бәзән дә шаир бу васитәләрин ән пәсивини, ән ярамазыны вә күтүнү—ән актив, тәсирли вә кәсичи бир васитә һесаб эдир. Бу васитә одлу аһлар вә ганлы көз яшларыдыр.

Шаир падшаһларын рәйийәтлә олан мүнәсибәтләриндән бәһс ачыр вә рәйийәти инчидән һүнәрсиз, мәрһәмәтсиз падшаһа үз тутараг дейир:

«Әй вәрлығы, һүнәри хәчәләт эдән. Сән дул гадындарын һүнәринә бах, утан. Нә вахта гәдәр кишиләри йыхмаг иддәнасында олачагсан. Инсанлары аз вур, аз вур. Сән бир гадындан да ачизсән. Ағын бойну һүнәр йүкүндән азад дейил. Әдаләтдән яхшы һеч бир һүнәр йохдур. Лакин бу тәзә су сәнин архында тапылмыр. Бу тәзә хал сәнин үзүндә көрүнүр. Яхшылыг көвһәриндән башга бир шей сечмәк инсан үчүн ярамаз, ялныз бу көвһәрлә һәяти гәзанмаг мүмкүндүр. Зүлүм этмәк, өз абрыны, инсанларын да ганыны төкмәк хоша кәлән иш дейил... Бу мәләк аддымы илә аддымлаян инсанлар чыхыш йолу ахтармагда тысбагадан ки, әксик дейилләр. Сән зүлүм гылынчыны онларын йо-

лундан чэк ки, онларын сүбх охунун (аһларынын) ачысыны дадмаясан... («Сиррлэр хэзинэси» IV фэсил).

Лакин Низами эйни эсэрдэ, йә'ни «Сиррлэр хэзинэси»ндә фэсилләр өтдүкчә ирәлиләмшиш вә тәдричән зүлмә гаршы мүгавимәтин пассив формасындан актив формасынын тәблиғинә кечмиш вә залымлара гаршы олан нифрәтини даһа айдын вә кәскин бир формада ифадә этмишдир. О, һәтта поэмасынын IV фэслиндә яһныз бир пәснәһәтчи кими галмайыб бир аз даһа ирәлийә аддымлаяраг залымы тәһдид этмиш, һәм дә ону яһныз мәзлумун «хәнчәрдән кәскин» аһы илә дейил, бир чох мәзлумларын биркә һүммәти илә, биркә мүгавимәти вә биркә мүбаризәси илә һәдәләмишдир:

«Әдаләт кәстәр, инсанларын һүммәтиндән горх. Яры кечәдә атылан мәзлумларын охундан сағын. Һүммәт баш галдыран ердә она гаршы хор бахма. О чох тә'сирли бир шейдир. Бир дүшүн, бир нечә кишинин биркә һүммәти Маһмудун вүчудуну нә күнә салды. Элчә дә бир нечә күнәһсыз адамын биркә һүммәти ишин сонунда сәни дә мәһв эдәр».

Бу һүммәт һәлә гәдим тарихдән башлаяраг бүтүн Шәрғә таныш иди. Кавәнин мәзлумларла биркә һүммәти Зөһһакын зүлмү бұсатыны тар-мар этмишди. Мәздәкин енә мәзлумларла биркә һүммәти феодаллара ган уддурмушду. Һәлә Бабәкин мәзлум халгла бирликдә залымлара гаршы тутдуғу диван нечә кәсин ядындан чыхмамышдыр. Бөйүк шаир дәһи гаршысында бир вәзифә гоймушду; мәзлумлары оятмаг, онлары зүлмә гаршы уча сәслә, чәсарәтлә чыхыш этмәйә сөвг этмәк...

Бизчә айдындыр ки, Низами яшадығы о гаранлыг зүлүм мүһитиндә нечә вахт халга үз тутараг: залымлара гаршы үсян эдин, феодаллары говун, шаһлары өлдүрүн... дейә билмәзди. Буна көрәдир ки, о, һәр заман өз оригинал фикирләрини бә'зән һекәйә, бә'зән кинайә, бә'зән дә эсәрләриндәки тарихи шәхсийәтләрин дилиндән тамамилә башга бир дөврдә, башга бир мүһитдә яшамыш залымлара гаршы дейир. Бу метод эсрләрдән бәри дүня әдәбийятында һаким олан бир методдур. Низами бу методдан хүсуси бир бачарыгла истифадә этмишдир. Бахын, шаир һаман IV фәсли белә бир кичик һекәйә илә еқунлашдырыр:

«— Солтан Сәнчәр заманында бир дул гадына зүлүм этмишдиләр. О, кедиб Сәнчәрин этәйиндән тутараг деди: Эй падшаһ сәнин утаныб гызардығыны аз көрмүшәм. Илләр зууну сәнин зүлмүнү көрмүшәм. Сәнин сәрхош дарған мәним мәнзиләмә сохулуб, тәпиклә үзүмә вурду, күнаһсыз ерә мәни эвимдән чыхарды. Сачымдан тутуб мәни күчә башына чыхарды. Мәни заманынын зүлүм сәһрасында гойду, эвимин гапысына зүлүм мөһрү вурду вә деди:— Эй бели бүкүлмүш гоча, филан кечә ярысы сәнин яшадығын күчәнин башында филанкәси ким өлдүрмүшдүр. О, гатили ахтардығы ердә мәним эвими гарәт этди. Эй падшаһ, бундан артыг зүлүм һарада ола биләр...»

Шаирин яратдығы бу дул гадын образы бунтар бир мәзлумдур. О, зүлүм яһныз билаваситә ичрачысыны дейил, онун сәбәбини, һимәйәчисини, падшаһын өзүнү ифша эдир. Бундан эләвә шаир чох ағыллы вә мәналы бир нисбәт ишләгмишдир. Дарға дул гадыны дөйүб, сөйүр, эвини талайыр вә ондан тәләб эдир ки, кечә вахты күчәдә өлдүрүлән адамын гатилини тапсын. Һалбуки, күчәләрдә, йолларда, шәһәрдә әмнийәт яратмаг, әһалинин малыны, чаныны оғрулардан, чаниләрдән горумаг, чинайәткарлары тапмаг вә чәзаландырмаг билаваситә дарғанын өз вәзифәсидир. Демәк Низами эйн заманда феодал-аристократия дөвләт апаратындаки бюрократизми, фәлийәтсизлийи вә һәрч-мәрчлийи ифша этмишдир. Бу исә олдугча мараглы бир һадисәдир. Бу, кәләчәкдә һагғында данышачағымыз бәһсләрә бир башланғычдыр. Бу, бөйүк демократ шаирин тәфәккүрүндәки сияси инкишаф процессиндә диггәтәшәян бир аддымдур.

Дул гадын дарғанын зүлүмдән шикайәтини битирдикдән сонра Солтан Сәнчәрин өзүнү дәһи ифша эдиб дейир:

«Мән сәндән әдаләт вә һагг диван көрмүрәм, сән дә зүлүм этмәкдән узаг дейилсән, шаһлардан рәийәтә гүвәт вә ярдым чатар. Сәндән исә бизә зәлиллик чатыр. Етимләрин малыны әлдән алмаг асан дейил, сән бундан ваз кеч. Бу сәнин үчүн Абхазияны таламаг кими асан көрүмәсин... Сән шаһлыг иддиасы этсән дә шаһ дейилсән, гилдурсан, чүнки, сән залымсан, өлкәнин ишләрини низама салан шаһлар рәийәти гаығы илә әһәтә этмәлидирләр ки, һамы онларын фәрманына табе олсун, чанла, башла

үрөклө онлары севсин. Сән исә дүняны алт-үст эдибсэн. Бирчә сөйлә, сән оландан бәри һансы һүнәри кәстәрәб-сән. Дөвләтләрини йүксәлдән түркләр өлкәләри әдаләтлә фәтһ этдиләр. Сән исә залымлары бәсләдийн үчүн түрк дейилсән, таланчы һиндусан. Шәһәрлинин юрду сәнин әлиндән виранә олду, кәндлинин хырманы сәнин әлиндән дәнсиз галды.» («Сиррләр хәзинәси») — «Солтан Сәнчәрлә дул гадынын һекәйәси»).

Низами бу сөzlәри дул гадынын дили илә Солтан Сәнчәрә дейил, бәлкә дә өз дөврүнүн шаһларына, феодалларына дейир. О, тәнгидиндә амансыз вә чәсарәтлидир. О, һеч нәдән горхмур, онун үчүн ән әзиз, ән гиймәтли вә шәрәфли шей вичданын ондан әтдийи тәләбдир. һагсызлыга көз юммага, зүлмә гаршы йүксәк сәслә протест этмәк — вичданын шаһрән әтдийи тәләб дә бундан ибарәтдир. О, бу тәләби еринә етирмәк уғрунда һәр чүр чәтинлийә, һәр чүр ағрыя, мәнру-миййәтә һәтта өлүмә белә һазыр иди. О, тамамилә өзү тәбиәт-дә олан бир гочанын образыны яратмышдыр. Бу чәсарәтли гоча образы «Сиррләр хәзинәси»нин XIV фәслинин һекәйәси-нә дахилдир:

«Залым бир падшаһ рәийәти союб инчидирмиш. Онун чохла хәфийәләри һәр кәсин гаранлыг кечәдә этдиклә-рини сәһәр кими айдын бир шәкилдә падшаһа чатдырар-мыш. Нәһайәт бир нәфәр она гоча бир заһидин шаһы азғын, залым вә ган ичән адландырдығыны хәбәр верди. Падшаһ ачыгланды, вә заһиди о саат өлдүрмәйә әмр эт-ди. О, өлүм сәччәдәсини ерә салдырыб үзәринә гум төкдүр-дү. Шаһ о гәдәр ачыглы иди кч, див онун һейбәтиндән горхурду. Чаван бир гасид кәндәрәб гочаны тә'чили ча-фыртды. Гоча дәстәмаз алыб кәфән кейинди вә падшаһын янына кәлиб сөзә бәшлады. Гәзәбли шаһ әлини-әлине сүр-түрдү. О, ачығындан аяғынын алтына бахырды, гочая үз тутараг деди: «Әшитдим һагымда данышыбсан, мәни залым вә азғын адландырыбсан. Сән мәним Сүлейман ча-лалымдан хәбәрдар ола-ола мәни залым адландырмага һечә чәсарәт эдибсэн...» Гоча сусмур, падшаһын гәзәби, ерә сә-лымыш гәли сәччәдәси вә чәлладын әлиндә парлаян ити хәнчәр доғручу, вичданлы гочаны горхузмур. О, шаһа үз тутараг чәсарәтлә чаваб верир:

«...Мән ятмамышам, сән сөйләдикләриндән даһа пис сөzlәр данышмышам. Гочалар вә чаванлар сәнин ишин-дән хәтәрәдир. Шәһәр вә кәнд сәнин зүлмүндән бешиш-дир. Мән сәнин әйбләрини ачмагымла яхшыны вә писни кәстәрән бир күзкү олмушам. Күзкү сәнин әйбәчәр сима-ны олдуғу кими кәстәрирә өзүнү гыр, нә үчүн күзкүнү гырырсан. Мәнә яхшы-яхшы бах, дедикләримә фикир вер. Бу дедикларим доғру олмәзса мәни өлдүр» («Сиррләр хә-зинәси») — «Залым падшаһла заһидин һекәйәси»).

Низами моралы илә, онун әхлаг вә тәбиәти илә танын олан һәр кәс айдын көрә биләр ки, бу доғручу, чәсур вә һагг сөзүнү мүдафиә этмәйи бачаран гоча бөйүк шаирин өз обра-зыдыр. Шаир бу диггәтәшәян гочанын шәхсийәтиндә зүл-мә гаршы протест сәсини йүксәлдән мәрд, чәсур, инсанпәр-вәр, нәчиб инсанларын образыны яратмаг истәмишдир..

Гейд этмәк ләзимдыр ки, бу һекәйәдә Низами енә сөзүн тә'сиринә һәддиндән артыг инаныр. Нәсиһәтин күчүнү мүба-лигә илә гиймәтләндирир вә элә күман эдир ки, залымларын пис әмәлләрини онларын үзүнә чырган, онлары һагигәтән зү-лүм әтдикларинә инандыран чәсур адамлар оларса залым зүл-мүндән әл чәкәр, инсанлар исә зүлмүн пәнчәсиндән азад олуб хошбәхт яшәя биләрләр. Белә ки, гоча заһидин чәсарәтли вә ачыг чавабы гудузлашмыш залым падшаһа дәрин тә'сир ба-ғышлайыр. Шаһ гочаны өлдүрмәк фикриндән әл чәкир, ону азад эдир вә зүлмү тәрк эдәрәк, адил, рәийәтпәрвәр бир пад-шаһ олур...

Бу һекәйәдә Низами тамамилә бәшга бир мәгсәд илзәмиш-дир. Бу да доғручулуғу тәблиг этмәк, доғру сөзүн тә'сиринә инандырмаг вә «доғручуя завал йохдур» мисалыны доғ-рултмаг сә'йләриндән ибарәт олмушдур. Анчаг азачыг сон-ра, йә'ни «Сиррләр хәзинәси»нин даһа сонраки фәсилләрини язаркан Низами өзүнүн сәдәләвһ олдуғуну вә янлыш мүһакимә йүрүтдүйүнү бәшга дүшүмүш вә тамамилә бам-бәшга бир идея, зүлмә гаршы амансыз мүбаризә идеясыны мейдана сүр-мүшдур. Бу идея Низами тәрәфиндән абстракт формада мей-дана сүрүлмәмишдир. Зүлмә гаршы мүбаризә янлыз айры-ай-ры вәлимылары өлдүрмәк, дәф этмәкдән ибарәт олмайыб, бәл-кә чәмиййәтән ичтимийи гурулушунда бир реформа, бир дә-кәтәклик яратмагла көһнәлийи девирмәк, онун әвәзиндә ени бир гурулуш тә'сис этмәклә дә мүмкүндүр. Шаир бу прогрессив

идеяны «Сиррләр хэзинәси»нин XV фәслинә эләвә этдийи «Шаһзадәнин һекайәси»ндә ирәли сүрмүшдүр. Бу һекайәдә кәңч вә енилик севән бир шаһзадәнин тәдбирләринә көһнә-пәрәст адамлар мане олур. Онуң вердийи һәр бир реформаны кин вә истәһза илә гаршылайырлар. Кәңч шаһзадә бәдбинлашир, тәслим олмаг истәйир ләкин онун юхусуна кирән бир гоча она ағыр вәзийәттән хилас олмаг үчүн һәгиги чыхыш йолу көстәрир... Бу нурани, шаиранә гоча прогрессив дүшүнчәли кәңч шаһзадәйә мүрачиәт әдиб дейир:

«Әй тәзә һилал, көһнә бүрчү йых. Әй тәзә күл, көһнә будағы гыр, гой сәадәт сәнин нәсибин олсун, шадлыг сәнин үзүнә күлсүн...»

Шаһ юхудан ояныр вә ону әһәтә эдән бир нечә нәфәр көһнә-пәрәст адамлары арадан галдырыр. Көһнәлийи йыхыб, ени үсул, ени гайда ярадыр вә өлкәдәки нәзм-низамы дүзәдди.

Низами бу һекайә илә чыхыш әдәрәк халга мүрачиәт эдир вә өз идеяларыны тәкид илә пропаганда башлайыр. О, бурада инсанлары онларын сәадәтә доғру йолларында гаршыларына чыхан һәр бир маниәни арадан галдырмага, енилийә, прогрессә мане олан һәр чүр көһнәлийә гаршы амансыз олмага чағырыр:

«Өлкәни хараба гоян шаһын башы кәсилмәлидир. Андыны позан гошунун дағыдылмасы яхшыдыр. Көһнә будаглары гырмасан чаван сәрв йүксәлә билмәз. Архын кәнарыны газымасан чынар әл-гол ача билмәз. Булағын көзүнү арытмасан, торпағын гәлбидән саф су чыхмаз... Бир аплыга о ғылынчыны ғынындан чыхарт, ону нә вахта гәдәр ғынында сахлаячарсан, әй ғылафлы адам» (енә орада).

Бу чүр чәсарәтли чыхыш вә мүбариз чағырыш Низами әсәрләриндә тәсадүфи дейлидир. Онуң сонраки әсәрләри бизи инандырыр ки, бу бөйүк инсан, дөвләт һаггында, ичти-маи гурулушун радикал формада дәйишилмәсинин лазым олдуғу һаггында чох чидди дүшүнмүш вә диггәтәшяан нәтичәләрә кәлиб чатмышдыр.

Низами, арзу этдийи ичтимаи гурулушун нә шәрантдә вә һансы васитәләрлә гурулмасыны дәхи дүшүнмүшдүр. Онуң фикринчә хошбәхт чәмийәттә рәийәтлә һөкмдар бир вәһдәт тәшкил этмәли, шаһ—һаким бөйүк бир әиләдән ибарәт

олан бүтүн элин башчысы, онун гәйюму вә рәһбәри олмалдыр. Белә бир гурулушда бүтүн өлкә һөкмдара табе олур. Ләкин һөкмдар һаким-мүтләг олмур. О, һәр бир аддымыны онун әтрафында олан алимләрин, философларын, вәзирләрин вә дүнякөрмүш гочаларын мәсләһәти илә атыр. Белә һөкмдарларың үмдә гайғысы рәийәтнин рифаһы олмалдыр.

Әдаләтли һөкмдар әһалинин һәм башчысы, һәм дә мүдәфиәчсидир. О, ағлы, күчү, мәнәти вә бачарығы илә һамыдан үстүн бир адам олмалдыр. Дөйүшдә һамыдан габагда кедән, һәр кәсдән артыг энергия илә чалышан вә һәр чүр чәтилийи арадан галдырмағы бачаран бу адамлар һөкмдардан даһа артыг бир гәһрәмана охшамалыдырлар. Тарих ялныз бу чүр һөкмдарлары һөрмәт бәсләйир. Ялныз онларын ады өлмәз гәһрәманларын ады кими халғын хатириндә дәрин ер салыр вә орадан силинмир.

«Хосров вә Ширин»дә ярадылмыш Пәрвиз, Низаминин арзуладығы бу падшаһлардан биридир. О, әдаләти илә өлкәсини абад, рәийәтини шад эдир. О, залымлардан мәзлумларын интигамыны алыр. Рәийәтнин интересләринин мүдәфиәсиндә мөһкәм даянараг залымлары, тәчавүзкарлары гаршы амансыз бир сиясәт йүрүдүр. Шаир онун әдаләтини белә тәсвир эдир:

«...О, дүня падшаһы тәчавүзкар әлләри кәсди. Һәр шәһәрдә чар чәкдириб э'лан этди ки, инсанлары зүлүм эдән шөхсләрин һалына вай олсун. Әкәр биринин аты бир башчысынын әкининә кирәрсә, әкәр бир нәфәр башчысынын мейвәсини дәрәрсә, әкәр бир адам намәһрәмин үзүнә бахарса, я бир көзәлин эвинә сохуларса мәним гәзәбимә дүчар олачагдыр» («Хосров вә Ширин»—«Хосровун доғулмасы» фәслиндән).

Падшаһ дедикләринә анд ичди вә бу гануну позанларла амансыз рәфәтәр этди. Шаһын әдаләти сәйәсиндә бүтүн дүня абадлашды. Харабалыглар тапылмаз олду, һәтта Пәрвиз ән әзиз вә севимли оғлу Хосрова гаршы белә үзкөрәклик этмәди. Белә ки, кәңч шаһзадә бир күн шикара чыхаркән сәрхош олуб бир кәндлинин эвинә сохулдугда, онун атынын кәндлинин әкининә дүшмәси вә гулуңун рәийәтнин бағындан ики салхым гора дәрмәси хәбәри Пәрвизә чатаркән шаһ гәзәбләнди вә оғлундан интигам алмага һазырлашды.

Низами бурада әдаләтли бир һөкмдарын өз оғлуна гарш

на гэдэр амансыз олдуғунун тимсалыны көстөрир. Пәрвиз көнч Хосровун көз яшларына рәһм этмир, онун атышын аягларыны көсдирир, гулулу гора сәһибинә бағышлайыр, тахт ва тачыны бир ахшамлыга әви әлиндән алынмыш кәндлийә верир, чалгычысынын дырнагларыны сындырыб, сазынын телләрнини гырдырыр. О, тәк вә әзиз оғлунун азғынлығыны өзү үчүн тәһгир һесаб эдирди. Әдаләтли падшаһ үчүн садә бир рәһийәтлә өз доғма оғлу арасында һеч фәрг йохдур. О, һәтта сайдығымыз чәзаларла кифайәтләһмирдди, Хосровун бойнуну вурмағ, белә моментләрдә Пәрвиздән о гәдәр дә көзләһнимәз иш дейилди. Сарая яхың олан мө'бидләр, ағсаггаллар буну дүшүнүр вә она көрә дә илтимасчы сифотилә Хосровун яһныча кәлиб онун бағышланылмасыны шаһдан хаһин эдирләр. Хосров бойнуна кәфән салыр, әлиһә сийрилиһи ғылынчы алыб атасынын гаршысында диз чөкөрәк, үзүнү торпаға сүртәрәк кунанынын бөйүклүйүнү әтираф эдир. Огул ялварыр, мө'бидләр ялварыр, Пәрвиз өз ачығыны аңчаг-аңчаг сөндүрә билир. Лакин о, еһә дә бир мәсәләни дүшүнүр: һә үчүн мән ним оғлум азғынлығ этсин?..

Гейд этмәк ләзымдыр ки, тарих белә бир әдаләтли Пәрвиз танымыр. Пәрвиз һағғында олан бу әфсанәни Низами бия идеал кими яратмышдыр. Бу әфсанәни яратмағда шаир чох бөйүк һә ақсуал бир мәгсәд исләмишдир. О, белә бир ләгәндәр һөкмдарын образыны ярадаркән онун әдаләти илә өз мұасири олан шаһларын вә феодалларын зүлмү арасында мұғайисә яратмағ вә сонунчулара гаршы өлүм ақты, иттиһам ақты язмағ истәмишдир.

Шүбһәсиз ки, шаир бу мәгсәдинә наил олмушдур. Пәрвизин әдаләтиндән бәһс эдән эпизод һәм мәзмун вә һәм дә бәдин форма вә композиция чәһәтдән элә ярадылмышдыр ки, охучу һәр мисраны бөйүк һәвәслә охурур вә онун һәр сөзүндәки дәрин мәзмуну чох тез мәнимсәйир. Бүтүн эпизод боюнча Пәрвизин рәһийәтпәрвәрлийи, әдаләти, зүлмә гаршы амансызлығы һағғында олан фактлары охуяң охучунун бирдән нәзәри ашағыдаки мисралара саташыр:

«...Әввәлләр шаһларын яһныз өкәләрлә дейил, өз дүрдәһәләри илә белә әтдийи мұһакимәйә бах, һалбуки онлар дүһаны атәһпәрәстликлә о чүр абад әтдиләр. Бу күн мұсәлманлығ сәнә әйиб олсун. һаны о әдаләт, һаны о инсаф, һаны о гәлб ки, өз оғлуна бу чүр чәза верирди. Ин-

ди йүз язығын һаныны төкәләр бир тоз белә ериндән тәрпәнмәз...» (Хосров вә Ширин) — «Пәрвизин Хосрову чәзаландырмасы» фәслиндән).

Бу сәтирләр Низаминин мәгсәдини тамамилә айдыңлашдырыр. Ону марағландыран VI әср Сасани һөкмдары Пәрвизин әдаләтли олуб-олмасысы дейил, һәтта Пәрвизин бу чүр әдаләтли бир падшаһ олмасынын Низами заманынын үмуми кедишинә чидди бир тәсири дә йохдур. Беләликлә айдың олур ки, бу эпизодун мәғзи, һаман юһәрәда цитата кәтирдийимиз алты мисрадыр. Бу мисраларла Низами Пәрвизин әдаләти илә өз дөврүндәки һакимләрин гайғысызлығыны мұғайисә этмин вә «кинди йүз язығын һаныны төкәләр бир тоз белә ериндән тәрпәнмәз» сөзләри илә өз әсриндәки һағсызлығ вә һәпунсузлуғдан унутулмаз бир һикайәт әтмишдир.

«Хосров вә Ширин» поэмасында Низами сүжетни баһғә бир хәтт илә, өзүнүн дедийи кими севки мачәралары хәтти илә инкишаф әтдирмиш вә яратдығы гәһрәманларын сияси фәалийәтиндән аз данышмышдыр. Лакин буна баһмаярағ о, еһә дә Хосровун, Мәһинбанунун вә Ширинин әдаләтиндән, сәхавәтиндән вә инсанпәрвәрлийиндән бәһс ачаркән дүнякөрүшләриндәки әсас идеяны тәрәннүм эдән бир сыра дигтәтәһияң сәһнәләр яратмышдыр.

Бу һөкмдарлар һәр бириси айрылығда конкрет мұсәбәт сифәтләрә маликдирләр. Онларын һағысы рәһийәтин үзүнә ачығдыр. Һәр кас онларә өз дәрдини дейиб вә онлардан ярдәм ала биләр, онларын вер әли бүтүн халғы варландырмышдыр:

«Лейли вә Мәһнун» әсәри илә Низаминин сияси көрүшләринин инкишафында ени бир дөвр баһланыр. Бу көзәл трагедия Низами әсәрләри ичәрисиндә сурф ашиғанә бир әсәрдир. Бурада бөйүк һуманист шаир өз дүһасы илә феодал барбарлығы вә инсанларын дуйғусуна гаршы олан вәһши тәча-вүзләр әлейһинә чыхарағ, чәмийәтин ән ағыр вә инчә бир мәрәзини ачыб көстәрмәк истәмишдир. Бу әсәрдә шаир хүсуси, сияси проблемалар гоймашыдыр. Лакин поэма язылан кириш һиссәси дәрин сияси-ичтимаи мәзмуна маликдир.

Бу һиссәдә шаир өз һуманист-демократ идеяларыны конкрет формада пропаганда эдир. Бир нечә хырда фәсилдән ибарәт олан бу киришдә әсл инсан һәятынын принципләриндән бәһс эдидир. Шаирин ирәли сурдуғу илк мәсәлә һәр бир ин-

114045

М. Ф. Ахундов adına
Азәрбајҹан Республика
Дөвләт КИТАБХАНАСЫ

санын бүтүн чөмиййәт гаршысында дашыдыгы мәс'улиййәтин баяннандан, һәр бир инсанын өһдәсинә дүшән бәшәри вәзи-фәнин изаһындан ибарәтдир. Бу вәзифәни шаир инсанларын яшадыгы чөмиййәтә, мәнсуб олдуғу халга сәдагәтлә хидмәт этмәкдә көрүр вә һеч дә тәсадүфи дейилдир ки, өз оғлуна мүрачигәт эдәркән «инсанлара һәят гайтаран бир һәким ол, инсан өлдүрән һәким олма...» дейир. Бу фәсилдә шаир тәва-зөүн фәзиләтиндән данышыр. Шәхси киң вә интиғам һисс-ләрини пәсләйир. Һәтта шаирин өз башына мин бир мүсәбәт ачан, онун һүнәрини, әсәрләрини вә күнәш кими парлаг дү-һасыны инкар эдәнләрә гаршы белә бир нөв космополит мү-насибәт бәсләмәйи лазым көрүр. О, «шикәстсиз аилә олмаз» принципини әсас тутараг «килансыз хәзинә олмаз, күл олан ердә тикан да олар»—дейә белә бир нәтичәйә кәлир ки, дүня-дәки яхшы шәйләр вә яхшы адамлар нә гәдәр севилсәләр дә онларын гәнимләри вә дүшмәнләри дә о гәдәр артыг олар. Мәсәлән: күл көзәл, әтирли вә севимли бир чичәкдир. Һәмәи ону севир, ийләйир, онун әтриндән һәзз алыр. Бүлбүл онун көзәллийи вә гоһусуна вурғун олуб кечә сүбһә гәдәр дастан-лар охуюр. Лакин «хар» адланан нанәчиб вә ийрәнч бир бө-чәк бу көзәл күлүн гоңчасына сохулур, ону доғрайыр, да-ғыдыр, солдурур, мәнв эдир. Ипәк өз инчәлийи, өз шәффаф-лығы, өз тәрәвати илә дүняны бәзәйир. Дүня көзәлләри онун юмшаг телләри арасында бәсләнирләр. Лакин «Кивә» адла-нан бир залым, паразит бөчәк бу көзәл телләри кәсир вә бу көзәллийи корлайыр.

«Дүняны шөһрәти илә долдуран һәр мәшһур адамын адыны рүсвай эдән йолдашлары да олмушдур. Көзәлли-йи илә айын гулағына һалга салан Юсиф, гардашлары-нын һийләсиндән чан гуртара билмәди. Нәфәси илә ин-санлара һәят верән Иса йәһудиләр әлиндә ачиг галмыш-ды. Эрәбләрин рәһбәри олан Әһмәд (Мәһәммәд) Әбулһә-бин тиканынын ачысына гатлашмалы иди...» («Лейли вә Мәчнун»—«Мүнкүрләрән шикәйәт» фәслиндән).

Бурада шаир өз юмшаг тәбиәтиндән данышыр. «Бир итә белә пәслик этмәмишәм»—дейә өз хейрхәһлығы илә фәхр эдир... Лакин бу юмшаглығын, бу хейрхәһлығын да бир ән-дәзәси олдуғуну гәйд эдир: «Лакин өз һаггыны дүшүнәнләр янында дилсизлик—бигейрәтликдир»—дейир.

Шаир бир тәрәфдән инсанлары тәвазә чағырыр, тәкәббү-рү пәсләйир, дикәр тәрәфдән мәғрурлуға, енилмәзлийә, ира-дәли, мәтин вә һагсызлыға гаршы амансыз олмағы инсанла-ра төвсйә эдир:

«Шир үрәкли олмасан ишин ашмаз. Өкүз үрәкли олан-ларда һүнәр тапылмаз... Нә үчүн һәр йүкә боюн әйирсән? Нә үчүн һәр зүлмә разы олурсан? Чийинләрини даг кими йүксәк тут, даш үрәкчиләрә гаршы кобуд ол. Сүсән кими зәриф олсан юмшаг торпаг да сәни эзәр. Зәлиллийә дөз-мәк сәни киюзлүлүк хәстәлийинә салар. Зүлмә гатлашмаг инсаны зәлил эдәр. Аһ чәкиб зүлмә гатлашма, аһ чәкмәк инсаны мәнв эдәр. Силаһыны тикан кими чийиндә һазыр тут ки, күл дәстәләрини гучағында сахлая биләсән» («Лей-ли вә Мәчнун»—«Оғлум Мәһәммәд Низамийә насиһәт» фәслиндән).

Низами зүлмүн, деспотизмин тарихи-ичтиман бир һадисә олдуғуну тәсдиғ эдир. О, ибтидан һейванлар аиләләриндә зүлмүн олмадығындан бәһс ачараг дейир ки, «тапдығы илә гане олан һейванлар хошбәхтдир». Инсанларын бәдбәхтлийи онларын тамаһкарлығындадыр. Бу тамаһ онларын вугарыны ғырыр. Онлары ялтагыла, ялаглыға вә алчалмаға сөгг эдир. Онлары шаһларын, варлыларын гаршысында диз чөкмәйә ва-дар эдир. Һалбуки, тамаһкар олмаян, тапдығы бир парча яван чөрәк вә бир күзә сәрин суя гане олан шәхсләрин бойну һәр чүр көләлик зәнчириндән азалдыр: Мәнз буна көрәдир ки, Низами «дағы гучмаг истәйәнни көбәйи дүшәр»—дейә ин-санлары тамаһкарлыгдан сағындырыр вә «гуру памбығын ол-дан горундуғу кими шаһларын мүсаһибәсиндән горунмасыны» төвсйә эдир.

Низамийә о заман элә көрүнүрдү ки, инсанлардан зүлмү дәф эдән башлыча гүввә шаһлар—һөкмдарлар олмалыдыр. Белә бир дүшүнчә о заман тамамилә тәбии иди. Чүнки Низамин идарәәдичи бир орган, йә'ни дөвләт аппараты олмадан өлкә-нин ишләринин саһмана салынмасыны мүмкүн һесаб этмирди. Белә бир дүшүнчә о заман тамамилә дүзкүн вә тәбии иди. Белә бир дөвләт органы дәхи ялныз монархия системасы ки-ми алынмалы иди. XII әср Азәрбайҗанында республика я она охшар һәр һансы бир демократик гурулуш һаггында дүшүн-мәк үчүн һеч бир әсас йох иди. Монарх өлкәдә ән бөйүк вә

гәтәдичи бир гүввә кими бүтүн алимләрин вә шаирләрин дигәтнини чәлб әдирди.

Бир нечә әср мүддәтиндә Яхын Шәргдә яранан һәр чүр әдәбийят ялныз падшаһлары тәрифләйир, онларын тарихини тәсвир әдир, бу тарихдә мин чүр легендалар ярадырды. «Худайнамә»ләр, «Шаһнамә»ләр, «Хосровнамә»ләр буна парлаг мисалдыр. Хүсуси илә Фирдовсидән сонраки поэзияда бу «намәләр» һәддиндән чох иди. Шүбһәсиз ки, бунларын бир чохуну Низами охумушду вә орадаки фикирләрдән аз-чох мүтәәссир олмушду.

Анчаг бу китабларда нә гәдәр мүбалиғәли тәрифләр вә нә гәдәр әфсанәви һадисәләр тәсвир олунса да, һәр һансы легендар бир падшаһын әдаләтнини, сәхавәтнини вә инсанпәрвәрлийини көстәрән инандырычы—реал фактлар тәсадүф этмәк чох чәтин иди. Низами бу мәсәлә әтрафында чох дүшүнүрдү. О, әслиндә легендар олса да бу шаһларын шәхсийәтиндә әдаләтли вә рәийәтпәрвәр бир һөкмдар образыны яратмагы арзулайырды. Буна көрә дә о, өмрүнүн сон илләриндә, ийәни фикринин инкишаф зирвәсинә чатдыгы бир дөврдә Македониялы Искәндәрин образыны сечди вә өз сияси көрүшләрини бу бөйүк һөкмдарын шәхсийәтиндә мәркәзләндирмәк истәди.

«Искәндәрнамә» поэмасы үзәриндә чалышдыгы һалда шаири башга бир тема, башга бир гәһрәман өзүнә чәлб этди. О, һәмни бөйүк әсәрлә янашы оларат икинчи бир көзәл поәма—Сасани Бәһрам-Кур һаггында севимли бир роман яратмагы олду. Низами яратдыгы Бәһрам-Кур образында онун әдаләт, сәхавәт вә гәһрәманлыгы мәркәзи ери тутур. Шаир бу әсәриндә йүксәк идеаллар, һуманист арзулар тәрәннүм эдәрәк Бәһрамын рәийәтпәрвәрлийини вә әдаләтнини йүксәк зирвәйә гәлдирмага сәй этмишдир.

Низамини Бәһрам-Кур өз әсәринә гәһрәман сечмәси һеч дә тәсадүфи дейилдир. Биз, һәлә юхарыда бу падшаһын өз әдаләт вә рәийәтпәрвәрлийи илә бүтүн Шәргдә мәшһур олдуғуну гейд этмишдик. Бәһрам-Курун бу сифәтләриндән бәһс эдән бөйүк Фирдовси өз «Шәһнамә»синдә бу падшаһа һәср әтдийн дастанын сонунда гәһрәманынын өлүмүндән мүтәәссир олурмуш кими белә язмышды:

«Элә бир әдаләтли падшаһ үчүн һейфләр олсун! Сиз ону писликлә хатырламайын. Кәян нәслиндән Иран тах-

тына әйләшән әлли падшаһын ичәрисиндә әдаләтдә, бөйүклүкдә, һүнәрдә вә күчдә Бәһрам-Кур чатан олмамышдыр. Вәзир ону шаһ—Рүстәм алландырарды. О, оху илә дәмир дагы дешәрди...» (Фирдовси—«Шаһнамә»—«Бәһрамын өмрүнүн баша чатмасы»—фәсли).

Бәһрамын йохсуллара гызыл, күмүш пайламасы, әкинчиләрдән верки алмамасы, зүлмүнү дәфи үчүн чарпышмасы һаггында дәхи бир сыра рәвәйәтләр мөвчуд иди. Низами бунларын һамысыны нәзәрә алараг өз демократик арзуларыны бу һөкмдарын шәхсийәтиндә тәчәссүм әтдирмәк гәрәрына кәлмишди. Шаир яратдыгы Бәһрам образынын парлаг хүсусийәтләрини көзә чатдырмаг үчүн, дастанын башлангычында онун атасы Йәздкурдун зүлмүндән, азгынлыгындан бәһс ачыр. Бу залым падшаһын өлкәни тар-мар, халгы сәркәрдән этмәсиндән данышыр вә белә бир рәһмсиз деспотдан Бәһрам кими әдаләтли, рәийәтпәрвәр оғлун доғулмасыны тәбиәтдә һадир олмаян бир чох һадисәләрлә параллелләндириб дейир:

«Фәләкин бир тәрәзиси вар, онун бир көзү дашла, дикәр көзү көвһәр илә долудур. Бу икә рәнкли дүнянын тәрәзисиндә дә кәһ көвһәр өзүнү көстәрәр, кәһ дә даш. Шаһларын нәсли дә бунун кимидир. Онларын өвлады кәһ даша, кәһ дә көвһәрә охшар, кәһ көвһәрдән даш доғулар, кәһ дашдан бир лә'л, бир кәһрәба доғулар. Бәһрамын Йәздкурда олан нисбәти дә һаман көвһәрини даша олан нисбәти кимидир» («Едди көзәл»—«Бәһрамын доғулмасы» фәсли).

Белә бир параллели яратмаг һәм дә она көрә ләзым иди ки, Низами инсанларын өз чөвһәриндә олан габилийәти дүшүнүр вә һәр бир инсанын мүййән ичтимаи мүнит вә тәрбийә шәраитиндә тәбиәтчә дәйишмәсинә инанырды. Бәһрам дәхи белә бөйүйүр, белә тәрбийә олур вә она көрә дә шаир ону атасы илә гаршы-гаршыя гояркән дейир:

«Бу гәрибәдир, о (Йәздкурд) вуранлары бу (Бәһрам) бәсләди. Даш арасында лә'л, тикан арасында хурма олармыш. О (Йәздкурд) гәзәбилә көнлүнү гиран адамлара, бу (Бәһрам) мәрһәмәт әдиб онларын ярасыны сағалтды» (енә орада).

Низами бу әсәриндә илк дәфә халгын мүтәшәккил гүввәсини деспот һөкмдара гаршы гоюр. Йәздкурдун зүлмүндән

зинһара кәлмиш халг, онун һәслинә мәнсуб одаһлары шаһлыг тахтына яхын гоймамагы һәрара алыр.

Иәздкурд әдүр. Бу заман Бәһрам Йәмәндә Нә'манын рәһбәрлийн аһғында тә'лим алыр. Халг она мәнәл гоймадан Хосров адлы башга бир адамы өзүнә шаһ сечир. Бәһрам өз һагғыны идиһа эдиркән эйн заманда иранлыларә онларын гәт'и һарары үчүн һагг верир вә онларын мәктубунда азылмыш:

«Сәнин атанын хам иш тутмасы нәтиһәсиндә тачын сайәси башындан узагладшы. О, рәийәтлә элә рәфтар әтмәмишдир ки, бир нәфәр ондан разы галсын. Рәийәт онун зүлмүндән тәнкә кәлиб она: рәдд ол, дедиләр. О, каһ гызышыб, каһ да гудураһаг о гәдәр ган төкдү ки, һеч кәс онун әдикләрини бәйнәмәз вә онун торпағына тохум сәпмәз».

Сөзләрини тәсдиг әдиб белә чаваб верир:

«Атам аллаһлыг идиһасында олса да мән аллаһпәрәст вә ағыллыларын достуям. Дамарла дәри арасында бөйүк фәрг вардыр, аллаһлыг эдәнлә аллаһпәрәст арасында фәрг чоһдур. Мән атамны гудурғанлығына чавабдәһ дейнләм. Яһныз өз әдикләрим үчүн үзр кәтирә биләрәм. Атам башга иди, мәнсә башгайм. О, дәш идиһә, мән көвһәрәм. Гаранлыг кечәдән ишыглы сәһәр доғулар, гара дашдан парлаг лә'л чыхар. Мән атам үчүн мәс'ул ола биләрәм, аллаһ өзү сизи онун әлиндән хилас әтмишдир» («Едди көзәл»—«Иран әһлинин Бәһрама мәктубу вә Бәһрамын онларә чавабы» фәслиндән).

Бәһрам нәинки атасынын зүлмүнү писләйир, һәтта өзүнүн әхлаг вә әдәтчә атасына гәтйийән охшамаян вә һәмишә рәийәтин гайғысына галан бир һөкмдар олмасына сөз верир:

«Атамны хәянәтләрини унудун. Мән онлардан хәбәрсизәм... Бундан сонра ишләр яхшылашачагдыр... Мән гафил отурмаячагам. Азғынлыг вә зүлүм әтмәйәчәйм... Сизинлә истадийиниз кими рәфтар эдәчәйм. Нә версаниз яһныз ону ейәчәйм. һеч кәсин хәзинәсини таламаячагам, яһныз дүшмәнин малыны хәзинәмә йығачагам...» (енә орада).

Бу гәдәр гәти ирадәйә малик олан Бәһрам шаһлыг тачыны залым Йәздкурдун вариси кими дейил, һүнәрли, гочаг вә һәсарәтли бир гәһрәман кими әлдә әдир. О, тачы ики йыртычы асланын арасындан көтүрүр вә өлкәнин солтаны олур.

Низами Бәһрамын һөкманлыг дөврүнү гәрибә һадисәләрә дә долу бир дөвр кими тәсвир эдир. Гураглыг, гытлыг, хариҗи гонунларын бири-бирини тәғиб эдән истиласы, вәзирләри, сәркәрдәләрин хәянәти вә саирә бу кими һәрч-мәрчликләр ичәрисиндә Бәһрамын ачыг алны, рәийәтпәрвәр дуйғулары охучуну шүүрүнү өзүнә баглайыр. Әсәрдә нә Бәһрамын әйяшлыгы, нә көзәл гызларын сөйләдийи һейрәтләндириҗи-әфсанәви һекайәтләр, нә дә тәсәдүф әдилән башга һадисәләр мәркәзи мәсәләнин: Бәһрамын әдәләтинин гүввәтли тә'сирини азалда билмир.

Шаһлыг тахтына әйләшән Бәһрамын өз вәзирләринә вә һәдимләринә илк тапшырыгы халга мәһрибан, инсанларә гаршы һәссас олмаг һагғындадыр.

«Әй мәним сарайыма яхын олан шәхсләр, мәнимлә йолум кими дүз кәлип. Әйри йолдан үз чевирип... Бир һечә күнлүк олан өмрүмүздә инсаф вә әдәләт гапыларны ачаг. Мәнә вәчиб олан шей: әдәләт вә енә әдәләтдир... «Едди көзәл»—«Бәһрамын шаһлыга чатмасы» фәслиндән».

Инди сиз бу сәтирләри Низаминин «Сиррләр хәзинәси»ндә дул гадынын дилилә Солтан Сәнчәрә дедийн сөзләрә мугәйисә эдин. О заман Низаминин габагчыл вә ширин хәялидә феодад дүнясындаки һәгиги вәзийәтин фәрги, Низаминин идеалы кими төхәссүм эдән Бәһрам-Курла XII әср Шәргинин һөкмдары олан Солтан Сәнчәрин арасындаки фәрг чоһ айдын мейдана чыхар. Әдәләтли һөкмдар залымларын әл-голуну баглайыр, зүлмү дәф эдир, халгы варлы вә севимли һәята чәтирәыр.

Бәһрамын һөкмдарлыгы ади шаһларын идарә үсүлүнә охшамырды. Автор һәтта өлкәни ени система илә идарә әтмәк формасыны дәхи дүшүнүмшүдүр. Биз Бәһрамын сарайында гәдим Шәрг һөкмдарларынын сарайына мәнхәс олан тәнтәнәни көрмүрүк, бурада рәһмсиз фәррашлар йохдур, һәбханалар ләгв әдилмишдир, чәлладын әли голтуғунда галмындыр, һеч кәс һеч кәсә зүлүм эдә билмир. Рәийәт һад яһайыр, өлкә исә күндән-күнә абадлашыр вә азад бир сурәтдә бой атыр. Бәһрамын бу чүр әдәләти өлкәйә, халга ени руһ вә ени дуйғулар кәтирмишдир:

«О, (Бәһрам) кичиклийн севәнләрә ярдым әтди. Залымларә исә диван тутду. Онун әли гәм гапыларына ачаг

олду. Сәәдәт вә шадлыг онунла дүня яйылды. Дүнянын иши ениләшди, пулларын үзәриндә сиккәләр гәрар тутду. О, дүнянын бүтүн чәтиликләрини һәлл этди, икитирәли-ий арадан галдырды. Ағачларда мейвәләр болланды. Үрәк-ләр азад һава илә тәһәффүз этди. Архларда су чоһалды, гысыр һейванлар доғмаға башлады... Йохсулларын ишинә рәвниг верди. Мүһачирләри өлкәйә гайтарды. Чанавардан гоюнун гисасыны алды. Көйөрчини гызыл гушла гоһум этди. Фитһони сәрхәшолугдан оятды, тәчавүзүн әлини кәс-ди... («Едди көзәл»—«Бәһрамын шаһлыг адәтләри» фәсли).

Бәһрамын бу чүр әдаләти сайәсиндә Иран, әмнийәтин бешийи олмушду. Артыг Бәһрам һәр күн дәрбара кәлмәк вә һөкмдарлығын чари ишләрилә мәшғул олмаг әһтиячыны һисс этмирди. О, һәфтәдә ялныз бир күн мәшғул олуб, галаң күн-ләри эйш-ишрәт, эшг-мәһәббәтлә кечирди. Бәһрам, башга шаһлардан бир чәһәтлә дә фәргләнирди. О, өзүнү ялныз бүтүн халг шад вә хошбәхт олаң күнләрдә бәхтир сайыр вә бүтүн өлкәни хошбәхтләр юрдуна чевирмәйә мүвәффәг олуруду.

Бүтүн әл варлы, сағлам, хошбәхт яшадығындан адамлар һәтта аллаһы да унудурлар, онлар ялныз Бәһрамы тәһийыр-лар, она инаныр, она һөрмәт бәсләйир вә она ситайиш эдир-ләр. Чүнки Бәһрам ояларын бүтүн әһтиячыны тәмин этмиш-дир. Артыг һеч бир шей үчүн аллаһ гапысына мурачиәт эт-мәк лазым кәлмирди.

Низамә көзәл поэмасынын бу еринә гәрибә вә мәналы бир нахыш вурмушдур. Онун яратдығы гәһрәман—Бәһрам-Кур ялныз гәдләр һөкмдарларла дейил, мөвһум аллаһын өзү илә дә гаршылашыр, өз әдаләти вә тәдбири илә аллаһын бүтүн шәһтаглыг вә тәзийигинә галиб кәлир.

Бәһрамын шаһлығынын илк илләриндә халгын хош һәят нәтичәсиндә аллаһа ибадәти тәрк этдийини көрән аллаһ Бәһрамын өлкәсинә бәлә көндәрир. Яғыш яғмыр, әкинләр гуруюб мәһв олур. Өлкәдә ачлыг башлайыр. «Адамлар каһ һейван ки-ми от отлайыр, каһ да чанавар киши инсан әти илә гидаланыр-лар». Бу дәһшәтли вәзийәттән хәбәр тутан Бәһрам, тәччили вә гәти тәдбирләр көрүр. Онун әмирлә һәр ердә варлыларын тахыл амбарларыны ачырлар. Тахылын пулу дөвләг хәзинә-синдән верилир. Һәр тәрәфдә чәрәкханалар тәшкил олунур, йохсуллар бурадан пулсуз чәрәк алыб ейир вә гытлыгын эза-

бындан хәбәрсиз яшайырлар. Бу вәзийәт едди ил давам әдир. Бәһрам ялныз инсанлары дейил, гушлары да доһурур вә кимсә-нин ачындан өлмәсинә йол вермир, ялныз бирчә нәфәр ачындан өлмүшдү ки, Бәһрам онун мүсбәти хатирәсинә матәм либасы кейинир.

Бу әдаләт, мәтанәт, инсаф аллаһын да хошуна кәлир. Онун гәзәби мәрһәмәтә чеврилир, яғыш верир, мәһсулу артырыр вә бир нәфәр рәийәтин матәминдә пәришан олаң Бәһрама мұкафат олараг онун өлкәсиндән дөрд ил мүддәтинә өлүмү дәф әдир. Доғум артыр, лакин һеч кәс өлмүр, өлкәнин һәм нүфусу, һәм дә вары-дөвләти күндән-күнә сүрәтлә артыр. өлкә о гәдәр варланыр, о гәдәр абадлашыр ки, бүтүн сәһра-лар шәһәрә чеврилир. Халг асудә, варлы, хошбәхт, шад вә мейрибан яшайыр. Низаминин фантазиясы Бәһрам шаһын дөв-рүнү белә тәсвир әдир:

«Онун өлкәсиндә дөрд ил мүддәтиндә нә бөйүк, нә дә ушағлардан бир нәфәр дә өлмәди. О, рәийәти өлүмүн чәнкиндән хиләс әдиб, һамыны наз-не'мәтә гәрг этди. До-ғуланларын һамысы яшайырды, өлкәнин кәлири артмыш-ды, чыхары исә йох иди. Яшыяларын һамысы дөвләтә чатмышды. Лакин енә дә не'мәт не'мәт ейәнләрдән чоһ иди. Хурма ағачлары будаг-будаға сөйкәнмишди, һәр хур-ма салхымы бөйүк торбая охшайырды... Халг исә әмний-йәт вә боллуг сайәсиндә дәстә-дәстә дағда-бағда кейфә чыхмышды. Ики ағачлыг мәсәфәдә чалгычылар сырая дү-зүлмүшдү. Һәр архын башында бир шәраб һовузу вар иди, һәр колуң дибиндә бир мәчлис гурулмушду, ити гы-лыңч һамынын ядындан чыхмышды. Варлы оялар наз-не'мәт ичәрәсиндә яшайырды. Йохсул оялар исә шаһын сайәсиндә асудә вә хошһал өмүр сүрүрдү. Шаһ һәр кәси бир ишә дүзәлтди. Әл өз күнүнү икийә бөлдү, бир ярысы-ны әкдиләр, икинчи ярысыны едиләр. Эшитдийимә көрә Исфәһандан Рейә гәдәр шәһәрләр гамыш киши бир-бири-нә сөйкәнмишди. Бир кор адам дамдан-дама Исфәһандан Рейә гәдәр кедиб чата биләрди. Шаһ едди ил өлкәдән хәрәч алмады, етмиш иллик гәмин көкүнү кәсди. Алты мин дастан дүзәлдән уstad, мүтрүб, рәггас вә оюнчу онун сарайында чәм олмушду. Бу чүр шән бир дөврдә гәм ола биләрми». («Едди көзәл»—«Гытлыг илиндә Бәһрамын хал-га ярдымы» фәслиндән).

Шаирин романтикасы бурада легендар бир гәһрәман яратмагла мәһдудлашмаяраг ирәиләмәши вә утопия олараг галса да ени бир снися система вә ичтимаи мәшәттин принцип-ләрини ирәли сүрмүшдүр. Бәһрам-Курун тәтбиг этдийи принцип-ләр феодал гурулушунун интересләринә зидд иди. О, көндиләрин үзәринә гоюлан ағыр веркиләри ләгв әдир, шәһәр гапыларындан хәрәчә көтүрүр. Феодалларын өзбашына-лығына сон гоюр. Өзүнә вәр-дөвләт йығымыр, халтын малыны чалыб-чапыб хәзинәсинә долдурмур.

«Дәйирман дашы кими өз мөһвәри әтрафына фырла-ныр, бир әли илә алдығыны, дикәр әли илә пайлайыр.»

Бәһрамын бу чүр сәдәлийи вә рәнийәтпәрвәрлийи феодал-ларын наразылығына сәбәб олур. Онлар Бәһрамын әйяш-лығындан истифадә әдәрәк, сарай әтрафында долашыг интрига-лар ярадыр вә өлкәнин дахилиндә наразылыг яратмагла хари-чи дүшмәнләрин истиласына йол ачырлар.

Низами, Бәһрам-Курун мүсәбәт чәһәтләрини нә гәдәр зәк-кин боярларла тәсвир әтмишсә дә, онун мәңфи сифәтләрини көстәрмәйи дәхи унутмамышдыр. Бәһрам әйяшдыр. О, вахты-ны көзәл гадынларла кеф чәкмәкдә, ички мәчлисләриндә, овда, вә чыдырда кечирир. О, өлкәнин идәрә ишләрини вә-зири Нәрсийә вә онун оғланларына тапшырмышдыр. Онлар исә вәзифәләриндә хәянәт әдирләр, Иран тахт вә тачына дүш-мән олан Чин хаганы сарай адамларынын ярдымы илә Ира-на гаршы һүчум һазырлайыр. Үч йүз мин Чин атлысы сәр-һәдди кечир, Хорасана чатыб ораны алт-үст әдир. Бәһрам гачмагдан башга бир чарә тапмыр, чүнки онун гошуну чо-дан бәри силәһә ядырғамышдыр, сәркәрдәләр исә һамысы саттын адамларә чеврилмишдир. Низами әсәринин бу һиссә-синдә Яхын Шәрг феодал дөвләтинин Өзүнә мөхсус олан лә-кәви, чүрүк мәһийәтнин бөйүк усталыгла ифша әтмәйә мү-вәффәг олмушдур. О, Бәһрамын дүшдүйү вәзийәти белә тәс-вир әдир:

«О, бүтүн кечәләри шәрабәлә мәчлис ишыгландырырды, амыллари исә өз ишләриндә идиләр... Онун ишләкләри дүняя яйылды. һамы она гаршы тиканыны итиләди. һәр кәс деди ки, Бәһрам сәрхош олуб дини дүняя, гылынчы исә пияләйә дәйишишдир. Чин хаганы дүня падшаһы-нын өлкәсини тутмаг үчүн Чиндән йүрүш этди. Онун ба-

шында һәр бирси әждаһан бәрәбәр олан үч йүз мин ох атан вәр иди. Чейһун чайында кечәрәк сүр'әтлә Хораса-на яхынлашды вә орада гиямәт гопартды. Падшаһ (Бәһ-рам) бу һүчумдан хәбәр түтәркән артыг өз гошунуна әти-мәд әдә билмәди. О, бүтүн гошун әһлинин назла бәслә-ниб мұһарибә ишләриндә ядырғадығыны көрдү.

Гошун сәркәрдәләринин исә шаһ һаггында екдиллийи йох иди. Онлардан һәр бирси йүйүрәрәк Чин хаганынын япына кедиб, өз падшаһыны исләйир вә өз шәхси мал-мүлкүнүн гайғысына галырды. Онлар хагана дейрди:—Биз дәхи сәнин хейрхаһыныг, сән тәшриф кәтир, биз сәнин аяғынын алтынын торпағыйг. Дүнялар солтаны сәнсән, буюр йүрүш эт. Бәһрамдан шаһ чыхмаз. Истәйирсән ону гылынчла доғраяг. Истәйирсәнсә зәнчирә бағлайыб сә-нә тапшыраг». («Едди көзәл»—«Нәрсинин вәзирлийә чат-масы вә Чин хаганынын Ирана һүчуму» фәслиндән).

Бу чүр хәянәт вә бу чүр һәрч-мәрчлик Низами дөврүндә бүтүн Яхын Шәрги галламышды. Тахт вә тач урунда, шәх-си мәңфәәтләри уғрунда мин чүр интрига төрәдән феодалла-рын фитнәси Яхын Шәрги тайфалар арасында кедән арды кәсилмәз мұһарибәләрин мейданына чевирмишди. Бу мұһари-бәләр һәр һансы феодалын вә һәр һансы бир әл ханынын га-либийәти я мәғлубийәти илә битирсә битсин, дөйүшләрин агрысыны чәкән йохсул күтләләрдир. Бир кәнд вә я шәһәр һәр һансы бир феодалын гошуну тәрәфиндән истила әдиләр-сә, онун сәрвәти мүтләг гарәт әдилмәли вә тикитиләри исә мүтләг одланмалы иди. Беләликлә халг даимә отураг еринә һәсрәт галмышды. Малы, әмлакы гарәт олан, әви яндырылан вә чаван оғуларыны өз дүшмәнләри интересинә кедән мұ-һарибәләрдә итирмиш күтләләрин, анасы, бачысы, арвады әсир олуб яд әлләрә дүшмүш инсанларын вәзийәти бөйүк халг шаиринә ағыр тәсвир бағышлайырды.

Бу сойғунчу мұһарибәләрин нәтичәсиндән әзаб чәкән шаир, бунларын мәһийәтнин ачыб айдынлашдырмаг, мұһа-рибә гызышдырычыларынын ойнадығы галлы оюнун ийрәнч мәнзәрәсини көстәрмәк, бу мұһарибәләрин халг интересинә вурдуғу зәрбәләри шөрһ әтмәк вәзифәсини өз гаршысына гоймушдур. О, бу йолла феодалларын ич үзүнү ачар вә гә-зәбләнмиш халг күтләләринин чәсәрәтлин чыхышларыны ләзими

Һөкмдарларга ғаршы чевирә биләрди. Бәһрамын тахт вә тачы бурахыб ғачмасы, үч йүз нәфәр садиг адамла енидән әкс һүчума кечиб үч йүз мин нәфәрлик Чин гошунларыны мәғлуб әтмәси эпизоду да марағлыдыр. Бәһрам өлкәнин учғарларына чәкилир, вәтәнин ән садиг вә намуслу оғууларыны әтрафына топлаяраг ғат-ғат артыг олан дүшмән гүввәләрини мәһв әдиб пайтахты әлиһә кечирир.

Низами бу үч йүз нәфәрлик дәстәнин гәләбәсини белә төсвир әдир:

«Гошунун сайы ялныз үч йүз нәфәр иди. Лакин онларын һәр бириси дөйүшләр көрмүш, сынағлардан чыхмышды. Онлар ердә әждаһа, суда нәһәнк идиләр. Намысы бир дәнәли һәр кими екдил иди. Үч йүз дәнә олсалар да һамысы бир гәлибдә идиләр» (енә орада).

Бундан башга Бәһрамын өзү дә бөйүк һүнәр вә шүчаәт сәһиб иди. Онын шығыйыб дүшмәнә ох атмасы вә ғылынч вурмасы ағлы һейран әдирди. О, дөйүшдә бүтүн гошун үчүн нүмунә иди:

«Бәһрам шаһ дөйүш мейданында охун учу илә түку деширди. Һәр бир атлынын башына ғылынчла вуранда хияр кими белинә гәдәр ярырды. Ғылынчыны ян кәтирән заман икидләри белиндән икийә бөлүрдү...» («Едди көзәл»—«Бәһрамын Чин хағаны илә мұһарибәси»—фәслиндән).

Мәһз бу икидлийә, чәсарәтә, ағла көрә һамы ону мәдһи әдир вә онун һағгында нөғмәләр охуор:

«Шаһ о сәфәрдән сәфәрлә ғайыдараг рәийәтлә мейрибанлыга башлады. Гәләбә илә тахта әйләшиб дүнянын хош күнүнү тәзәләди. Һәр кәс онун янына миннәтә кәдиб ғалибийәти мүнәсибәтилә она афәрин деди, әрәб шаирләри рүбаб аһәнки илә онун мәдһинә инчи кими шеирләр охуду. Фарс алими олан Пәһләви хан чәнк аһәнки илә она пәһләви ше'ри деди. Әлм севән, ше'иршүнас шаһ онлара ағла кәлмәз мигдарда ән'ам верди. Һәрби гәнинмәт кими әлә кечирдий хәзинәдән мин дәвә йүкү аташкәдәйә бағышлады. Атәшкәдәкәи мө'бидләрин башына әтәклә дүрр, папагла гызыл сәпди. Өз хәзинәсин-

дән халга о гәдәр гызыл верди ки, дүняда йохсул адам ғалмады» (енә орада).

Низами Бәһрамын гәләбәсинин сиррини вәтәнинә, намусуна, халгына гәлбән бағлы олан ади адамларын гәһрәманлыг вә фәдакарлыгында көрүрдү. О, шаһларын сарайы әтрафында ейиб яғланан, әлиндән һеч бир иш кәлмәйән сарай аристократиясынын горхағлыгыны, ялтағлыгыны вә хәянәтнин чох мәһарәтли бир сурәтдә ифша әдир.

Бәһрамын дилилә феодал-зәдәкән силкинә мұрачиат едән Низами белә дейир:

«...Әй әмирләр, әй дилавәр пәһливанлар, гошун бир шикар үчүн, бир дә мұһарибә үчүн ләзимдыр. Бу да олмәзсә адамла дашын нә фәрги вардыр? Сизин ичәриниздә әлә бир адам йохдур ки, дөйүш заманы икидлийини көстәрмиш олсун. Мән сизи гәһрәман дейә сечдим, анчаг сизи һансы мұһарибәдә көрдүм? Һеч биринизин әлиндән үрәкли вә зирәкк адамлара ярашан бир иш кәлмәди. Сиздән әлә бир адам көрмәдим ки, ғылынчынын зәрбәсилә дүшмәнини ғача чаг йолуну бағласын, я да ки, ирәли аддымляраг бир дүшмәни әзсин, бир өлкәни фәтһ әтсин. Анчаг бу ловғаданар ки, мән Әйрәч нәслиндәнәм, о да иддиә едәр ки, һүнәрлийәм. Бириси дүняда адыны Рүстәм төяр, бир башғасы исә өзүнү аслам-пәләнк әдландыраг. Лакин бир нәфәр дөйүшә кирән, вахтында ишә ярашан адам көрмәк олмәз» («Едди көзәл»—«Бәһрамын икинчи дәфә тахта чыхмасы» фәслиндән).

Бәһрам икинчи дәфә бөйүк дөйүшләрдән сонра шаһлыг тахтына чыхырса да һеч бир чидди нәтичә чыхартмыр. О, хаин, иш бачармаян вәзирләри, сәркәрдәләри ялныз данламағла кифәйәтләнир вә һөкмдарлыг системасында һеч бир реформа яратмыр. Енә хаинләр иш башында ғалыр. Енә шаһ әйш-ишрәтдә, ичкидән, кефдән әл чәкир. Сарай аристократиясы исә өз хаин ишини давам әтдирир. Бәһрамын ән гәддар дүшмәни олан вәзир Раст-Рөвшән әдәләтчи падашаһы халғын көзүндән салмағ үчүн ән алчаг вә инчә бир методдан истифадә әдир. О, кәндилләрин әвини гарәт әдир, рәийәтин намусуну тапдайыр, ғызлары, кәлинләри, аталарынын әрләринин янындан чәкиб апарыр, алимләри, шаирләри һәсә алыр, халгы әвиндән авара салыр. О, бу зүлмүн вә тә-

чавузун һамысыны Бәһрамын тәләби илә ичра этдийини сөйләйр вә ери кәлдикчә халга өз тәәсүфләрини билдириб Бәһрама нифрәтләр ягдырыр.

Халг арасында наразылыг күндән-күнә артыр. Вәзирин һийләкәр сөвләринә инананлар Бәһрамын әтрафындан дағылыр. Вәзир, садиг сәркәрдәләри һәбсә алып, гошуна мааш вермәйиб дағыдыр. Әлалты Чин хаганына мәктүб язан вәзир, көрдүйү дағыдычы ишләр һаггында она мә'лумат верир вә онун Ирана гаршы ени һүмүм һазырлаамасыны мәсләһәт көрүр.

Раст-Рөвшәнин бу чүр хәянәтини тәсвир әдән шаир феодал дөвләт системасыны чох яхшы билдирмиш. О, бу системанын ән инчә дамарындан тутараг онун бүтүн хәстә чәһәтләрини ифша әтмәйә сә'й әтмишдир. Эйн заманда бу һадисәни шәрһ әтмәклә Низами чох чидди сияси бир мәселәнин изаһына чалышмышдыр: һәр бир падышаһын, һакимин вә үмүмийәтлә һәр бир дөвләтин ваһид вә ә'тимадлы даяғы анчаг халг ола биләр. Халгдан нәзәрини чәкән, онун дәрдини, әһтиячыны унудан вә онун күндәлик һаггысына галмаян бир һөкүмәтин әсасы чох тез сарсыла биләр. Бу чүр һөкүмәтләрә гаршы мүбаризә апараркән, онларын дүшмәнләри һәр шейдән сөввәл халгы наразы салмага онун чәрәйини, әмнийәтини вә рифаһыны алиндән алмага сә'й әдәр.

Дүшмәнин бу чүр һийләкәр методуна гаршы мүбаризә, йүксәк һәссаслыг вә сайыглыг тәләб әдир. Низами өз һәраману Бәһрамын бу һәссаслыгдан вә сайыглыгдан мөһрүм олдуғуну билдирир.

Шаир, Раст-Рөвшәнин хәянәти нәтижәсиндә харабазарлыга дөндәрилмиш Иранын вәзийәтини белә тәсвир әдир:

«Падышаһын һийби сәрхошлуғ үзүндән өз зүлмү илә падышаһын башыны ашағы салды. Онун кәстәрини илә рәийәтә зүлүм олунурду. Халгын әзабы һәддән ашды, һеч кәс мәзлумлары инсан саймады. Сәркәрдәләр зүлүмдә мөһкәм даянды. Онлар рәийәти һәбсә алып әвләрини гәрәт әтдиләр. Шәһәрдә вә кәнддә аһ-наләдән башга бир шей әшидилмирди. «Тут-багла!»дан башга бир сәс әшидилмирди, аз бир мүддәтдә о өлкәдә һеч кәсдә нә мал, нә дә мүлк галды. Рәийәтдә нә гызыл, нә көвһәр, нә дә гош вә кәниз галды... Әв саһибләри әв талаянларынын гурхусундан юрдрларыны тәрк әтмишди. Шәһәр вә

гошун. әһли чанындан безмишди. Һамы авара олуб дағ-даша дүшмүшдү. Өлкәдә нә мал-гара, нә дә өкүз галды. Кәлир кәсилди, әвләр чөлә дөндү. Өлкә башдан-баша хараб олдуғдан сонра шаһын хәзинәси дә бошалды. Хәзинәдә гызыл олмадығы үчүн гошуна мааш верилмәди. Гошун дағылды, мүһарибә әтмәк үчүн имкан галмады. Шаһын әтрафындаки һагыллы адамлар да йохсуллуғдан дағылыб кетди... Шаһ нә гәдәр дүшүндүсә дә чыкыш йолу тапмады...» («Едди көзәл»—«Чин хаганынын Ирана һүчума һазырлаамасы» фәслиндән).

Бәһрам өлкәни ағыр вәзийәттән чыхармағын йолуну тапа билмир. О, бир нөв гачыб гуртармага чалышыр. Вахтыны чөлдә, шикарда кечирир. Бир күн тәсадүф ону гоча бир чобанын юрдуна кәгириб чыхардыр. Чадырын гаршысында Бәһрамы тәәччүбләндирән бир һадисә үз верир. Бир ити ағачдан асараг өлдүрмүшләр...

Бәһрамы чобан гаршылайыр, ону чадыра апарыб сүфрә ачыр. Лакин Бәһрам сүфрәйә әл узатмайыб итин асылмасынын сиррини сорушур. Чобан чаваб верир:

«—Бу ит мәнним сүрүмүн көзәтчиси иди... онун горхусундан нә оғру, нә дә чанавар мәнним гоюнларыма яхын кәлә биләрди. Бир күн гоюнларымы саяркән чатышмадығыны көрдүм. Ишләр дәйишди, күнләр кечдикчә гоюнларын сайы азалырды. Гар әрийән ким сүрү әрийиб гуртарырды. Мән һейрәтә дүшдүм. Пасибаны олан бу гоюнлары ким оғурлайырды! Нә гәдәр күдлүмсә бир нәтичә әлдә әдә билмәдим. Нәһайәт бир күн булаг башында ятдығым һалда ояндым вә узавдығым ердә әтрафа көз доландырдым. Узагдан бир диши чанавар көрүндү, ит она тәрәф чумду. Лакин бу кедиш достчасынайды. Онлар мөһрибанлыгкә көрүшдүләр, ойнашдылар, мазаглашдылар вә нәһайәт шәһ-вәһпәрәст ит чанавардан сүкүт һаггыны алыб кери гайытды. Сүкүт һаггынын мөһрү онун ағзына вурулмушду. О, башыны әлләри үзәринә гоюб ятды. Чанавар исә асудәликкә гоюнлардан бир көкүнү сечиб парчалады вә дояраг кетди. Мән белә бир хәянәти бир нечә дәфә көзүмлә көрдүм. Итин достлуғдан дөнүб дүшмән олдуғуну йогин әтдим, вә она бу чәзаны, өлүм чәзасыны ләйиг көрдүм. Ханнләрлә бу чүр рәфтар әтмәйәнләри кимсә тәгдир әтмәз».

Бу гоча чобан, энэ бизе Низамнин габагки эсэрләриндә таныш олдуғумуз мүдрик гочалары: залым падшаһын үзүнә галхараг, горхмадан онун хәянәтләрини санын гочаны, Сүлеймана өз әкинчилик әмәйи вә мәғрур тәбиәти һаггында данышан әкинчи гочаны хатырладыр. Бу гочаларын һәрәкәтиндә, онларын мәғрурлуғу, гәтиййәти, һазырчаваблыгы вә мүдриклийиндә Низамнин дүһасы, онун шәхсыййәти көрүнур. Шаир өзү гоча адындан, тарих адындан чыхыш әдәрәк залымлары чәзаландырмағы, мәзлумларын гысасыны алмағы тәләб әдир.

Гоча чобанын сөзләри Бәһрама тә'сир әдир:

«...Мән бу гоча чобанын сөзләриндән шаһлыг гайдаларыны өйрәндим. Бу һекәйә мәнә хатырлатды ки, мән дә чобанам, рәиййәт мәним сүрүмдүр. Өлкәдә ишләр дүз кетмәсә сәбәбинә рәиййәти әтмидим әлдийим адамлардан сорумалыям. Сәбәб, мәним итиксөрүшлү вәзиримдир. Мән сүрүнү горумағы она тапшырмышам. Ондан сорумалыям ки, орду нечә олубдур. Аллим йохдурса мәнбәр нә олубдур. Гой о, бу позғунлуғун сәбәбини десун, писликләр вә бәд-бәхтликләрин баиси кимдирсә көстәрсин» (Енә орада).

Бу гәтиййәтлә шәһәрә гайыдан Бәһрам әлә яхынлашыр, әвләрә кедир, ордукаһлары кәзир, олуб-галан гошун әһлә илә данышыр, мәнбәсләрә кедир, душтаглары диндижир. Бәд-бәхтлик төрәдән ханн адамын ким олдуғуну ашқара чыхарыр.

Бүтүн бу фәлакәтин сәбәби вәзир Раст-Рөвшәндир! Падшаһ вәзирин һәбсә алдырыр. Сәһәр диван гурулур. Халг йығышыр, мүттәйим вәзир бойнунда зәнчир күтүләнн гаршысында һазыр әдилир. Бәһрам шаһ душтагдан чыхардығы едди нәфәр мәзлуму диндирир. Онлар Раст-Рөвшәннә нә чүр ағыр чинайәтләр төрәтдийини, нә дәрәчәдә гудуруб түгян әтдийини, өз шәхси талеләринин мисаллары илә сүбүт әдир. Халгын иштиракы илә кечирилән мәнкәмә өз әмрини верир. Раст-Рөвшән вәзир асмаг үчүн дар ағачы гурулур. Ган ичән залым өз чәзасына чатыр.

Низамнин әсәриндәки бу эпизод о гәдәр сәмими, о гәдәр инандырычыдыр ки, охучу өзүнү билаваситә һадисәнин иштиракчысы һисс әдир. Она әлә кәлир ки, Низами бүтүн залымлар үзәриндә, бүтүн зүлүм, кәләлик дүнясынын үзәриндә мұһакимә гурулмасыны тәләб әтмишдир.

Бүтүн әсәрләриндә, һәтта «Шәрәфиамә» кими гәһрәманлыг—әлик бир поэмасында инсан өлүмүнү ән ағыр вә дәһшәтли трагедия кими тәсвир әдиб, һәр бир инсанын ағырыны өз вүчүдунда олан бир ағыр кими һәссаслыгга гәйд әдән Низами, залым вәзирин өлүмүнү севинч вә руһ йүксәклийи илә тәсвир әдир:

«...О зүлүмкар вәзирин аягларыны зәнчирдән ачдылар, чәсарәтлә ону дири-дири дардан асдылар. О, оғрулар кими хәчәләт вә үзү паралыгга өлдү. Бәли, һәр кәс зүлүм илә баш галдырарса, фәләк онун башыны белә гопарар. Хәянәтин сону рүсвайчылыгдыр. Пислийин нәтичәси дә пис олмалыдыр. Түгян әдән залымлары әдәләтли һөкмдарлар гәбрә көндәрәр» («Едди кәзәл»—«Бәһрамын Раст-Рөвшән вәзирин дардан асдырмасы» фәслиндән).

Залым вәзирин өлүмү мұнасибәтилә Низамнин яздығы сөзләр бүтүн мәзлумларын һиссини, дуйғусуну ифадә әдир. Халг вәзирин өлүм хәбәрини бөйүк разылыг вә шадлыгга гәйд әдир.

Низами бир даһа өз дүһасы илә ени вә зәрури бир проблема ирәли сүрүб, гоча чобаны һакимиййәт башына кәтирир вә өлкәнин идарә ишләрини бу ағыллы зәһмәт адамынын әли-нә тапшырыр. Мәсәләнин бу чүр гоюлушу о заманлар бөйүк чәсарәт тәләб әдирди. Чүнки, Шәрғдә әсрләрдән бәри яшайыб кәлән традиция һакимиййәтин яһлыз йүксәк нәслдән олан адамларә мәхсус олдуғуну ирәли сүрүрдү. Шаһ нәслиндән олмаян адамларын падшаһлыгга чатсалар да бачарыгсыз, гүдрәтсиз, гайғысыз олдуғларыны гәдим Иран вә әрәб әдәбиййәти дөнә-дөнә тәблиг әтмишди. Фирдовсидә бу принцип ардычыл вә принципал бир шәкилдә ифадә әдилдийини хатырлайын. Бөйүк «Шаһнамә» автору Бәһрами-Чубинәни икид, горхмаз, чәсур вә һүнәрли бир сәркәрдә кими тәсвир әдир. О, енилмәз гәһрәмандыр, ичәә сиясәтчиدير, өлүмдән горхмур, дөйүшләрә ачыг алын вә чәлд әлләрлә гошур. Лакин Фирдовсийә көрә онун бирчә эйби вардыр. О, халис аристократ дейилдир. Онун дамарларында ахан ган шаһзадәләрә мәхсус йүксәк кейфиййәтли ган дейилдир. Башга бир мисал: «Шаһнамә»дә ән залым вә ган ичән бир һөкмдар образы кими ярадылмыш Зөһһак даһи бир тәрәфдән рәиййәт оғлу, дикәр тәрәфдән исә әрәб кими тәсвир олунур. Онун

бөйүк күнаһларыннан бири да Иран тахту тачынын гануни вариси олан шаһзаде Фиридуноу шаһлыға бурахмайыб сэлтә-нәти зорла элинә кечирмәсидир.

Бөйүк Иран шаири эсл-нәчәбәт мәсәләсинә чидди дигәт вермәсиндәндир ки, ону ачыгландыран Солтан Маһмуд Гәзнәвийә гаршы һәчв язаркән онун падишаһ оғлу олмайыб, садә бир чәрәкчи оғлу олдуғуну бөйүк нөгсан тутараг языр:

«Шаһын атасы шаһ олсайды, о мәнним башыма гызыл тач гоарды. Шаһ чәрәкчи оғлу олдуғу үчүн бизә бир тик чөрөйини гиймәтини вермишдир. Әжәр шаһын анисы ханым олсайды, гызыл-күмүш мәнним дизимә галхарды. Шаһын нәсли бөйүк олмадығы үчүн бөйүкләрин адыны эшитмәйи хошламады»—дейә һәчвини белә бир нәтичә илә битирир ки, «Әсли ачы олан бир ағачы бәһишт бағында әкиб, чәннәг архындан суварараг, дибинә бал шәһди төксән дә енә өз нәслини бурузә верәчәк, вә һаман ачы мейвәни кәтирәчәкдир» (Фирдовси «Шаһнамә» Тәбриз чапы, сәһ. 18).

Низаминин дүшүнчәси тамамилә башгадыр. Онда эсл-нәчәбәтнин инсанларын кейфийәтинә һеч бир тә'сири йохдур. Бәһрамын һакимийәт башына кәтирдийи гоча чобаны өлкәнә Нәрсидән, Раст-Рөвшәндән вә һәттә Бәһрамын өзүндән даһа яхшы, даһа бачарыглы вә әдаләтлә идарә эдир. Онун һакимийәти дөврүндә халгын «Миси гызыла дөнүр, палазы исә ипәйә чеврилди». Халг хошбәхт яшайыр, өлкә абадиашыр вә әһали кечмиш һакимләрин зүлмүнү бүсбүтүн унудур.

Низаминин ичтимаи көрүшләри «Искәндәрнамә» әсәриндә даһа долгун вә даһа еткин бир шәкилдә верилмишдир. Бу әсәрин Низаминин башга әсәрләриндән фәрги ондадыр ки, бурада гылынчла гәләм янашы дурур. Дөвләт башчысы илә алим, сиясәтлә фәлсәфә, ганула шеир, сәнәт биркә иш көрүрләр. Автор даима үстүнлүйү гәләмә, элмә, сәнәтә, фәлсәфәйә верир.

Гәдим юнан тарихини вә антик дүня фәлсәфәсини мүкәмәл билән шаир, бу әсәринин мәзмун долгунлуғуну тә'мин этмәк үчүн дүня културасынын зәнкин хәзинәсиндән вә биринчи нөвбәдә гәдим юнан фәлсәфәси, тарих вә сәнәпиндән бачарыглы вә кениш истифадә этмишдир.

Низами «Искәндәрнамә»ни гоча яшларында язмышдыр. Демәк олар ки, о, бу әсәриндә өз ярадычылыг мәһарәтинни даһа йүксәк формада нүмайиш этдирмәйи арзуладығы кими, өз сияси көрүшләриндә даһа конкрет вә даһа чәсарәтли олмаға дәхи сә'й этмишдир.

Низаминин өзү «Искәндәрнамә»ни бир сыра чәһәтләрә көрә башга әсәрләриндән үстүн тутур вә бу әсәрдә охучуларын арзуларыны даһа артыг тәрәннүм әтдийини ифтихарла сөйләйир. Низамийә көрә бу хусусийәт күтләләрә яхынлашмаг вә онларын арзуларыны тәрәннүм әтмәкдән ибарәтдир. О, һәмин бу әсәриндә бүтүн сәнәткарла мурәчнәт эдәрәк, онлары охучуя—халға яхын кетмәйә дә'вәт эдир:

«О едди рәнкли өртүдән чых, пас алтында галан күзүк гаралар. Гырмызы күкүрд (гызыл) вә ағ лә'л дейил сән ки, ахтаранлар сәни тапа билмәсин. Чадуларла өзүнү муһасирийә алыб, көзә көрүнмәмәйи чалышма. Инсансанса инсанлара говуш, чүнки, инсан инсанла уоша биләр. Инсанлар әлинә дүшмәйән хәзинә олсан нә хейрин вардыр. Чүнки, бу чүр хәзинәләрдән торпаг алтында чох вар. Мейвә, мейвә ейәндән узаг дүшәрсә хурма ағачындаки хурма илә тиканын нә фәрги олар» («Шәрәфнамә»—«Талемин сону» фәслиндән).

Гаршысына гойдуғу йүксәк идеаллары еринә етирмәк үчүн Низами енә өз методу, өз интихаб әтдийи васитәдән истифадә эдир. О инсанларын һиссләриндән, онларын мүбаризә вә һәяты илә бағлы олан проблемалардан бәһс ачмаг вә күтләләрдә азадлыға доғру бир һәвәс, һәята гаршы бир севки ойтмаг истәмишдир.

Бууну үчүн һәр шейдән әввәл Низамийә тема сечмәк, гәһрәман тапмаг лазым кәлирди ки, шаир бу мәсәләни габагки фәсилдә көстәрдийимиз кими чохла зәһмәт вә мүталнәдән сонра һәлл эдә билмишдир.

Низами тема олараг өз сон әсәри үчүн Македониялы Искәндәрин эпопеясыны сечмишдир. Лакин «Искәндәрнамә» Искәндәрин тарихи дейил, бу әсәрдә Искәндәр бир васитә олараг алынмыш вә бөйүк демократ шаирин сияси мәгсәдләринә уйғун бир шәкилдә енидән ярадылмышдыр.

Искәндәр Низами әсәриндә бәшәр интереси үчүн чарпышан, мәзлумлары залымларын әлиндән хилас эдән, ачлары,

хәстәләри өлүмүн амансыз пәнчәсиндән гуртаран инсанлар үчүн әбәди сәадәт арзулаян идеал бир һөкмдардыр. Шаир белә бир һөкмдарын образыны өзү яратмыш, өз шәхсийәт-тиндәки ән нәчиб, ән көзәл сифәтләри бүтүндүклә онда мәркәзләшдирмини вә там бир мөһәббәтлә она бағланмышдыр.

Дүняны ғылынч зоруна фәһм эдән Македония сәркәрдәсин Низами әсәриндә бөйүк гуманистә чеврилмишдир. Белә бир идеалландырма тәсадүфи дейилдир. Искәндәр образы һәлә Низамийә гәдәр әдәбийят вә әфсанәләрдә тәһриф олунмушдур. Традицион Шәрг әфсанәләри әсасында яранан әдәбийятда Шәргә култура вә сәадәт кәтирән бир һөкмдар-пейғәмбар кими тәрәннүм әдилән бу тарихи сима эллинизм әдәбийятында «аллаһын бәласы» кими тәсвир олунарак Шәрг халқларыны тәһгир эдән, зәңкин Иран културасыны, Кәян тахт вә тачыны яглар алтына алыб мәһв эдән, аташпәрәстлик дининин мүгәддәс мәбәдләрини оллайыб дағыдан бир залым кими нифрәт дамғасы илә дамгаландыры.

Бу, о демәк иди ки, Искәндәр артыг өз тарихлилийни итириб, бир легенда, бир миф һалына кечмәклә иди. Искәндәр һагғында яһыйлан мүхтәлиф рәвәйәтләрин бир чоху гәдир Шәрг мифологиясындан алынмыш әфсанәләр иди. Бу әфсанәләрдә Искәндәрин ики әср яшамасы, өлдүклән сонра енә дүня илә әләгәсини кәсмәдий, йә'чучлар аләминә душмәси, зүтмәк сәфәри вә саирә бу кими марағлы һадисәләр тәсвир олунурду.

Низами яратдығы әсәрдә һәм тарихи материалардан, һәм да бу әфсанәләрдән бачарығлы истифадә йолу илә ени бир тип, идеал бир образ яратмаг вәзифәсини гаршысына гоймуш вә онун өһдәсиндән бөйүк мөһәрәтлә кәлмишдир. Искәндәр Низамидә тарихи бир шәхсийәт кими тәсвир олунур. Ләкин онун фәалийәти тарихин мөһдуд чәрчивәсинә алынмамышдыр. Мәсәлән: Низамидә Искәндәрин биринчи сәфәри мисирлиләри хиләс әтмәк уғрунда зәңчиләрә гаршы ачдығы мұһарибә кими тәсвир олунур.

Бу мұһарибә бөйүк гуманист идеаллара малик олан бир һөкмдарын инсанлыг адына, азадлыг адына апардығы бир мұһарибәдир. Бу мұһарибәйә Искәндәр ән томиз вә нәчиб нийәтләрлә кедир. О, зәңчиләрлә мисирлиләри барышдырмаг, Африканын бу һиссәсиндә сүлһ вә асайиш яратмаг мәгсәдини изләйир. Ләкин онун сүлһ тәшәббүсләри баш тутмур.

Зәңчиләр падшаһы Искәндәрин әлчиси, онун яһын досту, нәчиб бир инсан олан Тутиянушу өлдүрүб ганыны ичир.

Мұһарибәйә киришмәйә мәчбур олан Искәндәр өз ирадәси вә Әрәстунун тәдбири сәйәсиндә галиб кәлир. О, бу гәләбәдән сонра һәдсиз-һесабысз гәнимәт әлә кечирир вә бир даһа дөйүш мейданына гайыдарак өлдүрүлмүш дүшмәнләрин мейитләри үзәриндә даяныр вә һаһаг ерә ахытдығы ганлар үчүн көз яшлары төкүб вә һейфсиләнир. Низами өз гәһрәманынын бу инчә инсани дүйгүларыны белә тәрәннүм эдир:

«Шаһ зәңчиләри мәғлүб әдиб, хәзинәләри гарәт әтдикдән сонра йорғунлуг вә әзийәтдән хилә оларак дөйүш мейданына бир даһа гайытды вә ибрәт көзү илә өләнләрә бахды. О, заһирдә күлдү, ләкин кизли-кизли ағлайыб деди:—Бу чарпышмада бу гәдәр инсанлары нә үчүн ғылынч вә низә илә өлдүрдүм! Күнаһы онларын үзәринә гойсам инсафсыз оларам. Өзүмү мүтәәсир тутсам сәһв эдәрәм. Көрүнүр фәләкин адәти баш кәсмәкдир, гәзанын гисмәтиндән боюн гачырмаг олмаз» («Искәндәрнамә» — «Искәндәрин зәңчиләри мәғлүб әтмәси» фәслиндән).

«Фәләкин тәғдири», онун адәти Низами үчүн мә'лум иди. О, бу кими «фәләк тәғдирләриндән» чох көрмүшдү, XII әср Азәрбайчанында он минләрлә инсанларын һаятынын баһасына баша кәлән бу чүр дөйүшләрә чох тез-тез тәсадүф әдилридир. Бу дөйүшләри тәшкил эдән, бу ганлары ахыдан шаһлар вә ачкөз феодаллар иди. Низами бу дөйүшләрин нәйин хатирәсинә тәрәндийни дә яхшы билир вә Даранын мұһарибәйә һазырлашмасы сәһнәсини тәсвир эдәркән белә язырды:

«О әждаһа (Дара) бөйүк бир гошунла һәркәт әдиб дүняны өз йүрүшү илә тоза-думана бүрүндүрдү. Нә үчүн? Бир овуч торпаг үчүн. Бәли, дүня бүкүлмүш бир тикәдир, онун ичиндә каһ һалва, каһ да микәр олар. Фәләк өз учалығы илә, ер өз дәринлиий илә бири ган тәштидир, бири торпаг тәштидир. Бу ики булашыг тәштин һәр икисинә Сиявшун ганы илә бир чох мачәралар язылмышдыр. Торпаг өз уддуғу ганлары гусарса бүтүн ер үзүнү ган өртәр. Неч кәсин фәряды бу тәштин гулағына батмаз. Чүнки, фәрядә чатанларын йолу бағланмышдыр» («Шәрәфнамә» — «Даранын мұһарибәйә һазырлашмасы» фәслиндән).

Шаирин төкүлөн ганлар үчүн кими тагсырландырдыгы ма'лумдур. Онуң ганлы мұһарибеләре бәсләдийн нифрәт дәхи әсәрләриндәки һәр бир мисрадан көрүнүр. Лакин бабагларда дедийимиз кими Низаминин гәлби барышдырычы дейил. Әждаһанын гәтлини вачиб билән, пәләнкә рәһм этмәйи гоюлар хәянат адландыран шаир мұһарибәни тамамилә рәдд этмирди. Онуң фикринчә ики нөв мұһарибә вардыр. Бу мұһарибәләрдән биринчиси әдаләтли мұһарибә, икинчиси исә әдаләтсиз мұһарибә иди. Низами биринчинин тәрәфдары, икинчинин исә дүшмәни иди.

Вәтән уғрунда, азадлығы уғрунда дүшмәнә, гәсбарларга гаршы мұһарибә ачан халглары Низами алгышлайыр, онларын гәләбәсини арзулайыр вә мәгсәдләрини тәгдир эдирди. Искәндәрин Иран һөкмдары Дарая гаршы ачдыгы мұһарибә бу гисм әдаләтли мұһарибәләрдән иди.

Ма'лум олдуғу кими һәлә Филиппин һөкмдарлығы заманында Иран падашаы Биринчи Дара, Грецияя орду чәкиб онун истиглалийәт вә әмнийәтини горху алтына алмышды. Низаминин тәсвир этдийнә көрә Филипп әдаләтли вә сүлһ-пәрвәр бир адам олдуғундан Дарая гаршы мұһарибә этмәйиб, ган төкүлмәсин, дейә онун тәләбләрини гәбул этмиш вә һәр ил Иран хәзинәсинә хәрәч вермәйи өһдәсинә алмышды. Искәндәр дәхи һакимийәтинин илк илләриндә бу тәәһһүдү ери-нә етирди. Һәтта зәңчиләри мәғлүб этдикдән сонра әлә кечирдийи гәнимәтин бөйүк бир гисмини һәдийә шәклиндә Дарая көндәрмишди. Лакин Дара, кәңч һөкмдарын гәләбәсини көрмәк истәмирди. О, сәрбәст һәрәкәт эдән Искәндәрә ачығланыр вә һәдийәләр үчүн она «сағ ол» белә демир. |

Низами бу һадисәни Даранын өз бәдбәхтлийи кими тәсвир эдир. Чүнки, онун фикринчә һәр зүлмүн бир әндәзәси, һәр сәбрин бир һүдудү вардыр. «Сиркә түнд оларса өз шишәсини партадар», «Пишйи бәркә гыснасан инсанын үз-көзүнү чырмаглар» кими әл мисалларыны әсас тутараг дейир: «Зәманә ачизләрин дадына чатса, гарышга гызмыш әждаһая мейдан охуяр». Һәят беләдир, дүнянын гануну бундан ибарәтдир: бу күн мәғлүб олан сабаһ мүтләг галиб чыхацагдыр. Бу күн әзилән бир халг сабаһ азадлығы наил олацагдыр. «Бу дәйирманда (дүняда) чохла дән көрүнүр, лакин һәр кәс дәнни нөвбә илә үйүдүр». Әбәди гәләбә, сонунчу галибийәт яшамаг һаггына малик олуб да сәәдәт, һәят уғрунда воруш-

мағы бачаран, бәшәр гүввәсинин мүтәшәккил бир әксәрийә-тини тәшкил эдән гүввәнин тәрәфиндәдир.

Низами бу гүввәнин мүтләг мәзлум күтләләрдән, әзилән халглардан ибарәт олдуғуну биләрәк язырды:

«Дар күндә бәдбинләшмә!.. Галибийәт күзкүсүнү гаршында тут. Бирләш!.. Һәр бир гошун бирлик сайәсиндә галиб чыхар. Екдил достлар йүксәләр, хошбәхт олар. Ики үрәк бирләшсә дағы ғырар, ики әл бир олса гошунлары дағыдар» («Шәрәфнамә» — Искәндәрин Иран падашаына ачығланмасы» фәслиндән).

Низами, тарихдә ән дәһшәтли мұһарибәләрдән бири олан Греция-Иран мұһарибәсиндә һаггы грекләр тәрәфиндә көрүрдү. Чүнки, грекләр дөйүшдә мәғлүб әдилмәмишдирсә дә дүшмәнин гәһрәдичи гүввәләри гаршысында тәслим олмаға, она хәрәч вермәйи мәчбур әдилмишдиләр. Бу чүр вәзий-йәт азадлығы севән бир халг үчүн тәһгир һесаб олунурду. Ядәли дүшмәнин һәр нөв әсарәт зәңчирини бойнундан атмаг вә өз үзәриндән мәғлүбийәт дамғасыны сымтәк уғрунда дөйүшән бир халг Низами үчүн әзиз вә шәрәфли бир халг иди. Шаир шүбһәсиз ки, белә бир халгы алгышламагда вә онун мұбаризәсинә һүсн-рәғбәт көстәрмәкдә һаггы иди. Мәһз буна көрәдир ки, бу дөйүшдә автор Искәндәрин тәрәфиндә дурур вә онун мұбаризәсини әдаләтли бир мұһарибә кими бәйәнир.

Бундан башга Низами ики дүшмәнин шәхсийәти һаггында дәхи фикир сөйләйир вә Искәндәрин гәләбәсинин әсас сәбәбини онун әдаләтли вә халгпәрвәр бир һөкмдар ол-масында көрүр.

Искәндәр Дарая гаршы мұһарибә ачмаг истәдийини әтра-фындаки философлар сөйләйир. Онлардан мәсләһәт истәйән Искәндәр белә чаваб алыр:

«...Сән динпәрәстсән, дүшмәнин кинпәрәстдир. Мәләк башгадыр, әһримән башгадыр. Сән ғылынча даянырсән, о, пияләйи истинад эдир. Сән халгын башчысысән, о, тахт саһибәдир. Сән әдаләтлисән, о залымдыр. Сән ғызыл сан-баллысән, о пәрсәнкли тәрәзидир. Сән мәсләһәт гәбул эдәнсән, о өзбашына иш көрәндир. Сән яхшылыг эдирсән, о пислик эдир. О, гәдәр пислик этмишдир ки, нә шәһәр әһли вә нә дә гошун ичәрисиндә бир нәфәр яхшы адам

она төрөфдар галмамашдыр. Яэгин эт ки, онун этдийи зүлүм бир күн онун өз базарыны касадлашдырачагдыр. Лакин санин мэрһәмэтин вэ мүлайим хасиййэтин, адыны еддинчи көйө йүксэллэчөкдир... Сэн һеч вахт элэ дүшүмө ки, тале девлөтлө тэйин олунур, гөлбэни малын чохлуғу тэймин эдир. Ялныз инсан оланлар инсанлара башчылыг эдэ билэр. Йохса адамла адам арасында һеч бир фэрг йохдур. Бүтүн инсанлар башчы олмаг истэр, лакин ялныз инсанлары бэслэмэйи бачаранлар башчы ола билэрлэр. Аслан она көрө вәһшилэрин падишаһы олмушдур ки, о овлагда башга һейванлары гонагламағы бачарыр. Сэн эдалэгли вэ сәхавәтли олдуғун үчүн бүтүн инсанлар сани өз башчысы адлаһдырачаг» («Шәрәфнамә») — «Искэндэрин Иран падишаһына гаршы мүһарибәйә һазырлашмасы» фәслиндән).

Философлар доғру дейрди. Иран халгы Даранын зүлүмүндән, кобулдуғундан тәнкә кәлмишди, онун енидән гошун йығмасы вэ Искэндэрлө мүһарибәйә һазырлашмасы халг арасындаки наразылыгы даһа да артырыр, өлкә дахилиндә кедән сияси мүбаризәни даһа да кәскинләшдирирди.

Низаминин тәсвиринә көрө Даранын зөиф чөһөтлэриндән бири дө онун гошунунда һәмрәйлийин олмамасыдыр. Мисирдән, Африкадан, Рум вэ рус өлкөлэриндән йығылыб кәлән гошунлар нә үчүн, кимин мәнәфит уғрунда чарпышдығларыны билмирдилэр. Онларын бәзилэри гуллардан, бир гисми исә мааш хатирәси үчүн Иран гошунуна дахил олмуш ядәлли гачгындардан ибарәт иди. Она көрө дө Искэндэр Даранын гошунунун чохлуғундан горхмур вэ күләрәк дейир:

«...Бир ити гылынч йүз өкүзүн пийини доғрам-доғрам эдэр. Бир гәзәбли чанавар бир сүрү гоюну пәракәндә эдэ билэр» (енә орада).

Дарадан наразы олан халг Искэндэрин Шәргә доғру йүрүшүнү севинчлө гаршылайыр. «Рум өлкәсиндән чыхан ю эждаһанын» Ирана һүчүм хәбәри халга чатар-чатмас һәр ердә үсянлар яраныр, бу үсянлар Искэндэрин гәлбәсинә көмөк эдир вэ кәнч һөкмдары руһландырыр. Искэндэр Иран халгы арасында олан бу наразылыгдан истифадәйә чалышыр. Дара исә вәзиййәтин әсл маһиййәтини анламыр, вэ она көрө дө ачыг өлүмә кедир.

Низами ики һөкмдар, ики дүшмән арасында марағлы бир мүғайисә яратмышдыр. Искэндэрин үстүнлүклэриндән бири дө одур ки, о, һәр бир ағыллы адамын фикрини бәйәнир, алимлэрин, философларын мәсләһәтлэрини гәбул эдир вэ онларын ярдымы илә һәр чүр чәтиликдән хиләс олур. Лакин Дарә онун әксинәдир. О сәркеш, кар'ериот, демагог бир адамдыр. Ағыллыларын мәсләһәти ону ачыгландырыр. О, һатта она хейирли мәсләһәтләр верән өз ағыллы вэ хейирхәһ вәзира Фәрикурзү тәһгир вэ тәһдид эдир. Чүнки, Фәрикурзә Дарәя әһтияҗлы олмағы, дүшмәнин гүввәсини гиймәтләндирмәмәйин зәрәри олдуғуну сөйләмиш вэ Искэндэрин бүтүн Ираны фәтһ эдәчөйи, Кәян тахтына эйләшәчөйи, атәшкәдэләрә од вурараг бүтүн дүняя һаким олачағы һаггында габагчадан хәбәр вермиш вэ онунла сүлһ бағламағы шаһа тәклиф этмишди.

Дарә өзүнә мәхсус кобулдуғла Фәрикурзә мүраҗиәт эдиб дейир:

«...Көрүнүр сән мәним поладымы юмшаг һесаб этдйиндәндир ки, өз дәмирини бу чүр бәйәнисән. Сән, нә чәсарәтлө румлуларын мәрдлийиндән данышырсән. Сән од дағыны мумдан горхузурсән. Санки, япалағлар оюнбазлыгы илә, кәкликләр йүрүшләрилә гызыл гушларын башыны гопарачағлар. Мәни элә бир адамын һүчүму илә нә горхузурсән ки, онун кими бир чох нөкәрләрим вардыр. О ачиз адамын мәним бағағыма мейдан охумасы, маралы исланла дөйүшмәсинә охшар... Сән исә сөзү вахтында данышмағы өйрән!.. Вахтсыз банҗаян хорузун башыны вахтында кәсәрләр» («Шәрәфнамә») — «Даранын мәсләһәт мәчлиси гурмасы» фәслиндән).

Низами Даранын бу чүр кобулдуғундан ичтиман бир нәтичә чыхарыр. О, белә бир кобулдуғу бүтүн шаһлара мәхсус бир сифәт адландырыр вэ дейир:

«Шаһларын иши чох хәтәрлидир. Она көрө дө ағыллы адамлар шаһларла дост олмас, онларын үзү гәзәбдән гызарарса өз өвләдларына белә рәһм этмәзләр. Шаһлар да ода охшайырлар, оду узагдан көрмөк даһа яхшыдыр» (енә орада).

Низами Даранын кәләчәк мөғлүбиййәтинин сәбәбини дөхи онун бу сәркешлийиндә, худпәсәндлийиндә көрүр. О,

халг арасында һәр чүр истинаддан мәһрумдур. Она көрө дө Искәндәрлө мұһарибәнин ән гызғын бир моментиндә Дара өз сәркәрдәләри тәрәфиндән өлдүрүлүр, онун гошуну чох тез мәғлүб олур вә Иран дәвләти грекларин әлиһә кечир.

Низами фәлсәфәсиндә ән яхшы һөкмдар, вәтәнини, халгыны, онун сәәдәтини, инкишафыны севән вә бүтүн варлыгы илә өз юрдунун чичәкләнмәсинә хидмәт эдән адамлардыр. Шаирин идеализә этдийи Искәндәр образы бу яхшы сифәтләрин һамысыны өзүндә мәркәзләшдирир. Автор гәһ-рәманынын чаһанкирлик дөврүндән сонраки фәалийәтини ашағыдаки сәтирләрлө тәсвир эдир:

«О, дүняны аягдан салан падшаһ, өз сәфәриндә фәләкләрин көзүнү аяғынын тозу илә кор гойдугдан сонра, узаг сәфәрдән Грецияга гайытды вә өз әсл вәтәнини парлатды.

О дөйүшдән әл чәкиб билик далынча дүшдү. Халгы әлмин йолуна тушлады. О, тәфәккүрлө фәләкин дамағыны дөшди вә сиррләрин бәғлы гапыларыны ачды. О, ше'рин дәрин мә'наларыны рәһбәр гәбул этди. Юнанчадан, пәһләвичәдән, фарсчадан, иранлыларын дилиндә өзбәр олан шаһлар һаггындаки дәстанлардан, һәр бир өлкәнин вә вилайәтин башга-башга дилләриндән, һәм юнан вә һәм дә Рум һаггындаки әсәрләрдән һәр нә ки, вар бүтүн әлмләрин һамысыны тәрчүмә этмәйи философлара әмр этди.

О, һәр дәрәчәдән бир инчи чыхарды. Онларын һамысында бир дәниз яратды. О, әлмин сәдәфини һәр чүр көвһәрләрлө долдуруб Грецияда бир инчи дәнизи әмәлә кәтирди. Бу ишин сәйәсиндә яранан илк әсәр, дүняны өйрәнмәк үчүн лазым олан (география аид) бир китабдыр. Икинчи, руһаниләрин рәмзинә аид бир китабдыр ки, онунла греклар дәмири мум кими юмшалтмағы өйрәнмишләр. О китабы охуян шәхсләр икиср һаггында мә'лумат ала билишләр. Онлар дәхи кин вә мәһәббәт үзүндән бу еди фәләкин үзәриндә нә олдуғуну өйрәнмишләр. Лакин инди о көвһәрнишан сәдәфләрлән Истемахсын әсәрләриндән башга бир шей галмамышдыр» («Игбалнамә» — «Искәндәрин Рум өлкәсинә гайытмасы вә ораны абад этмәси» фәслиндән).

Искәндәр образынын Низами тәрәфиндән бәйәнилән, тәдир эдилән биринчи сифәти онун әлмә, културая этдийи бу чүр бөйүк бир хидмәтдир. Икинчи сифәт бу идеал образын алимләрә, философлара, сәнәткарлара кестәрдийи һөрмәтдир. О, тарихдә һеч бир һөкмдара охшамыр. О, сарай аристократиясынын абсолют һөкмранлығына нәһайәт верир вә бүтүн һөрмәти вә не'мәти алимләрә, иш бачаран адамлара мөхәсү эдир:

«О, йүксәк тахтдан белә әмр садир олду ки, бизим яһымызда әзиз адам ялынз алимләрдир. Билик вә һүнәрдән башга һеч кәс өзүнү башгасындан үстүн тутмамалдыр. Мөвчуд олан бүтүн рүтбәләрдән алимләрин рүтбәси йүксәк туғулмалдыр. Белә бир гәрар верилди ки, падшаһын яһында адамларын рүтбәси онларын билийи илә та'йин олунсун. Падшаһ әлми сәдийи үчүн бүтүн рүтбә саһибләри алим олмага сә'й эддиләр. Онлар һамысы нәмә үз дөндәрди вә алимләрдән билик өйрәндиләр» (енә орада).

Падшаһын үчүнчү көзәл сифәти онун әдаләти вә рәийәт-пәрвәрлийи иди. Низами Искәндәрин әдаләтиндә халгымызын әсрләр бою бәсләдийи арзулары тәрәннүм этмишдир. Бу падшаһда гүрүр, тәкәббүр вә кин йохдур. О, һәфтәнин бир нечә күнүнү гум үзәриндә отурараг үзүнү торпаға гоюб бүтүн рәийәтин дәрдино-гәминә галыр. Гочалар, чаванлар, дул гадынлар, һәтта көрпә ушаглар белә истәдикләри заман азад бир сурәтдә падшаһын яһына кәлир, дәрдләрини она дейир вә ондан ярдым алырлар.

«Падшаһлығы чатмыш Искәндәр дүняны өз әдаләти илә фәтһ этди. О, яхшыны ямандан айырмағы бачармаян сәрхөш вә кейфчил шаһлардан дейилди. һеч кәсә бир арпа гәдәр белә зүлүм этмәзди. Дүняны тәдбири илә идәрә эдәрди. Истәр кичик ушаг олсун, истәрсә дә гоча гадын, истәдикләри заман шикәйәт үчүн онун яһына йол тапарларды. Бәли бу дүзкүн сиясәтин сәйәсиндә о еди өлкәни фәтһ этди. О, ишләри иш бачаран адамларын тәдбири илә көрдү. О, өз бачарығы илә дүнянын дүйүнүнү ачды. Йохса Рум папагылы түркүн бири һинд вә Чиндә нәчә барикаһ гура биләрди» (енә дә орада).

Бу сәтирләрлө Низами, мүһүмм сияси бир мәсәләнни дәрин анализини верир: һәр һансы бир һөкмдарын, һәр һансы

бир сөркөрдөнин гэлэбэсинин рәһни онун халг арасында олан нүфузу вэ истинадыдыр. Белә бир нүфузу ялыз эдаләт вэ сөхавәт илә газанмаг олар. Искәндәр дәхи белә бир адам олдуғундан бүтүн дөйүшләрдән галиб чыхмыш вэ бүтүн өлкәләр фәтһ этмишдир. О, энә өз яхшы рәфтары вэ рәийәт-пәрвәрлийи илә бүтүн халглары рәбгәтини газанараг онларың рәһбәри—пейғәмбәри адыны алмышдыр.

Лакин Искәндәр бүтүн бу көзәл сифәтләрилә Низамини энә тә'мин әтмир. Шаирин идеаллары даһа йүксәк, даһа әдаләтли вэ даһа прогрессив бир гурулуш арзулайыр. Белә бир гурулушда варлылар вэ йохсуллар, ағалар вэ гуллар, һакимлар вэ мәһкумлар, залымлар вэ мәзлумлар олмамалыдыр. Инсанлар хошбәхт вэ азад яшамалыдыр. Белә бир чәмийәтдә Низамийә көрә әһтияч арадан галдырылачаг, дин вэ дуня дәрди инсанларың гәлбиндән узаглашачаг. Дуня чәннәт кими бир бағча дөнәчәк. Бәхтияр инсанларың шән нәғмәләри дуняны фәрәһ вэ севинчлә долдурачагдыр. Һәр кәс үмүмун хейри үчүн чалышачаг, чәмийәт исә өз үзвләринин гайғысына галачагдыр. Әдавәт арадан галдырылачаг, меһрибан гардаш кими яшаян инсанлар арасында мүһарибәләр олмаячаг вэ һаһаг төкүлән ганлар мүгәддәс ер үзүнү ләкәләмәйәчәкдир. Она көрә дә Низами бу көзәл принципләр мөвчуд олан бир өлкәнин идеал образыны ярадыр. Вә «Игбалнамә»синин бир эпизодуну бу азад вэ хошбәхт инсанларың юрду олан өлкәнин тәсвирина һәср әдир.

Шимал сәфәриндән гайгытмаг истәйән Искәндәрин күзәры һеч кәсә мә'лум олмаян бир өлкәдән дүшүр. Бу ерлерин аб-һавасы о гәдәр көзәл, о гәдәр әтирли имиш ки, тамашачы һейран галырды. Һәр тәрәф бағ-бағат иди. Мейвәнин боллуғундан ағачларың башы ерә дәйирмиш. Тахыл зәмиләринин учу-бучагы йох имиш. Һәр тәрәфдә сүрү-сүрү гоюнлар инжәләр, атлар олтайырды. Нә бағларда көзәтчи, нә зәмиләрдә горухчу, нә дә сүрүләрин янында чобан вар иди. Бүтүн дуняны кәзип доланмыш Искәндәр белә бир өлкәйә раст кәлмәмишди. О, бу сиррли өлкәнин һансы падшаһа табе олдуғуну өйрәнмәк үчүн бир нечә нәфәр алимлә бәрабәр яхынлыгдә көрүнән шәһәрә кедир.

Низами бу утопик шәһәрин тәсвирина белә вәрир: чәмәнләр, бағлар, чешмәләр арасы илә кечән Искәндәр бәзәкли бир шәһәрә раст кәлди. Бу шәһәр өз абадлығы вә һе'мәти-

нин боллуғу илә бәһиштә охшайырды. Шаһ шәһәрин дарвазасына чатанда нә дашдан, нә дәмбирдән нә дә ағачдан галы көрмәйиб шәһәрә дахил олду. Дуканлар һәр чүр гиймәтли шейләрә долу иди. Лакин онларың нә гапысы, нә дә ғыфылы варды...

Шәһәр әһли Искәндәри гаршылайыр; ону бәһишт гәсри кими бир гәсрә апарырлар. Һе'мәтлә долу сүфрә ачылыр. Искәндәр өмрүндә көрмәдийи көзәл вә гиймәтли шейләри көрүр, емәдийи тәмиз вә ләззәтли емәкләрдән ейир. Сөһбәт башланыр. Падшаһ өлкәнин сиррини сорушур. Ағсагаллар өз һәят принципләрини белә изаһ әдирләр:

«Биздә һеч кәсин малы башгасындан артыг дейилдир. Биз һамыны өзүмүзә гардаш билирик. Һеч кимни ағламансы бизи күлдүрмәз. Оғрулардан горхмадығымыз үчүн нә шәһәрдә дарғамыз, нә дә канда горуғчумуз вардыр. Биз башгаларындан бир шей оғурламыдығымыз үчүн һеч кәс бизә хәянәт әли узада билмәз. Әвләримизин гапысында ғыфыл йохдур. Гоюнларымыз вә инәкләримизә дә көзәтчи лазым дейил. Бизим мал-һарамыз чанавардан вә ширдән горхмур. Чанавар бизим сүрүмүзә ағзыны узатса о саат һәлак олар. Әкәр бир нәфәр бизим тарламыздан бир сүнбүл гопарса, үрәйинә гәфилдән ох санчылар. Әкдийимиз һәр данәйә 700 данә мәһсул көтүрәрик... Биз хәбәрчилик билмәрик... Бир нәфәрин иши чәтинә дүшсә, һамымыз она көмәк вә мәсләһәтләр верәрик. Һеч кәсин пәслийинә разы олмарыг. Фитнә төрәтмәрик, ган төкмәрик. Бир нәфәрә бәдбәхтлик үз версә, һамымыз кәдәрләнәрик. Бир-биримизин севинчинә дә шәрик оларыг. Бизи ғызыл вә күмүшлә алдатмаг олмаз. Чүнки, онлар бизим үчүн гиймәтсиздир. Вәһши һейванлар биздән гачмаз, чүнки, биз онлары өлдүрмәрик. Биз дә онлардан горхмарыг, чүнки онлар бизи өзләринә дост сайырлар. Аһулар, чейранлар бизим гапысыз әвләримизә зорла сохулар. Анчаг биз онлардан әһтиячымызы өдәйчәк гәдәр овларыг, галанларыны азад чөлә, даға бурхарыг. Биз емәкдә исраф этмәрик, ач да галмарыг. Она көрә дә исти вә союг бизә кар этмәз. Хәстә олмарыг. Бизим өлкәдә инсанлар кәнч икән өлмәзләр, онлар чох яшайыб гочаларлар. Гочаларың өлүмүнә исә һейфсиләнмәрик, чүнки бу өлүмүн әлачы йох-

дур. Биздә нә падшаһ, нә дә рәийәт вардыр. Биздә нә торпаг даваһы, нә дә силаһ гайғыһы вардыр. Бизимлә биркә яшамаг истәйәнләрин бизим кими тәмиз дуйғусу олмалыдыр. Тәмиз һисси олмаянлары ичәримиздән узаглашдырарыг» («Игбалнамә»—«Искәндәрин шимал сәфәри» фәслиндән).

Микаил Рзагулузаде

«Игбалнамәнин» әсас мотивләри

I

Азәрбайчан халгынын бөйүк сәнәткар вә даһи мүтәфәккири Низами Кәнчәвинин яхынлашмагда олан сәккиз йүз иллик шанлы юбилейи бизим әдәбийятшунаслыг вә тәңгидимиз гаршыһында да олдуғча бөйүк, чәтин, мүрәккәб вә мәс'улийәтли олдуғу гәдәр дә шәрәфли вәзифәләр гоюур. Бунлардан биринчи нөвбәли вә ән вачиб оланы даһи сәнәткарымызын бизә гәдәр кәлиб чыхмыш һәр бир әсәрини сон дәрәчә бөйүк бир диггәт вә чиддийәтлә тәдгиг вә тәһлил этмәк, онун дәрин фикирләрини, йүксәк дуйғуларыны, мисилсиз сәнәткарлығыны ән кениш күтләләрә чатдырмаг, онларын дүзкүн аңлашылмасына чалышмагдан ибарәтдир.

Бу хүсусда аз мүгавимәтли йол илә кедиб онун-бунун деийини бу вә ядикәр шәкилдә тәкрарламаг, әсәрләрин өзүнү охумадан, онларын һаггында язылмыш мәгәләләр, сөйләмиш фикирләрдән нәтичә вә хүләсәләр чыхармагдан чәкинмәк, һәр чүр чәтинлиә гатланмаг зәруридир. Һәр һансы сәнәткар вә сәнәт әсәринин маһийәтини ашкара чыхармаг үчүн ән доғру вә инамлы йол билаваситә әсәрин тәдгиг вә тәһлилдир. Әсәри бүтүн чиддийәт вә диггәтлә өйрәнмәдән, онун һәр бир чәһәтини, һәр бир хүсусийәтини вә һәтта характерик ифадә вә сөзләрини яхшыча мәнимсәмәдән, сәнәткары танымаг вә хүсусилә танытмаг мүмкүн дейилдир.

Бизчә, бөйүк Низамини танымаг вә танытмаг үчүн дә мәнз бу конкрет тәһлил вә тәдгиг йолундан, йә'ни онун айры-айры әсәрләрини сон дәрәчә бөйүк бир диггәт вә чиддийәтлә өйрәнмәк, изаһ этмәк, һәр әсәрин ана хәттини, ону сәнәткарын башга әсәрләрилә бағлаян үмуми чәһәтләри, әсә-

рин башлыча мөгсәдини ачыб шәрһ этмәк йолундан башла-
маг лазымдыр. Доғрудур, бу йол сөйләнмиш фикирләри
тутуштурмаг вә үмуми нәтичәләр чыхармаг йолундан чох
чәтиндир; бу чох йоручу, сәбри вә инадлы зәһмәт тәләб
эдән бир йолдур, анчаг шәрәфли олдуғу гәдәр дә мәс'у-
лийәтли бир ишә киришдикләрини дәрк эдәнләрин чәтин-
ликдән чәкинмәйә һағгы йохдур.

Әлбәттә ки, бу чүр мустәғилл ишдәки чәтинликлә әлгә-
дар олараг, бә'зи янлышлығлар да ола биләр; лакин бу тә-
бии вә зәрури бир һалдыр, чүнки Низами кими бир сәнәт ги-
гантынын һәтта тәк-тәк әсәринин бирдән-бирә тамамилә вә
нөгәнсәз олараг мәнимсәнә билмәси сон дәрәчә чәтиндир
вә биз бу бөйүк ишин һәлә тамамилә башланғычындайығ.
Умуд этмәк лазымдыр ки, шекспиршүнаслар, руставелишү-
наслар, пушкиншүнаслар олдуғу кими, биздә дә яхын кәлә-
чәкдә низамишүнаслар етишәчәкдир. Буна көрә дә бу саһә-
дә көрүлән тәһлил вә тәдғиг ишләринә ялныз илк аддымлар
кими бахмалыдыр, етәр ки, гаршыда гоюлан мөгсәд вә кө-
рүлән иш нәчиб вә намуслу олсун!

Бу бахышла биз Низаминин, даһа доғрусу «Хәмсәнин»
сон әсәри «Иғбалнамә» үзәриндә дурмаг истәрдик.

Мә'лумдур ки, «Хәмсәнин» илк дөрд әсәри («Мәхзәнүл-
әсрар», «Хосров вә Ширин», «Лейли вә Мәчнун», «Һәфт пей-
кәр») үмуми «Һәвәснамә» (йә'ни һиссләр, һәвәсләр, әһтирас-
лар китабы) адилә бирләшдирилмиш, «Искәндәрнамә» ады
верилмиш сон ики әсәри исә «Шәрәфнамә» вә «Иғбалнамә»
(бәхт китабы) яхуд «Хирәднамә» (ағыл китабы) адлары илә
икийә айрылмышдыр. Әсәрләрә верилән бу төвсифи яхуд
тәфсири адлар өзү «Иғбалнамәнин» Низаминин әсәрләри ара-
сындаки мөвгеини бир дәрәчәйә гәдәр мүййән эдир.

Һәр бөйүк сәнәткарда олдуғу кими, Низаминин дә бөйүк
әсәрләри бир-бирилә бөйүк вә ваһид идея хәттилә бағлы-
дыр. «Хәмсә» силсиләсинин сон бәнди олмаг әтибарилә,
«Иғбалнамә» Низаминин бүтүн ярадычылығынын, демәк
олар ки, екунлашдырычы әсәри, онун сәнәткарлығы, дүня-
көрүшү, идея вә идеалларынын йығчамлашдырылмыш ифа-
дәсидир.

Әсәрин әтрафлы тәһлил вә тәдғигинә кечмәдән әввәл
онун һағгында сөйләнмиш янлыш бир фикри гейд этмәк иста-
рәдик.

Бу мөгәлә М. Рафилинин «Низами Кәнчәви» сәрләвһәлк
мөгәләсидир.¹

Низаминин һәяты вә бүтүн әсәрләри һағгында язылмыш
бу үмуми мөгәлә, тәбии ки, һәр әсәри әтрафлы әһәтә эдә
билмәэди. Лакин, һәр әсәр һағгында мүтләг бир нечә кәлмә
сөйләмәйи нәдәнсә зәрури саян автор, һеч олмәзсә бу бир
нечә кәлмәнин доғру сөйләмәиш олсайды, бәлжә дә һеч бу-
дан данышмаға дәймәэди. Анчаг онун, мәсәлән «Иғбалнамә»
һағгындаки сөзләри тамамилә ялныш вә тәһриф эдичи олду-
ғундан, бунун үстүндән кечмәк олмәз. Автор «Иғбалнамә»
һағгында вар-йох буну сөйләйир:

«Искәндәрнамә»нин икинчи һиссәсиндә Низами үчүн
характер олан нәсиһәтчилик мейли даһа да гүввәтләнир,
Искәндәрнин бүтүн әмәлләринин пучлуғуна иман бәсләмә-
сини тәсвир эдир.

Әсәрин икинчи һиссәсиндә Низаминин әввәлки әсәрлә-
риндә дә аз-чоһ һиссә эдилән суфизм тенденциясы артыр,
даһа айдын бир сурәтдә мейдана чыхыр».

Биринчи абзацы баша дүшмәйә чалышаг: мә'лумдур ки,
дүняда һеч бир кәс, һәлә Низаминин тәсвир этдйин идеал
бир гәһрәман вә сарсылмаз ирадәсилә бүтүн дүняны фәһ
эдән Искәндәр! бир яна, ән ачиз бир адам белә өзүнүн «бү-
түн әмәлләринин пучлуғуна иман бәсләйә» билмәэ; чүнки
«иман бәсләмәйин» мә'насы—истәмәк, арзуламаг, уммаг де-
мәкдир ки, һеч кәс өз әмәлләринин пуч олмәсыны истәмәз.
Бәлкә автор демәк истәйир ки: «Низами Искәндәрнин бүтүн
әмәлләринин пуч олдуғуну тәсвир эдир».

Һәр ики һалда да Рафили «Иғбалнамәни» тамамилә тәһ-
риф эдир. Чүнки «Иғбалнамә»дә Искәндәрнин гаршысыңа гой-
дуғу бүтүн мөгсәлләри еринә етирмәси, вә нәһәйт арзула-
дығы хошбәхт, азад вә аһәнкдар бир чәмийәти, өз иде-
лыны өз көзү илә көрмәси, өз өлүмүнү белә разылығла гар-
шыламазы (анәсына вәсийәтти) тәсвир олунур. Демәли ки,
Низами «Искәндәрнамә»дә Искәндәрнин әмәлләринин пучлуғуну
дейил, бунун тамамилә әксини, йә'ни Искәндәрнин өз әмәллә-
ринә говушудуғуну тәсвир эдир.

Рафилинин икинчи абзацына, йә'ни бу әсәрдә «суфизм
тенденциясынын артмәсы, даһа айдын бир сурәтдә мейдана

¹ «Революция вә култура» № 2, 1938-чи ил, сәһ, 45—58.

чыкмасы» иддиасына келинчә, бу артыг ялыз «Игбалнамә»-ни дейил, Низаминин бүтүн ярадычылыгыны төһриф этмәкдир. Чүнки суфизм намынын анладыгы үмүми мә'нада исла-ми мистика демәкдир ки, бунун да характер эләмәтләри ас-кетизм, дәрбәдәрлик вә дини догматлары сәрбәст шәрһ эт-мәкдән ибарәтдир. Бурасы да айдындыр ки, суфизм ваһид вә сабит бир чәрәян дейил, онун нисбәтән прогрессив голу (Нәсими, Чәләләддин Руми вә с.) олдугу кими, нәһайәт диләнчлик вә дәрвишлик һалыны алмыш шәкли дә вардыр. Буна көрә дә төкчә «суфизм тенденциясы» ифадәси конкрет һеч бир шей сөйләмир, даһа писи, бу кениш охучу күтләси ичиндә дини мөвһумат мә'насында да аңлашыла биләр.

Әлбәттә ки, Низами һаггында бөйүк вә кениш бир әсәр язаркән, онун суфизмә олан мүнәсибәтиндән данышмаг вә буну шәрһ этмәк лазымдыр; анчаг ондан икинчә чүмлә бәһс эдиб бурада да «суфизм тенденциясындан», һатта онун «артмасындан, даһа шиддәтлә мейдана чыкмасындан» да-нышмаг ерсиз вә зәрәрдир.

Биз Низаминин динә вә суфизмә мүнәсибәти һаггында мәғаләнин сонраки гисмләриндә мисалларла бәһс эдәчәй-миздән, бурада ялыз бу чәһәти гейд этмәк истәйририк: Ни-зами илк әсәрләриндә, хүсусән илаһийәт вә поэмаларын мәзмунундан этдийи рич'әтләрдә бә'зи суфизм ибарәләри вә формулалары ишләдирсә дә, бу һеч заман бир «тенденция» сайыла билмәз; бу ибарә вә формулаларын әдәби образлар шәклинә кирмиш олдугуну да, нәзәрдә тутмаг лазымдыр. Рәфилдин бәһс этдийи «Игбалнамә»йә кәлиңчә, бурада онун иддиасынын әксинә олараг, суфизм нәинки «тенденция», һәт-та әдәби образлар шәклиндә белә йох дәрәжәсиндә аздыр. Әксинә, «Игбалнамә» Хәмсәнин сон еқунлашдырычы һәлгәси олмаг үзрә, Низами бурада ән кәскин ~~сияси — иштинмаи~~ һәят мәсәләләри гоюр вә бунлары дин вә суфизм тө'сириндән чоҳ узаг, һәяти бир көрүшлә, бөйүк бир ачыгкөзлүк вә узаг-көрүчүлүклә ахыра чатдырыр.

Ери кәлмишкән бурасыны да гейд этмәк лазымдыр ки, профессор Бертелсин дә көстәрдийи кими,¹ Европа алимләри әлли илдән артыгдыр ки, Низамини бир суфи шейхи, һәят-дан айрылмыш, даһили сейр илә мәшгул бир хәялпәрәст ки-

ми гәләмә вермишләр. Онун әмәкчиләрин өзүнү мұдафиә тәш-килатгы олан «әхиләр» тәригәтилә олан мүнәсибәтини аңлама-мыш, буну заһирә әләмәтләринә көрә сәдәчә «суфизм» сай-мышлар. Һалбуки, «Әхи» һәрәкәты дини олмагдан зиядә ич-тинмаи-сияси бир һәрәкәт олмушдур. Әнгелсин көстәрдийи кими «феодализмә гаршы олан һәр чүр мұбаризә о заман дини бир дона кирмәли, илк нөвбәдә килсәйә гаршы чеврил-мәли иди».¹ Буна көрә дә Низаминин суфизмә олан мүнәси-бәтиндән данышдыгда, сәдәчә «суфизм тенденциясы» дейиб кечмәк олмәз, бунун маһийәтини дә шәрһ вә изаһ этмәк зә-руридир. Белә олмәзсә, чоҳ бөйүк аңлашылмазлыг вә тәһ-рифләр мейдана чыха биләр.

Бүтүн бу төһриф вә нөгсанлары арадан галдырмаг вә «Игбалнамә» һаггында доғру йбир фикир вә тәсәввүр әлдә этмәк үчүн ән доғру йол әсәрин өзүнү башдан аяга диггәт-лә шәрһ вә тәһлил этмәкдир.

Әсәрин ән гыса мәзмуну беләдир:

Китаб дөврүн әдәби традициясы үзрә—«Аллаһа ялва-рыш», «Пейгәмбәрин шә'ниндә», «Мәдһ этдийимин ситайи-шиндә» кими кириш һиссәсилә башланыр. Бунлардан сонра «Дастанын башланмасы» бәһси кәлир ки, бурада Искәндәрин дүня сәяһәтиндән гайыгдыгдан сонра өз өлкәсиндә элм вә фәннә бөйүк әһәмийәт вердийиндән, алимләри һамыдан үс-түн сайдығындан, сарайында алим вә биличиләрдән мәсләһәт-чиләр сахладығындан данышылыр.

«Искәндәрә Зүлгәрнейн дейилмәси һаггында» бәһсиндә бұ мәсәләнин вариантлары шәрһ эдилир. Бу вариантлардан ән чоҳ мәшһур оланы Искәндәрин гулагларынын һәддиндән узун олмәсы, бунлар үчүн тачынны ики гәрәфиндә буйнүзәбәнзәр гын гайыртдырыб гулагларыны орада кизләтмәси, бу сирри билән дәлләйин сирри сахлая билмәйиб буну бир гуяоя сөйләмәси вә о гуяода битән бир тамышдан бир чобанын гайырдыгы бир түтәк васиятәсилә вә кизли сиррин бүтүн чәһана яйылма-сы варианты үзәриндә дурур. Бу һекайә дүняда һеч бир сир-рин, һеч бир нөгсанын кизли галмайыб кеч-тез бир күн аш-кара чыхачагы иддиасы илә битир.

«Искәндәр йлә биличи чобан» һекайәсиндә севкилисини хәстәлийиндән мә'юс вә кәдәрли олан Искәндәрин ағыллы бир

¹ «Литературная газета», 1939, № 68.

¹ Маркс вә Әнгелс. Әсәрләри, ч. XVI, һиссә II, сәһ. 296.

чобана раст кәлмәси, чобанын данышдыгы ибрәтли һекайәдән онун гәм-гүссәсинин дағылмасы вә һәһайәт падшаһын севки-лисинин дә хәстәликдән гуртулмасы нағыл әдилир.

«Аршинмедес илә чинли кәниз» һекайәсиндә шәһвәт һисси илә әсл севки, шәһвәтин вә чинси чәзибәнин сәбәбләри изаһ әдилир. Бурада Низами лирик бир рич'әтлә шәхси мацәра вә дәрәһәриндән дә данышыр.

«Мисирли Марийәнин һекайәсиндә»—өлкәси вә һакимий-йәти элиндән алынмыш бир гадын һөкмдарын элм вә мә'рифәт сайәсиндә хошлуғла өз һакимиййәтини әлиһә алмасы вә бунуһла янашы сарай интригалары да тәсвир олунур.

«Хорасанлынын һекайәсиндә» кимякәрлик иддиасилә зирәк бир хорасанлынын Багдада кедиб орада хәлифәнин өзүнү алдатмасындан данышылыр. Әсас һадисә илә янашы оларағ, хәлифәнин ачкөзлүйү вә сарай адамларынын рүшвәтхорлуғу, сатғынлығы көстәришир.

«Йохсул чөрәкчинин һекайәсиндә» доғрулуғу сайәсиндә гулдурларын тапдыгы бир хәзинәйә саһибләһән йохсул бир чөрәкчинин хошбәхтлиин вә падшаһын ән яхын адамы олмасы тәсвир әдилир.

«Етмиш алимин һөрмүсү инкар әтмәси вә һәлак олмасы» һекайәсиндә доғру вә инандырычы дәлил вә сүбутлары гәсдән инкар эдән етмиш алимин тәләф олмасы көстәришир вә бундан һәгигәти дананларын агибәти белә олачағы нәтичәси чыхарылыр.

«Әрәстунун ачығына Әфлатунун чалғы әләти гайырмасы» һекайәсиндә Искәндәрин мәчлисиндә өз вәзирлик мөвгениндән истифадә илә ловғаланан Әрәстуна гаршы ондан даһа биликли вә мә'луматлы олан Әфлатунун инсан вә һейванлары өз тә'сирилә ятырдан вә оядан, хәстәләрә муәличә эдән бир чалғы әләти гайырмасы вә бунун гаршысында ачыз галан Әрәстунун тәслим олмасы көстәришир. Әсас һадисә илә янашы оларағ мусигинин психоложи тә'сирләри һагғында да чох марағлы фикрләр сөйләнир.

«Чобанла үзүйүн һекайәсиндә» дуня әдәбийятында вә бир чох халкларын шифаһи әдәбийятында севимли бир тема вә дәд-лы бир арзу кими ирәли сүрүлән көзә көрүнмәзлик мәсәләсиндән данышылыр. Тапдыгы сәһирли бир үзүк сайәсиндә

истәдийн заман көзә көрүнмәзлийн бачаран бир чобанын шаһлығы әлә алмасы тәсвир әдилир.

«Искәндәрлә Сократын әһвалаты» һекайәсиндә һөкмдар илә алимин чох марағлы вә ибрәтли бир мугайисәси верилир вә алимин мөвгенин һөкмдардан гат-гат үстүн олдуғу чох бөйүк бир чәсарәт вә инандырычылығла иддиә әдилир.

«Һиндли һәкимин Искәндәрлә сөһбәти» һекайәсиндә аллаһ, о бири әләм, чан (һәят), рә'я, көздәймә, кәләчәкдән хәбәр-вермә, иргләр мәсәләләри һагғында һиндли һәким илә Искәндәр арасындаки суал-чаваб тәсвир әдилир.

«Искәндәрин едди алим илә сөһбәт әтмәси» һекайәсиндә едди юнан алим, Искәндәр вә Низаминин өз дилиндән илк ярадылыш һагғында нәзәрийәләр сөйләйир, сонра Низами һаман алимләрә иснад әтдийн фикрләрин өзүнүнки олдуғуна вә бунлары зәманә шәраитинә көрә башгаларына иснад әтмәй мөчбур олдуғуна ишарә эдир.

«Искәндәрин пейғәмбәрлийә чатмасы» бәһсиндә Искәндәрә пейғәмбәрлик верилмәси вә бу мәсәдлә сәһнәтә чыхмасы тапшырылмасы, бу заман нә чүрә рәфтар әтмәк, өзүнү нечә апармағ, әһалини вә өлкәни идарә әтмәк һагғында Әрәстун, Әфлатун вә Сократын Искәндәр үчүн яздығлары нәсиһәтнамәләр верилир.

«Искәндәрин пейғәмбәрлик иддиасилә дуняны доланмасы» һекайәсинин башланғычында Низами лирик бир рич'әтлә го-чалығдан шикайәт эдир. Сонра Искәндәрин өз оғлуну вә анасыны ериндә гоюб онлара әһали илә хош рәфтар әтмәйи тапшырмасы, бөйүк сәһнәт үчүн тәдбирләр көрүб орду илә йола чыхмасы, Мәгдунийәтдән (Македония) Искәндәрийәйә, Мисрә, орадан Бейтүлмүгәддәсә кәлиб чыхмасы көстәришир. Бурада Искәндәр әһалинин шикайәти үзрә зәлым һөкмдары мөһв эдир, ораны азад эдиб гәрбә тәрәф йола дүшүр. Әндәлисә өз дин вә ганунларыны гәбул әтдириб үч ай дәннзлә йол кедир. Бир чох гәрибә чәлләр, дәннзләр ашыб мацәралар кечирир. Нилин мәнбәнин ахтары; әфсанәви Ирәм бағына чатыр. Шәддадын гәбри үзәриндәки китабәнин сөз-ләринә әмәл эдәрәк бағын дашы-торпағы, ағач вә биткиләри гызыл, лә'л вә чәвахират икан, неч шейә тохунмадан, орду-силә йола дүшүр. Чәһәннәм кими сусуз, биткисиз, исти чөл-

лэрдэн кечэрэк, орада раст кэлдийн вәһши халглара дин, ганун-гайда тәблиғ вә та'лим эдир.

«Искэндәрин чәнуб өлкәсинә вә баша ситаиш эдәнләр кәндина етишмәси»—Искэндәр гәрбдән гайытдыгдан сонра чәнуба йөнәлир. Орада да баша ситайиш эдәнләр доғру йола дэ'вәт эдир. Мачэралы йоллар кечиб ордусу илә бирликдә азыр. Кәнч вә көзәл бир әкинчийә раст кәлир. Искэндәр она-ән йүксәк рутбә вә вәзифәләр тәклиф эдирсә дә о бунлардан имтина илә әкинчилик зәһмәтини үстүн тутур.

Сонра Искэндәр су басмыш көзәл вә абад бир өлкәйә чатыр. Зүлүм әлиндән виран олмуш бу кәнди абад вә һәр чүр веркидән азад эдир.

«Искэндәрин тәкрар Гиндистана кетмәси»—кичик лирик бир кириш—«Кәнчлийин яд эдилмәси»—илә башланан бу бәһсдә Искэндәрин Гиндистана кәлмәси, орадан шәргә тәрәф кедәрәк, Гәндәһар бүтханасына чатмасы, бүтханая то-хунмайыб, бунун мүгабилиндә чох бөйүк бир зәһинәйә йи-йәләнмәси вә тәкрар йолуна давам этмәси кәстәрилик. О Чинә чатыр, орадан дәниз сәяһәтинә чыхыр. Су пәриләринин кечә саһилдә сәһирли нәғмәләрини динләйир. Дәниздә мүдһиш бир ахынтыя раст кәлир; бурада тәһлүкә олдуғуну башга кәмиләрә дә хәбәр вермәк үчүн бир мис һейкәл гойду-рур ки, о әһилә һаман ахынтыя ери кәстәрир. Сонра енә гор-хунч вә тәһлүкәли бир бүрүлғанә раст кәлиб бундан гур-тулмағ үчүн дә сиррли тәбил чалан бир мис һейкәл гурду-рарағ, сағ-саламат гайыдыб кәлир. Енә сәяһәтинә давам эдир. Дәниз саһилиндә, гызыл-күмүшү бол, лакин мәһсулча йохсул бир шәһәрә чатыр. бурада дәниздән кәлән горхунч сәсләр әһалини нараһат эдирмиш, Искэндәр синч вә тәбил сәсләригә бу сәсләри батырыб әһалини разы салыр, онлары доғру йола дэ'вәт эдир вә Чинә гайыдыр.

«Искэндәрин Шимал һәддинә чатмасы вә Йә'чуч сәддини бағламасы»—Искэндәр йолуна давам эдәрәк, торпағы кү-мүш, сулары чивәдән олан бир ердән кечиб кедир. Уча дағ-ларда яшаян динч бир халга раст кәлир. Онлары йыртычы, вәһши йә'чучларын һүчумундан горумағ үчүн мәшһур «Ис-кәндәр сәддини» тикдирир. Сонра енә йолуна давам эдәрәк, чох көзәл, ахар-бахарлы, сағалы бир өлкәйә етишир; бура-да сүрүләр чобансыз отлайыр, бағ-бостанлар көзәтчисиз,

дүканларын, әвләрин гапысы гыфылсыздыр; буранын әһали-си доғрулуғ вә зәһмәт севән, һамы бир-биринә бәрәбәр, ялан, оғрулуғ, хәстәлик вә һәр чүр дәрәд-гәмдән узағдыр; бунлар-да һаким вә мәнкум, варлы вә йохсул йохдур.

Белә идеал бир чәмийәт көрән Искэндәр өз пейғәмбәр-лийини дә онлары билдирмәдән, онлар кими көзәл һаят гур-мағ арзусу илә ордусу илә кери дөнүр.

«Искэндәрин Рума гайытмасы»—Яйын чох һисси вә ма-рағлы бир тәсвирилә башланан бу һиссәдә Искэндәрин Рума гайыдыркән «Зур» шәһәриндә хәстәләнмәси, вәзир Әрәсту-ну Румдан янына чағыртмасы, онун кәтирдийи һәкимләрин әләчындан бир шей чыхмамасы вә падшаһын өлүм ятағында инләмәси тәсвир олунур.

«Искэндәрин вәсийәтнамәси»—Бу бәһсдә сюжетлә әлә-гәдәр оларағ, верилән соң дәрәчә лирик бир хәзан тәсвирин-дән сонра Искэндәрин өлүм ятағында икән, өз яхын адам-ларына этдийи вәсийәт верилир. Искэндәр, инсанын өлүм гаршысындаки ачизлийиндән башлаярағ, өз һаятында көрдү-йү хейирли ишләри яд эдир, бунунла бәрәбәр, әкәр зүлүм этмиш исә, ону бағышламаларыны, онун үчүн матәм тутма-маларыны хәһиш эдир.

«Искэндәрин анасына яздығы вәсийәтнамә»—Артыг та-мамилә тағәтдән дүшүмүш Искэндәр бир кәтиб чағырыб ана-сына вәсийәтләрини яздырыр; ону дүняда ән әзиз вә мүгәд-дәс шейләрә анд верир ки, онун үчүн яс сахламасын. Сонра Искэндәрин өлүмү тәсвир олунур. Өз әмринә көрә онун бир әһлини табугдан кәнар гоюб овчунә торпағ долдурурлар вә Искэндәрийәйә кәтириб орада басдырырлар. «Искэндәрин мәктубунун анасына чатмасы»—бәһсиндә енә сюжетлә әлә-гәдәр бир гыш тәсвириндән сонра Искэндәрин мәктубунун анасына чатмасы, онун вәсийәтә әмәл этмәси вә гыса бир мүддәтдән сонра өлмәси тәсвир эдилир.

«Атасынын өлүмү үчүн Искәндәрусун яс тутмасы вә шаһлыгдан әл чәкмәси»—бәһсиндә атасынын вахтсыз өлү-мүндән чох мүтәәссир олан Искәндәрусун эдилән ричалара бахмаярағ, шаһлыгдан имтина этмәси нағыл эдилир.

Бундан сонра бир-бири ардынча: Әрәстун, Һөрмүс, Әфла-тун, Валис, Белинас, Фрфуриус вә Сократын өлүмү тәсвир эдилир. Бунлардан сонра «Низаминин сону» да вардыр ки,

куя бөйүк шаир бу эсэри битирдикдэн сонра алтымыш үч ярым яшда икэн, өлүмүнү арзулайыр вэ юхая кедир.

«Арслан оглу Мәлик Иззүддин Мәс'уда ситайиш»—бөлүкүндө энэ традиция үзрө заманындаки һөкмдары тәриф илә «Игбалнамәнин» мәзмунундан, онун көзәллик вэ файдасын-дан данышыр.

«Игбалнамәнин сону»—бу бөлүкдә Низами гиймәтли бир көвһәрә бәһзәтдийи бу эсәрини сатмаг фикриндә олмадығыны, ағыллы, сөз гәдри билән, сәнәти севән вэ анлаян бир адам ахтардығыны, белә бир эсәри ондан зорла алмаг истәйәнләрин чох олдуғуну сөйләйиб, һәяти нә гәдәр пис кечсә дә, кимсәдән миннәт көтүрмәйчәйини гәтиййәтлә билдирир вэ эсәрин әбәди галмасыны арзулайыр.

Бу гыса анотациядан да көрүлдүйү кими «Игбалнамә» айры-айры һекәйә вэ сәркүзәштләрдән ибарәт бәдин фәлсәфи-дидактик бир эсәрдир. Эсәри тәшкил эдән бу айры-айры бәндләрин һәр бири өзү-өзлүйүндә мүстәгилл бир ичтимаи-һәяти мәсәләнин мүзакирә, вэ һәллиһә һәср әдилмишдир. Анчаг бүтүн бунлар эсәрин баш гәһрәманы Искәндәрин бу вә я дикәр дәрәчәдә һәр бир айры һекәйәдә иштиракы вә я әләгәдар олмасы илә бүтүн эсәри бир вәһдәт һалына кәтирмиш вә эйни заманда бөйүк сәнәткарын өзүнүн дә дәфәләрлә гәйд этдийи кими биринчи китабы («Шәрәфнамәни») тамамламышдыр. Низаминин үмүмиййәтлә ярадычылығы вә хүсусилә бу эсәри һаггында язылмыш мүхтәлиф фикирли вә зәһнийәтли адамларын мөгәләләринә көрә дейил, эсәрин өзүнү, бүтүн мәзмунуну вә истигамәтвәричи ана хәттини нәзәрдә тутараг, биз ән гәти бир сурәтдә иддиә әдирик ки, бу эсәр һәр һансы дини бир чәрәяны, бәзиләрини иддиә этдийи кими суфизм, мистичизм вә я башга бир зәһнийәти тәблиғ вә я ифадә эдән дини бир трактат вә я «суфизм нәси-һәтнамәси» дейил, дөврүнүн ән кәскин ичтимаи-сияси-һәяти мәсәләләрини заманына көрә ән прогрессив бир шәкилдә гоян вә бу мәсәләләрә тамамилә практик-һәяти олдуғу гәдәр дә йүксәк бәдини вә фәлсәфи бир көрүшлә чаваб верән бир сәнәт әсәридир.

Бу идиамызы эсәрдән алынан фактларла изаһ вә исбат әдәк:

Низаминин о бири эсәрләри кими «Игбалнамә» дә илаһийәт вә ниәтләрлә, йә'ни аллаһ вә пейгәмбәрин шәнинә сөйләнмиш шеирләрлә башланыр. Бә'зи сәдәдил адамлар бу һиссәләрин һәттә тәрчүмәләрдән чыхарылмасыны тәләб әдирдиләр; һалбуки, бунларын өзүндә белә, заһири әләмәтләрә бахмайраг, бөйүк сәнәткарын прогрессивлийи, аллаһ вә динә мүнәсибәти, һәм дә заһири көрүлдүйүндән тамамилә башга догматик вә заһиданә дейил, дәриндән сезилән фәлсәфи бир мүнәсибәти әкс әтмәкдәдир.

Шүбһә йохдур ки, Низаминин эсәрләринин башланғычындаки бу аллаһ вә пейгәмбәрә аид һиссәләр дөврүн әдәби традицияларына әдилән бир «күзәштдир». Һәр бөйүк даһи сәнәткар кими Низами дә заман вә мөкан харичиндә бир варлыг дейил, мүййән тарихи-ичтимаи дөвр вә мүнһитин оглу иди; һәр даһи сәнәткар кими онун да бөйүклүйү вә гүдрәти заман вә мүнһитиндән кәнарда галмагдә дейил, әксинә олараг, о заман вә мүнһитин шәраитиндә дөврүнүн бөйүк һәяти мәсәләләрини дәрк вә өзүнә мәхсус дәһанын гүдрәтилә әкс вә изаһ әтмәкдән ибарәтдир. О дөвр вә мүнһитинин әдәби традицияларынын үстүндән атлайыб кечә билмәз, онлардан имтина әдә билмәзди. Лакин онун дөврүнә олан бу «күзәштин» өзүндә дә һаман традициялары ичиндән парчалаян вә тарихи чәһәтдән мүййән әдилмиш бу традиция чәрчивәләрини сөкүб кәнара фышгыран бөйүк фикир вә дүшүнчә шәләләри парламагдадыр.

Мә'лум олдуғу кими, сәнәт вә әдәбийятын инкишафы форма вә мүндәрәчәнин һәр заман гаршылығы бағлылығы вә мүндәрәчәнин истигамәтләндиричилиийи илә кетмәкдәдир. Мәсәлән, Европанын мәшһур Ренессанс дөврүнүн бүтүн прогрессив рәссамлары вә һейкәлтәрәшларынның таболары, һейкәлләри ичәрисиндә бир чохлары заһирән дини темаларда, чәкилмиш, бунларда Нуһун туфаны, һабил—Ғабил әһвалаты, Адәм вә һәвва мәсәләси, Исанын ушағлығы, чармыха көрилмәси вә и. а. кими мәнзәрәләри әкс әтдирир. Лакин буна бахмайраг, бүтүн бу сәнәт эсәрләриндә инсан вә һейван шәкилләри, биткиләр вә пейзажлар артыг дини маһиййәтдә ол-

майыб кет-кедә табилашмәкдә, һәятидәшмәкдә реалланмаг-
да давам эдир. Артыг булар гәдим килсә китабларында вә
иконалардаки яры сәмави, яры дүниәви, башларында һалю
олаш, әт вә гандан мәйрум көлкә вә хәяллар дейил, көз-
лә көрүләш, әл илә дуолаш, әтли-ганлы, сәәләләри, бүтүн
үзвләри, ән инчә чизкиләрә гәдәр бүтүн хусусийәтләри ай-
дын семикки һисаплар, һейванлар, биткиләр вә саирадир.

Низаминин сәәрләриндәки аллаһ вә пейгәмбәрләрә кәлини-
чә, чәсәрәтлә демәк олар ки, булар да дини, гур'ан вә
шәриәтин тәсвири әтдийи аллаһ вә пейгәмбәрләр дейилдир.
Бурада аллаһ да, пейгәмбәрләр дә һәгитләшдиримши, реал-
лашдырылмындыр; олар ялыз көйләри, йүксәкдән дүня
ишләрини сәйр әтмәклә галмайыб, бу ишләрә гарышыр, бу-
ларда аз я чох дәрәчәдә иштирак эдир, һәят мүбаризәсиндә
бу вә я дикор тәрәфин мәнфәәтләрини күдүр, ошлара хидмәт
әдирләр. Доғрудур, Низами:

Әгил бир хәзинә таңса, ярадар
Аллаһын адындан она бир ачар;
Әлә бир аллаһ ки, агилә ярдыр,
Әгиләсләрә дә әлачы вардыр.

О тикмиш сәғфини бу барикаһын,
О чәкмиш нәгшини бу карикаһын;
Көнүлә хош кәлир ондаки гүдрәт,
Әглә дә вачибдир она итаәт...

дейәркән, дини гәбул вә тәблиғ әтдийи аллаһи тәсвири эдән
кими көрүнсә дә, әсә мәсәлә, бу үмуми вәсфләрә ялашы
Низаминин өзүнүн она вердийи сифәтләрдәдир. Бу сифәтләр
исә, ады шәриәт вә дини өмчүлүрдән чох узаг вә ошлара зид-
дир.

Низамийә көрә аллаһ:

Киминә сарайлар верәр, көрәрсән,
Кимини гуяш салар Зүһәлдән.
Кимини көнүлдә яндырар чыраг,
Кимини көнүдә чәкәр дәрлә даг.

Бу артыг исламийәтин һаманы бир көздә көрән, һамья
рәһм вә яхшылыг эдән «адил» аллаһи дейилдир. Аллаһ вә фә-
ләк мәфһумлары дүғәви мә'ни чәһәтиндән башга-башга шейләр
өлсә да, бәднә әдәбийятда, демәк олар ки, бир-бирини әвәз

эдән кәлмәләр ки ми ишләпир вә чох заман фәләк дейәркән,
аллаһ нәзәрлә тутулур. Низамидә дә беләдир. Мәсәлән, о
«Дастанын тәзәләшмәси» парчасында аллаһа хитаб илә:

Сәһни мөвчүләтдан бох әлтичәш,
Ошларын һамасы сәһни мөһтачәш;

дейәрәк, орадача:

Дивсифәт шәкәләри таһатма мәләк,
Нә учу адырма, амшә әй фәләк...

языр ки, бурада бу «фәләк» сөзүнүн «аллаһ» сөзүнү әвәз әт-
дийи шүбһәсиздир. Бу белә исә, бурада аллаһ «дивсифәт»,
йә'ни зүлүмкар адамлары мәжжә ки ми көстәрән, һагсызлыг
эдән бир гүввә ки ми көстәришир ки, бу да әлбәттә дини тә-
сәввүр илә дабан-дабана зиддир. Белә «фәләк» ады алтында
дини «аллаһ» тәсәввүрчү гарыш кәскән ифадәләр, онун зү-
лүм вә һагсызлыгларына ифна әтмәк Низамидә бир система
ки ми давам әтмәкдәдир:

Фәләйи һесабын кәл әтмә бурах,
Алачы һүндүрдүр, һүндүрү алач.
О кәһ алта олар, кәһ үстдә олар,
Она алт-үст демәк даһа доғрудур.

Бу ифадәләрдән дә айдын көрүлүр ки, Низами дүнядаки
бәрәбәрсизлийи вә фәләйи алт-үст вурдугуну көстәрир. Әйи
заманда бурада ерин мütәһәрриклийини, фәләйи, йә'ни
көйүш бизим, йә'ни ер үзүндә ишанларын кәһ алтында, кәһ
үстүндә олдугуну сөйләйир ки, бу да мütәхәссисләриг тәд-
гигинә лайиғ хусуси бир мәсәлә олмагәт бәрәбәр кәһнат һаг-
гындаки дини тәсәввүрүн әксинәдир.

Аллаһа гарышы бу гейри-дини, ислами доғматизмдән чох
узаг олаш мүнәсибәт Низаминин енә аллаһа вә пейгәмбәрә
лид яздыгы парчаларын өзүндәчә хусусилә дүня вә ахирәт мә-
сәләләри һаггындаки ифадәләриндә даһа ачыг көрүнмәкдә-
дир.

«Аллаһа ялварыш» парчасында «о дүня» һаггындаки ин-
кар дәрәчәсиндә олаш шүбһәсинә белә ифадә әдир:

Бу көзлә дүняда варкән һәр бусәт,
Бәһиштә нә үчүн әбади һәят?
Инанма о дүня булдан шән олсун,
Дерәһ—о яхшыдыр,—сән дейән олсун.

Бизе дә белештдә бир ер айыр сәп,
Шүбһәни-шәкки сил үрөймиздән,
Биз өз чарамиз билмирик әлбәт,
Сәп яхшы билирсән,—на лазымса, әт.

Әслиндә олдугу кими тәрчүмәдә дә ирония илә сәсләнән бу мисраларда Низами белештә инанмадыгыны, буна «шәкки-шүбһәси» олдугуну вә нәһайәт—«сәп дейән олсун»—дейә дини зәһнийәттин яратдыгы аллаһның бойнуна мәннәт гояраг, ону башдан совдугу нә гәдәр айдын һиссә олунур. О, бу мүнәсибәти башга бир ердә «Һиндли һәкимин Искәндәрлә сөһбәти» парчасында да, бу дәфә һиндли һәкимин дилиндән сизә эйни шиддәт вә гүввәтлә тәқрар әдир. Һиндли һәким Искәндәрлә сорушду:

— На үчүн икйә бөлүнүш чалаң?
Бу чүрә бәзәкли бир дүня варкән,
Бир дә башга дүня ахтармаг нәдән?
Бурада яшамаг олуркән мүмкүн,
Башга бир дүня көчмак нә үчүн?
Әкәр орда нә бизим еримиз,
Әввәл бәс бураң нечин кәлдик бизә..

Юхарыда Низаминин өз дилиндән сөйләнән мисралардан сонра бунларын, чавабы өз ичиндә олан бу суалларын бир даһа тәҗкид вә исарәлә тәқрар әдилмәси, бунун Низаминин өз инам вә гәвәти олдугуну вә ялныз әдәби бир приюм олараг, һиндли һәкимә иснәд әдилдйини айдычма исбат этмирми!

Мә'лумдур ки, һәр һансы мә'нада бу вә я дикәри динә мәнесуб вә үмумийәтлә диндар олмаг, ялныз аллаһның варлыгының гәбул әтмәкдән ибарәт дейил. Бунун үчүн эйни заманда һаман дини әһкамыны, дүня вә кәинат һаггындаки нәзәрийә вә тә'лимини дә гәбул әтмәк вә бүтүн бунлара инанмаг вачибдир.

Бу көрүшдә Низаминин кәинатын яраимасы һаггындаки фикирләри сон дәрәчә әһәмийәтлидир.

«Игбалнамә»дә илк ярадылыш һаггында Низами едди грек алиминиң дилиндән бу хүсусда өз фикирләрини сөйләйир. Бу фикирләрини Низамидән әввәлки, онун дөврүндә олан вә ондан сонраки элми нәзәрийәләрә нә гәдәр уйгун олуб олмадыгыны тәдгиг әтмәк мүтәхәссисләрин ишидир. Биз бурада ялныз һаман фикирләрини ислами-дини әтигад көрүшүндән чох узаг вә буна тамамилә зидд олдугуну изаһ әтмәйи лазым билirik.

Бир чох дини вә о чүмләдән ислами гәвәтләрә көрә аллаһ куя кизилә бир хәзинә икән, өзүнү ашқара чыхармаг истәмиш вә алты күнүн ичиндә ери-көйү, битки, һейван вә инсаны яратмышдыр. Бу гәвәтләрә көрә ярадылышда мүәййән сәбәбилек вә мәгсәдлик дә вардыр. Мәсәләни гур'ан бу мәсәләни белә изаһ әдир:

«Әй адәмләр, ибадәт әдвиниз аллаһнысыз ки, йохдан вар әдиб сиз вә о кәсләти ки, сиздән ирәли вар итдиләр... элә аллаһдыр ки, ери сизә фәриң әтди... вә көйү сизә сәгф әдиб... Аллаһ-таала көй тәрәфиндән сизә ягыш назиң әтди, овилә ердән харич әдәр сиздән өтрү мейвәләрдән әмәлә кәлән рузиләр... О аллаһ ки, хәлг әтди сизин үчүн ердә мөвчуд олан мәхлугатын һамысыны... Онда сонра шүрү әтди көйү хәлг әтмәйә, нәс яратды едди гат көйләр...»

(«Бәғәрә» сүрәси, «Китаби-бәйн фи тәфсири-гур'ан» чилд 1 сәп. 9 вә 11).

Ислами—дини тәәсүбүн әң гызгын бир заманында, фанатизмин һөкмиратлыг әтдийи, мүртәд сайылан көзүчагыларын газы вә шейхләрин фитвасилә дәриләри союлдугу бир заманда яшагн вә ярадан Низаминин бу гәвәтдән кәнара чыхмасы тәбии көрүнә биләрдди. Белә олсайды, Низами дә өзүнүң «дәниздән дүрр чалаң гәтрә», «ишыгдан вар олан кәлкә ки-миләр» вә «ишыгдан горхан-чәкинән» адаландырдыгы йүзләрлә мүәсирләриндән, «дини-мүбин шәирләриндән» сечилмәздди. Анчаг бунларын әксию, бунларын башлары үзәриндә мөһтәшәм вә әзәмәтди бир дүня һейкәли кими йүксәлән, кәләчәйин ишыгыны үфүгләрини көрән вә көстәрән бөйүк сәнәткар бу мәсәләни тамамилә гейри-дини. элми бир көрүшлә изаһ әтмәйә чалышар. Мәсәләни, Әрәстунун дилиндән илк хилгәти белә тәсвир әдир:

Илк әввәл вар имин тәк бир һәрәкәт,
Ону ики ерә айырды сүр'әт..

Бу сүр'әтин һәрәкәтдән үч мәкан өлчүсү, үч заман вә «һәрәкәт эләң чисим» әмәлә кәлир; бу чисимин даими вә сүр'әтди һәрәкәтиндән од догур:

Бунун кәрдиншидән од олду ашқар,
Чүнки од һәрәки гүввәдән догар.

Сонра одун тә'сирилә һавә вә су айрылыр; суюн дибинә хылг чөкүр; бундан торпаг—ер төрәйир; дөрд әсас чөһәр: од, һа-

ва, су, торпаг, һәрә өз мәркәзиндә ер тутур, бушлардан нә-
баглар вә чүрбәчүр һейванлар эмәлә кәлир.

Алим Валис дә илк яранышы тәгрибән бунун кими изаһ
әдир:

Су олмуш еканә чөһәр илк өнчә,
Гызғын һәрәкәтдән вә чаһнашмадан
О ерә чатды ки, од олду әнг
Илдырым бухардан айырды оду.
Бундан рүтүбатли һава доғулду,
Суюн гатылыгы кетдикчә артды,
Һамап гатылыг да ери яратды.

Белинаса көрә:

Илк тилсим олараг яранмыш бу ер,
Ондан яранмышдыр галап тәркибләр,
Һәрәкәт гүвәси она этди кар,
Донмуш бир һалдайкән чыхарды бухар.
Бухарда зәррәләр нарды парлаг, пак,
Онлардан яранды әчрам вә әфлак.
Учала билмәйән башга һиссәләр
Һәрә бир мәркәздә әйләди бир ер.

Сонра алим бу һиссәләри: од, ел (һава), су вә торпаг дей-
тәфсир әдир.

Әфлатун ярадылышыда сәбәбийәт вә мәгсәдлик олма-
дығыны иддиә әдир:

Белә зәни әдирәм, дүшүнүрәм мән:
Сәбәсиз яранмыш дүня әввәлдән,
Тапры мәгсәдлә хәлг әтсәйди әкәр
Әбәди оларды яранмыш шейләр.

Бу хүсусда башга алимләрин дедикләрини бир тәрәфә вә
үмүмийәтлә бу фикирләрин әтрафы шәрһи вә изаһыны мү-
тәхәссисләринә бураһараг, яһныз бир чөһәти гейд әтмәк ис-
тәрдик ки, Низаминин мүхтәлиф адамларын дилвилә сөйләди-
йи бүтүн бу фикирләрин дүнянын ярадылышы һаггындаки
дини догмат вә хурафатдан тамамилә узаг вә онлара зидд ол-
дуғу бу мисаллардан ачыг-айдын көрүлмәкдәдир.

Заһирән Низами өзүнү бу едди алимдән айырыр вә яра-
дылыш һаггында өз фикрини айрыча сөйләйир! О һәтта өз
диллиндән сөйләдийи бу парчада да дини варианты хатырла-
мыр. Әксинә бу мәсәләнин кизли бир сирр олуб галдығыны,

иддиә илә, чох әттимал ки, гәбул әдилмиш дини изаһы нәзәр-
лә тутараг, она белә әтираз әдир:

Ағыллы адамдыр дүняда о кәс
Ки, көз көрмәйән гәбул әйләмәз.

Ән характерик вә мараглы чөһәт бурасыдыр ки, Низами
бурадача едди грек алиминә иснад әтдийи бу фикирләрин өзү-
нүнки олдуғуну вә бу кейфийәтин, йә'ни өз фикирләрини
башгаларынын дили илә сөйләнмәсинә сәбәбләрини бөйүк бир
чәсарәтлә ачыб сөйләйир.

Хызр адлы о һатиф уча көйләрдән
Мәнә салам верди, бирдән сәсләнди,
Сонра көй күмбәздән яһма энди;
Мәнә ширин-ширин сөһбәт әйләди,
Бейними юмшалдыб мәнә сөйләди,
— Хәлвәт дүшүндүйү бу сөвләри сән
Нечин дил дилләрә иснад әдирсән?
Бу сәрви өзүнкән белә етирән
О философияра верирсән нәдән?
Бу көзәл сөвләри сөйләйиб өзүн
Гуру кәмикләрә багламаг нечүн?

Бу суаллара Низами өз диллиндән белә чаваб верир:

— Дөврүн кишиләри һакиндириләр,
Әлмә йох, нүчума һәвәс әдирләр,
Дирийкән, севәрләр чүрүмүн торпаг,
Торпагдан сағ илсән яһшыдыр анчаг..

Изаһа һеч бир әһтиячы олмаян бу мәрдликлә сөйләнмиш
мисралар «дөврүн кишиләрини», йә'ни Низами дөврүндәки
һакимләрин «һакимликләри» илә биркә онларын сағлам дү-
шүнүчәли сағ-дири адамлардан чәкишдикләрини, онлара инан-
мадыгларыны, бунун үчүн дә Низаминин өз фикирләрини өлүб
кетмиш грек философиярына иснад әтмәйә мәчбур олдуғуну
ачыб көстәрмәклә бәрәсәр, о бири тәрәфдән Низаминин әлм
илә «нүчуму», йә'ни мөвһумат вә хурафаты бир-бириндән
кәскин вә чидди бир сурәтлә айырдығыны ачыг-айдын исбат
әдир.

Бу мәсәлә—һәгиги әлм илә әлм адына бөһтан, мөвһумат вә ху-
рафаты гаршы-гаршы гойма, мөвһумат вә хурафаты ифшад,
бир чох мәсәләләри дини зәһнийәтин әксинә олараг әлми

сурәтдә изаһ этмә мәсәләси «Игбалнамә»дә чох көркәмли бир ер тутур.

Мә'лумдур ки, һәр һансы бир диния вә о чүмлөдән исламиййәтин әсас әһкамы вә илик мә'хәзләрдәжи әсасларындан башга, бу әсасларга истинадән бир чох тәбии, һәятти вә мәшшәт һадисәләринә анд тәфәррүат һаггында уйдурмалар яранмыш вә бунлар дини әттигад вә зәһиййәтлә о гәдәр гайһаһыйб гарышмышдыр ки, бунлар узун әсрләр бою һуурларга ерләшәрәк диния гәнаәтлә бир вәздәт тәшкил этмишдыр. Лакин бунлар һәр һалда вә рәсмән о вахт диндән айры шейләр сайылдыгындан, Низами бу чәһәтләрә даһа ачыг вә даһа кәскин һүчүмләр әдир.

Һәлә китабын башлангычында («Дастанын башланмасы») Искәндәри тәсвир әдәркән ону әввәлчә мәнз бу чәһәтдән, әлмә вердийи йүксәк гиймәт вә әһәмиййәт чәһәтиндән тә'риф әдир:

Веринди учадан бир белә фарман:
Алимдир яһымда ән әзиз олан.
Яһныз әлми илә,—башга чүр һеч кәс
Һеч кәсә үстүһлүк әйләйә билмәз,
Һәр уча рутбәдән билиһиз, әлбәт,
Алимин рутбәси учадыр фәгәт.

Әлм үчүн сәрф әтди о хейли дөвләт,
Кәчләр әлм урунда әйләдиләр чәһд,
Һамынын үзүнә әлм ишыг салды,
Һамы алимләрдән биликлар алды.
Әлмә гиймәт гойду бөйүк һөкман,
Әлм илә учалды дуняда юнан,
Онуң таңу тахты инди йохса да,
Әлм илә шәһрәти яшар дуняда.

Бүтүн әсәр бою фүрәт дүшдүкчә Низами бу әлм мәфһумуну конкретләшдирир, айдынлашдырыр.

«Мисирли Марийә» һекайәсиндә о бу гадын һөкмадарын әлиндән чыхмыш өлкә вә һакимиййәтини Әрәстундан алдыгы билик сайәсиндә даваһсыз-ганһсыз тәкәрар әлә алдыгыны кәстәрир. Онуң өйрәндийи әлм «иксир әлми»дир. Бунуң васитәсилә о истәдийи гәдәр гызыл әлдә әдир. Бир дәстә йохсул алим онуң яһына кәлиб бу «әлми» өйрәнмәк истәйирләр. Лакин Марийәнин бунларга сөйләдийи сирри сөзләрдән һеч бир мә'на чыхара билмир вә «сирри кимя» онларга кизли галыр.

Низами өзү исә, бундан белә бир нәтичә чыхарыр:

Гананлар хәзинә тапды нәһайәт,
Ганмазлар чәкди бәш әзәб-әзийәт,
Бир ота о кимә көһәри әкәр,
Гәләмдир һәр чүрә кимя көһәр,
Бу кимя һамыя һерир мәнфәәт,
Верир һәр бир шәйи һермәдән зилләт,
Әгид кимясана саһибдир о кәс
Ки, кимәкәрләрә көһлүңү һермәә!

Бундан сонраки «Хорасанынын хәлифәни алдатмасы» һекайәсиндә дә фырылдагчылыгыла өзүнү кимя алими алдандырып бириһини тамалыкар хәлифәни алдадыб хейли гызыл газиндыгыны тәсвир вә онуң «кимя иксиринин» бүтүн сиррини ачыб кәстәрәк, бу нәтичәни чыхарыр:

Бир әфсуң эһитән бир әфсункардән,
Аһыг ол әфсуң дүшмәйсән сәт!
Дуняда көрмәдим бир әлә инсан
Ки, мүһлис чакмасын кимябәзлүгдән!

Низами яһныз әфсункарлиһи, сахта кимякәрлиһи данмаг вә һәгиги әлмин үстүһлүһүнү илдиди вә исбатла кифәйәтләһмәһийиб эйи заманда өзү дә бир чох мәсәләләри әлми сурәтдә изаһ этмәйә вә онларын үзәриндәжи мөһүмаг вә хурафат пәрдәләрини йыртыб атмага чалышыр. Мәсәләң, «Һиндди һәкимин» Искәндәрлә сөһбәти» бәһсиндә һиндди һәкимия рә'яһини мәһиййәти һаггында вердийи суала Искәндәрини дәлилә белә чаваб һерир:

Рә'я бир хәялдыр бәдәндән доғар,
Бүтүн рә'яһарын көкү бәдәндир,
Яд дейил, һамысы бу бәдәндәндир.
Юхуда көрдүһүн чанлы я чанһыз
Сәһи өз шаһынын олуður яһныз,
Сәһи өз дүшүңчән рә'я кәстәрир,
Көрдүһүн рә'ялар—диләкәрәндир.

Рә'я верилән бу тә'риф вә изаһат, демәк олар ки, һәтта бу күнүк психология нөгтейи-нәзәринә дә чох яһышдыр. Енә бурада көз дәймәйә, һинһоз вә тәлһинә, доғру бир изаһ верилмәси диггәт вә тәдһигә доғар бир мәсәләдир.

Низаминиң тәбиәт һадисәләри, маддәләрин тәбәддүлләри һаггында да чох марағлы фикирләри вардыр. Мәсәләң, илк

ярадылыш һаггында өз сөзлөрүлө белә бир фикир сөйләйир:

Гултуру уд сйөр торпаг хәзәнда,
Верәр миник нәфәси баһар оландә,
Иһсан бәдәһини сйәндә аичаг
Билмирәм нә саяг о гайтарачаг,
Торпагдә чүрүйән бәдәһәримиз
Дагыдыр, дәйншир, йох олмур төмиз.

Торпага төкүдән шейләр тамаман
Торпагдан дирчәлиб галхар ендән
Гызыл тоз һалына кәләрсә өкәр,
Чивәйлә онлары төлләяр зәркәр,
Дагыһаг гызылы маһир сәһәткар
Мадам ки, чивәйлә бир ерә йығар,
Бизим дә әчәмәз дагылан заман
Нә олар йығылса бир дә тазадан..

«Игбалнамә»дә ерин юварлаглыгы, һәрләһмәси, му-
сагһиниһ иһсан вә һейванә тәһири, иһсан физиологиясы, ги-
гiena, кимя, физика вә сәир әһмәләрә аид диггәтлә тәдгиг вә
тәһлилә дәйнә чох мүнүмм фикирләр вардыр ки, мütәхәссес-
ләримиз бу ишә киришмәйя өз шәрәф ишләри билмәлдир.

Бизим исә, мөгаләһин бу бәһсиндә гаршымыза гойдуру-
муз мәгсәд вә вәзифә бөйүк сәһәткар вә мütәфәккиримизин
дини вә дүня мәсәләләринә олан мүнәсибәтини айдылашдыр-
маг, она верилән бизим фикримизчә яһлыш, куя суфи яхуд һәр
һансы дикәр бир динә вә тәригәтә әсәрләрикә хидмәт әтмәси
һаггындаки илдиларын яһлышылығыны исбат әтмәкдән вә бу
әсәридаки фикир вә ифаләләрә әсәсләнараг, онун дүнякөрү-
шүнүн бу чәһәтини мүййән әтмәкдән ибарәтдир.

Бу һөгтеһи-һәзәрдән даһи мütәфәккир шаһримизин бир-һки
мүләһизәсини дә гейд вә музакирә әләк:

Енә «һиндли һәким илә Искәндәрин сәһбәтү» бәһсиндә
Һәким о бири әләм, кәзә көрүмәйән, яһыз тәсәввур әдилән
мәһәви әләм, йәһи аллаһ өзү дә даһил-олмагла чәһнәт, чә-
һнәһәм вә үмүһийәтлә мәһна әләми һаггында Искәндәрдән
сөрүшүр:

— Бу ердә, бу көйдә нә варса, әләбәт
Буһларә йәһни ки, вар бир нәһайәт,
Бәс бу каннатдан, де көрүм, кәһар
Баһга бир әләмә кедәи бир йол вар?

Вар исә, нә үчүн билмәйир һеч кәс?
Йох исә,—Йохлуга һеч бир йол кетмәз!

Ислами вә яхуд суфи дини гәһәтләрә көрә һәтта агла кәһи-
рилмәси белә күфр сайылан бу чәсәрәтли суаллары вермәк-
дән чәһнимәйән Низами, бу суаллары Искәндәрин дияилә енә
әһни дәрәчәдә чәсәрәтли олдыгу гәдәр дә дини стандарт дог-
матизмдән чох узаг вә онлары тамаһилә зидд олан чаваблар
верир:

— Бу уча барикаһ—уча бир һасар,
Әсирдир иһиндә олуи хәяләр,
Аша билмәз икән ону фикирләр,
О йүздән нә мүрә кәһирәр хәбәр?
Бу сирли һәрләйә нә ләзим даһа
Ахтармаг иһтида вә я иһтиһал
Буну һәддә әтмәкчин бәләдир дүстур:
Әһилдә көрүмәз шейә ер йохдур!

Даһи мütәфәккиримизин фәләсәфи фикирләриниһ йыгчым хү-
ләсәси олан бу фикир фәләсәфә мütәхәссесләри һансы сикте-
мәя мәнсуб сайырлар-сайсыһлар, аичаг бизчә, ади сағлам дү-
шүнчәйә көрә, бир шей тамаһилә айдындыр ки, бу фикәр һәр
һансы бир динә вә я дини сикк вә мәһнәбә мәнсуб олан бир
адама иснад әһилә билмәз. Бу яһһыз һәр чүр дини тәфәккүр-
дән чох йүксәк дуран даһи бир мütәфәккирин, ағлы һәр чүр
дини тәсәввүр вә тәсәсүбүндән чох-чох үстүн тутан бир мütә-
фәккирин сөйләйә биләчәһи бир фикирдир!

Низами бу дүстүру яһһыз сөйләмәклә галмайыб ону чох
конкрет бир сурәтдә иһән вә тәфәсир дә әдир.

Көрүмәз бир шейи тәсәввүр әтсән,
Әләбәт ки, һәр заман яһыларсан сән,
Бир чох адама мән көзлә көрмәдән
Тәсәввүр әйләдим яһһыз хәялән,
Аичаг һәһигәтдә көрдүйүм заман,
Көрдүм ки, баһгәдир тамаһ о иһсан,

Бу чүр тамаһилә конкретләшдирилмиш олан «Әһилдә көрүм-
мәз шейә ер йохдур» дүстүру «көрмәдән, билмәдән имән кә-
һтирмәйи, ағли корча имәнә гурбан әтмәйи» тәләб әдән иһ-
тәр ислами догматизмә, иһтәр бу догматлары һисбәтәһи сәр-
бәст иһән эдән суфизмә тамаһилә зидд вә дүһимән, сағлам
дүшүнчәһини вә хүсусән о заманки мүнһт вә шәрәһтә көрә
исә, даһи бир зәһанын ифадәсидир. Бу дүстүр яһһыз Искән-

дэрин диллэлэ сөйлөнмиш олмагла галмайыб, ирэлндэ көрдү-
йүмүз кими, Низаминин «илик ярадылыш хаггындаки» сөзлө-
риндэ өз дилиндөн дә сөйлөнмишди:

Агылы адамдыр дүняда о кәс
Ки, көз көрмәйһи гәбул әйләмәз!

Беләликлә өзүнүн чох дүрүст олараг, мүййән этмиш олдуғу
кими бу фикир Низаминин аллаһ вә кайнатын яранмасы мә-
сәләсинә мүнәсибәтини айдынлашдырмаг үчүн мәһз фәлсәфәт
бир дүстур кими алашылмалы, онун бу хусусдаки фикирләр-
инин баш мотиви сайылмалыдыр.

Мәгаләнин Низаминин дини вә дүнянын яранмасы мәсәлә-
синә мүнәсибәтини айдынлашдырмаг мәсәләсинә анд гисмин-
дөн чыхарылачаг нәтичә нәдир?

Әлбәттә ки, биз Низамини бу күн аладығымыз мәнада
атеист э'лан этмәк иддиасында дейлик; бу чох примитив вә
садәдиләнә бир нәтичә оларды.

Биз Низаминин аллаһ вә пейгәмбәрләрә анд сөйләдикләри
фикирләрдә ики чәһәт көрүрүк—бир тәрәфдән о аллаһ вә
пейгәмбәр (Мәһәммәд) хаггында үмүмән гәбул эдилмиш вә
дини тәсәвүрләрә уйғун тәрифләр сөйләйир, о бири тәрәф-
дән динин аллаһ вә дүня ярадылышы хаггындаки догматла-
рыны вә бунларла әләгәдар олан мөвһумат вә хурафаты кө-
күндән рәдд әдир.

Бу икилийн нечә анламаг вә изаһ этмәк лазымдыр?

Мә'лумдур ки, бир чох бөйүк мütәфәккир вә алимләр суб'-
ектив олараг, аллаһын варлығына вә динин әсас эһкамына
инандыгларыны бу вә я дикәр шәкилдә ифадә этдикләри һал-
да, өз ярадычылыглары вә яхуд элми-фәлсәфи әсәрләрилә,
өзләринин буну истәйиб-истәмәдикләринә бахмадан, об'ектив
олараг, аллаһын варлығыны вә дини инкар дәрәчәсинә кә-
либ чыхмышлардыр.

Бу ону көстәйир ки, алим вә сәнәткар өз сағлам фикри,
ярадычы эәкасы вә даһиянә узагкөрүчүлүйү сәйәсиндә тәби-
әт вә ичтиман һәят һадисәләрини дүзкүн көрүр вә көстәйир-
сә, о лабүдд олараг, об'ектив сурәтдә гейри-дини нәтичәләр
рә кәлиб чыхар.

Беләликлә, Низаминин «Игбалнамә»дәки бу хусусдаки фи-
кир вә сөзләрини, бурая гәдәр кәтирдийимиз вә изаһ этди-
йимиз мисаллары нәзәрә алдыгда, биз чәсарәтлә дейә билә-
рик ки: Низами, дөврүнүн әдәби традицияларына мүййән дәр-
рәчәдә рияйәтлә аллаһ вә дин хаггында дини маһийәтдә тә'-

рифләр верир вә бир чох һалда суфизм ибарә вә образлары,
һәтта мүнәкимәләри ишләдирсә дә,—бу һал гәтиййән онун
ярадычылығында диндар олдуғуну вә яхуд бу вә я дикәр
суфизм сиккинә мәнсуб олдуғуну вә онун бу әсәриндә «су-
физм тенденциясынын даһа да артылығыны» иддиә этмәйә һагг
вермир; бу ялыз мүййән тарихи-ичтиман шәрантин тәсир-
ләринин галыглары кими изаһ олуна биләр. Онун әсл өзүнә
мәхсус көрүшү исә, мәгаләнин бу һиссәсиндә кәтирдийимиз
вә изаһ әтдийимиз мисаллардан айдын алашылдығы кими
дөвр вә мүнәтинә көрә чох прогрессив—дини догматизм вә
фанатизм әлейһинә чеврилмиш гейри-дини бир көрүшдүр.

Лакин айдындыр ки, дүнякөрүшүнү тәййин этмәк үчүн мütә-
фәккир вә сәнәткәрин ялыз аллаһын варлығына вә дини
догматизмә олан мүнәсибәтини айдынлашдырмаг әдир. Бу
мәсәләнин ялыз бир чәһәти, бир чүз'идир. Әсл мәсәлә онун
чәмиййәт гурулушуна, ичтиман һәятдаки һадисәләрә вә бу-
рада кедән мубаризәйә олан мүнәсибәти, онун мубариз тә-
рәфләрә гаршы симпатия вә антипатиясы, онун ичтиман иде-
аллары мәсәләсидир ки, буну да мәгаләнин кәләчәк гисмлә-
риндә айдынлашдырмаға чалышачағыг.

**„Едди көзөл“ вә „Едди чам“ әсәрләринин
мүгайисәси.**

«Едди көзөл» поэмасы, композициясынын оригиналлыгы, дилинин образлылыгы вә идеясынын актуаллыгы илә Низамини зәңкин ярадычылыгында хүсуси ер тутур. Мәналы афоризмләр вә көзөл тәбиәт тәсвирләри илә бәзәниниш олан бу мәнзүм роман, даһи сәнәткәрини кениш халг әдәбийяты хәзрәсиндән алдыгы зәриф халг нағыллары илә зәңкинләшдирмишдир.

Әсәрдә V әсрдә яшамыш олан Бәһрам-курун бөйүмәси бу мәһәрәтли овчунун икидликләри, онун падаһалыгы вә дүшмәнләри илә мүбаризәси, едди өлкәнин шаһзадә гызы илә едди рәнкли күмбәздә кечирдйин күнләр, онун зүлүмкар вәзири чозаландырмасы вә өлүмү тәсвир олуунур.

Бәһрамын гочагылыгы илә X әсрдә яшамыш олан бөйүк Иран шаири Фирдовсиниш «Шаһнамә»синдә тәсвир олуңмуш иди. Низами, Фирдовсиниш бу темада яздыгыны нәзәрә ала-раг өз гәһрәманыны тарихдән алдыгы материаллар әсасында тамам ени планда яратмыш вә дүня әдәбийятыны өзүнүн бу мисәлсиз әсәри илә зәңкинләшдирмишдир. Низами әсәриниш мөхәзләриндән данышыркән мухтәлиф тарихи әсәрләрдән, хүсусән «Тарихи-Бухари»¹ вә «Тарихи-Тәбәридән»² алдыгы мәлу-матлары, халг рәвайәтләри илә бирләшдириб, бир сюжет әтра-фында топладыгыны, Фирдовсиниш дедикләриниш тәкәрә әтмә-дийиниш сөйләйир.

Низами едди шаһзадә гызын Бәһрама данышдыгы едди нағылы, едди мәһбусун шикайәтини, Хәвәрнәгин Симнар, ед-

¹ Бухари (810—869) мәшһур алимдир. Бир сыра әсәрләри вар. Низами онун әсәрләриндән истифадә әтмишдир.

² Тәбәри, Әбу Чәфәр Мөһәммәд ибн Чәфәр— (838—922). Мәшһур тарихчидир. «Тарихи-Тәбәри» адлы әсәри мәшһурдур.

ди күмбәзин Шейдә тәрәфиндән тикилмәсини, Симнарын фа-чиәсини, Фитнә илә ов һадисәсини, гоча чобанын нағылыны Бәһрамын һаяты илә әлағәдәр олараг мәһәрәтлә бир сюжет әтрафында топламышдыр.

«Едди көзөл» дә шаирини башга поэмалары кими миначат, нә'т вә ме'рачнамәләрдә башләйир. О Ағсунгарлардан олан Көрнә Арсландан данышыр, китабы она һәдийә әдир. Соира сөз сәнәтчиниш үстүнлүкләриндән данышыб, оғлуна вердйини нәснһәтлә әсәрин мүгәддәмәсини битирир.

Бу мүгәддәмә ислам шаирләриниш өз бәдни әсәрләринә вердйин ади мүгәддәмәләрдән тамамилә айрылыр. Бөйүк сә-нәткар истәр миначат, истәрә нә'тләриндә дини тәрифләрдә мәшғул олуур, әксинә олараг, әсәрин бу һиссәсиндә дүня вә ярадылыш һаггындаки фикирләриниш бәдни ифадәсини верир.

Бу фикирләр Низамини бир алим, философ вә бөйүк мүтәфәккир кими башга язычылардан айырир.

Башга әсәрләриндә олдуғу кими, бу әсәриндә дә сөз вә сәнәт һаггында дөврүнүн ән прогрессив фикирләриниш сөйлә-йән Низами инсанын һаята нә үчүн кәлдйини, яшайышын мөгәддәләрини дә ирәли сүрүр. О, инсанын башга варлығлар-дан ағыл илә фәргләндйини сөйләйиб инсана бөйүк гиймәт верир. Мөгәдсиз яшайялары, «бу гапыдан кириб о гапы-дан чыханлары» мөзәммәт әдир. «Инсанлары емәк, ичмәк ар-хасынча» дейил «зирәклик, һуширлығ архасынча кетмәйә» чағырыр вә «чәлд эт халғын карына кәл, чалышмағынча дүняны бәзә» дейир. О, вар-дөвләт архасынча гошанлары «хамыр ашы ярағыны» (әриштәни) күл ярағындан әзиз тутағлары, күнү-нү бир тәһәр кечирмәк үчүн «әли һәр кәсин сагталыны тумар-лаялары» варлығын ән рәзил, ән алчаг, ән ярамаз һиссәси кими тәһгид әдир.

Низами чәмийәтин истисмар эдән вә истисмар олуан-лара бөлүнмәсинә бөйүк бир һуманист кими әтираз әдир. О, белә дүняны «гәссәб дүканына» охшадыр. Чәмийәтдә олан бу әдәләтсизлигә «биринин пийләнмәси үчүн йүз чийәрини пара-ланмасына, бир башын учалмасы үчүн йүз миңләрдә боюн-ларын сындырылмасына, биринин хәзинә саһиби олмасы үчүн башгаларынын әзийәтдә олмасына» бүтүн варлыгы илә про-тест эдиб инсанларын әмәйә, ишә, һүнәрә, билигә көрә фәрг-ләнмәдйиндән наразылығ әдир: «Дүнянын бу чинайәти мәнн ағрыдыр ки, дөвләт һүнәрлә дейил, бәхт иләдир. Биличи вә

мәлүматлы адамын һесабламаг үчүн ярым арпасы да йохдур. О адам ки, памбыгла юнун фәргини билмир, асман илә рисиманы айырмагы бачармыр, амбарлары ипәк вә кәтанла долу-дур. Оуну гызылы сандыг илә, хәзинәси халварладыр».

Бүтүн буилары кәстәрмәклә, Низами дөврүндәки гурулуша гаршы үсян байрагы галдырыр: «үзәри һәсирлә өртүл-мүш гуюдан һәсир вә даш кими өлү кечәнләри» азад яшамаға, «илдырым кими чанлы олмаға» чағырыр. «Нә вахта гәдәр мәчлис ишыгландыран шам кими өзүнү яндырачагсан» дейр.

Сәнәтинә инанан сәнәткар «түрклүйүнү бәйәнмәйән һәбәшиләрин түркләрин көзәл довғасындан мәһрум олдугларыны» сөйләдикдән сонра, «дәмири гызыл адына сатанлары» кәләнчәйин мүнәкимәсинә тәрк эдир. О, оғлу симасында кәч һәлә хитаб эдир. О, һәят йолунун чәтинлиини сөйләйр, күнәш кими узагы ишыгландырмагы тапшырыр. Умудсуз олмайыб чәтинликләри бачарыгла гаршыламаға, тәнбәлликдән узаглашмаға чағырыр. «Чох талантлы адамларын тәнбәлликдән саггыз сатан олмасыны, чох талантсызларын исә өз чалышмалары сайәсиндә өлкәнин идарәчиси олдугуну» сөйләйр. Низами әсәрини тарихдән алдыгы материаллар әсасында яратдыгыны гәйд этмишдик. Шаирин, адыны чәкдийи бу тарихчиләрдән нә гәдәр дүзкүн истифадә этдийини кәстәрмәк үчүн «Тарихи-Тәбәри»дә Бәһрам әһвалатыны нәзәрдән кечи-рәк.

Тәбәри «һәдиси-Бәһрам ибни Йәздкүрд» бәһсиндә Бәһрамын доғулуб тәрбийә үчүн Не'мана тапшырылмасыны белә нағыл эдир:

«Раби белә рөвайәт эдир ки, әлә ки, Бәһрам-кур анадан доғулду. Йәздкүрд мүнәччимләри чәм әләди. Бәһрамын тәлеини йохладылар, дедиләр ки, бунун улдузу күнәшдир, чох дөвләт саһибни вә бөйүк падишаһ олачагдыр. Лакин Әчәм вилайәтиндә буна бир хәтәр олачагдыр. Буну Ирандан кәнар бир ердә тәрбийә этмәк ләзымдыр».

Низами дә поэмасында гыса киришлә шаһларын адил вә залым олачагларыны гәйд этдикдән сонра мүнәччимләрин ән хош бир саат һесаб этдикләри заман Бәһрамын доғулдугуну сөйләйр:

Рузи әввәл ки сүбһи-Бәһрами,
Әз шәби-тирә бүрд бәдһами

Курә табани кимәйи-сүпәһр,
Кәкәһни буд шән зи маһу зи мейр
Дәр тәрәзуйи әсман сәнчи,
Баз чүстәнд сим дәһ пәнчи...
Дадә һәр көвкәб әз шәһадәти-хиш,
Һәмчү Бәрчис әз сәадәти-хиш...
Ба чини тәлеи ки, бүрдәм нам
Чүн зи игбал задә шүд Бәһрам,
Пәдәрәш Йәздкүрд хамәндиш
Пүхтәки кәрдү дид тәлеи хиш,
Кәчә у мисәзд һәмә хамәст,
Тохми-билад бәдсәрәнчәмәст,
Пиш әз ән һаләтәш бәсәли биет
Чәнд фәрәнд буд һич нә зист.

Тәбәри һадисәни белә давам этдирир:

«Йәздкүрд, бөйүкләри топлады, Бәһрамы тәрбийә этмәк үчүн ер ахтардылар. Ахырда Әрәбистана кәндәрмәйи мәслә-һәт кәрдүләр».

Низами:

Һөкм кәрдәнд расидани-сүпәһр,
Кәч хәләфра ки, буд зиба чөһр.
Әз әчәм суйи-тази тәзәнд,
Пәрвәришкәһ дәр әрәб сәзәнд.

Тәбәри языр:

«Йәздкүрд ибни Шапур Әрәбистан мәлики Не'ман ибни Гейси һийрәдәнд чағырыб кәтиртди, она һөрмәт вә әһтирам этди вә деди ки, бу ушагы сәнә тапшырырам, буну яхшы сахла, көзәл тәрбийә эт. Буну һийрәдә сахла ки, оранын һавасы ләтифдир».

Низами:

Кәс фүрүстаду ханд Не'манра
Ләлейи-лә'л дад бустанра.
Та чү Не'ман күнәд күләфшани,
Кәрдәд он бәрки-ләлә Не'ман,
Аләти-хосровиш бәрдүзәд,
Әдәби-шәһийәш дәрәмузәд.

• Әрәбистанда ер адыдыр. Низамидә исә Йәмәндир.

Төбәри давам эдир:

«Не'ман Бәһрамы көтүрүб һийрәйә кәлдиң, әчәм гадын-ларындан үч дайә кәтирди ки, она сүд версинләр. Бу гадын-лар нәсилли, ағыллы вә сағлам идиләр. Ики гадын да әрб-дән тапды, онлар да ағыллы вә нәчиб нәсилдән идиләр».

Низами языр:

Бүрд Не'манәш әз виләйәти-шаһ,
Кәрд агуши-ход имарийи-маһ,
Чәшмәйира зи бәһри-намитәр
Дашт әз чешми-ход кирамитәр.

Төбәри давам эдир:

«Не'ман деди мәнә бир адам тапын ки, ме'марлыг ишини көзәл билмиш олсун. Минарә кими уча бир гәср тиксин ки, бу ушагы онун үстүндә бәсләсинләр. Она һәмишә хош вә сағлам һава тохунсун».

Низами языр:

Шаһ Не'ман нүмүд ба фәрзәнд,
Кей нүсәр һәст хатирәм дәрбәнд,
Кин һәва хүшкү, ин зәмин кәрмәст,
Вин мәликзәдә назикү нәрмәст.
Пәрвәришкәһи-у чинан байәд
Кәз зәмин сәр бә асман сайәд,
Та дәрән әвч бәр кәшәд нәрү бал
Пәрвәриш ябәд әз нәсими-шимал.
Дәр һәвайи-ләтиф чай күнәд,
Хабү арам чанфәзәй күнәд.

Төбәри давам эдир:

«Тамам шәһәрләри кәздиләр, белә бир ме'мар ахтарды-лар тапа билмәдиләр. Ахырта Шамда бир адам тапдылар ки, ады Симнар-иди. Өзү Румдан кәлмишди. Румда бир сы-ра биналар тикмишди».

Низами языр:

Устаданн-кар мичүстәнд
Чәйи-ан каркаһи мичүстәнд..
Та бә Не'ман хәбәр рәсид дүрүст
Кон чинан пишәвәр ки дәр хури-түст

Һәст намавәри зи кишвәри-Рум,
Зираки ку зисәк сәзәд мум.
Чабикә чәрбәстү ширип кар,
Сам нәсли вә нами-у Симнар.

Симнар кәлдикдән сонра бинаны тикмәйә башлайыр, бу һиссәни Төбәри белә рәвайәт эдир:

«Нә гәдәр уста вар исә чагырды, мөһкәм кирәч тапдыр-ды, о кирәчи сүд илә гарышдырыб беш илдә бир бина һа-зырлады ки, тө'рифдән харич иди».

Низами языр:

Ләләти кон рәвачра шайәст,
Сахтәнд ончи ван ки, мибайәст
Пәнчәйи-каркәр шүд аһисәнч,
Бәр бина кәрд кар сәли пәнч
Та һәм ахир бә дәсти-зәррин чәнк
Кәрд сини рәвачи әз килү сәнк,
Кошәки бүрч бәр кәшидә бә маһ,
Гибләкәһи-һәмә сәлидү снәһ.

Төбәри давам эдир:

«Не'ман кәлиб буну көрдү, чох бәйәнди, Симнар деди: әкәр биләйдем ки, сән мәним ишини гәдрини биләрсән вә әмәйим зайе олмаячаг, бир бина тикәрдем ки, күнәш нә рәнк-дә көрүнсә о да о рәнкдә көрүнәрди».

Низами языр:

Гофт әкәр зәнчә вә'дә дәдәм шаһ,
Пиш әзин шүгл будәмә акаһ,
Нәгши-ни каркаһи-чиннар,
Бәһтәрәк бәстәми дәрин паркар,
Кәрдәми кошәки ки та буди
Рузәш әз руз рәвнәг әфзуди.

Бурада Төбәри Симнарын тикә биләчәйи бинанын көзәл-лийини устанын дили илә белә языр:

«Күнәш доганда гырмызы көрүнүр, о да (бина да) гыр-мызы көрүнәрди, күнорта заманы мави көрүнүр, о да мави көрүнәрди, ахшам сары олур, о да сары оларды, ай до-ғанда ағ олур, о да ағ оларды». Низами исә бу тәсвири ти-килмиш бина һаггында дейир:

Яфти аз се ранк наворди,
Эзрэгилйу сапидийу зорди
Сүбидәм зи асимани-эзрэглуш
Чүн һава бәсти ээроги бардуш.
Кафтаб амоди бирун зинәвәрд,
Чөһрә чүн афтаб корди зәрд.
Чүн зәди әбр кәллә бәр хуршид,
Әз ләтафәт шоди чү әбр сәфид.

О, Симнарын тикәчәйи бинаны исә даһа шә'шәли көстәрнр:

Ии се ранк әст, он бүвәд сәд ранк,
Он зиягүт бәшәд ин әз сәнк.
Ии бә ек күнбәди нүмайәд чәһр,
Он бүвәд һәфт күнбәди чү сүпәһр.

Тәбәри давам әдир:

«Не'ман фикир эләди, бириси буна чох мал версә бу она
бир бина тижсә бундан йүксәк олсун, буюрду үстаны чыха-
рыб бинадан ашағы атдылар.

Низами языр:

Руйи-Не'ман әзин сөхән бәфирүхт,
Хәрмәни-мәһрү мәрдүмира сүхт.

Бурадан шаир өзү нәтичә чыхарыр:

Падишаһ атәшист кәз нүрәш,
Эймән он шүд ки, днд әз дурәш,
Вә атәши у күләст көһәрбар,
Дәрбәрәбәр күләстү дәрбәр хар.
Падишаһ һәмчү таки-әнкүрәст,
Дәр нәпичәд дәрән кәзу дурәст.
Ванки пичид дәрү бәсәд яри,
Бихү барәш кәнәд бәсәд хари.

Шаир давам әдир:

Гофт әкәр манәмәш бә зуру бә зәр,
Бәһ әзини күнәд бәчайи-дикәр,
Намү сейти-мәра тәбаһ күнәд,
Намейи-хишра сияһ күнәд.
Кардарани-хишра фәрмуд,
Та бә зир әндәр әфкәнәндәш зуд.

Низами әсәрини ялныз тарихдән алдығы бу материаллар
әсасында гурму, о һәр һадисә илә әлагәдар олараг өз мү-

насибәтнин ифадә әдир, тарихи рәвайәтләри бәдини йүксәк-
лийә галдырыр. Әкәр Тәбәри һадисәни бир нағыл кими ифа-
дә әдирсә, Низами сюжет хәттини мөһкәм сахламагла он-
дәни бәдиги әсәр ярадыр.

Мисал үчүн Симнар һадисәсини алаг. Тәбәри рәвайәт би-
тән кими Не'манын христиан вәзирлә мусәһибәсини вә па-
шаһын көздән итмәсини данышыр, Низами исә бу бәһсә ке-
чмәдән, Не'манын Симнар һаггында этдийи һагсызлыға гар-
шы мүнәсибәтнин билдириб бундан нәтичә чыхарыр. Әсәрни
башланғычы һаггында вердийимиз бу мугайисәни белә хү-
ләсә әдирик: Не'манын итмәси. Бәһрамын Мүнзир янында,
Мүнзириң оғлу икинчи Не'манла бирликдә бөйүмәси, онун
ғоңаглығы: аслан өлдүрүб кур вурмасы Тәбәридә дә вардыр.

Лакин Тәбәридә олан Бәһрамын атасынын көрүшүнә кәл-
мәси һаггыдаки мә'лумат Низамидә йохдур. Тәбәри дә Йәзд-
күрд өлдүкдән сонра иранлылар Бәһрамы гәбул этмәйиб өз-
ләриндән шаһ гоймалары, Бәһрамын гошула кәлмәси, мәк-
тублар, онун ики шир арасындан тач көтүрмәсиндән даны-
шыр. Гейд этмәк лазымдыр ки, бу сон һадисәләр Фирдовси
тәрәфиндән дә нәзмә чәкилмишдир.

Лакин Низами Фирдовсидән һеч бир сәһнәни олдуғу ки-
ми гәбул этмәмишдир. О, тарихи материалы сон дәрәчә ори-
гинал ифадә этмишдир.

Тәбәри Чин хаганы илә вурушманы да тәсвир әдир. Ан-
чаг о, Бәһрамын Индистана кетмәси, Гейсәрдән хәрәк ал-
масы, зәнкиләр вилайәтинә сәфәр этмәси кими әһвалатлар да
нағыл әдир ки, бунлар Низами тәрәфиндән ишләнилмәмишдир.

Тәбәри илә Низами бир дә Бәһрамын өлүмү фәслиндә эй-
ни һадисәни тәсвир әдирләр.

Фирдовсинин «Шаһнамә»синдә исә Бәһрам-курун һәяты-
на аид мүнүм әр айрылмышдыр.

Фирдовси, Бәһрамын доғулуб Мүнзир янында Әрәбистан-
да бөйүмәсини, Азадә илә ова кедиб, кәнизи Азадәни дәвә
аяғы алтына салмасыны, атасынын янына кәлмәсини, атасы-
нын ону һәбсә алдырмасыны, иранлылар Йәздкүрдән сонра
өзләринә Хосров адлы бирисини шаһ гоймаларыны, Бәһра-
мын һадисәдән хәбәрдар олуб атасынын тахтыны тәләб эт-
мәси, Мүнзирдән орду алмасы, онун ики шир арасындан тач
көтүрүб шаһлығы өлинә алмасы, онун иранлыларын кунанын-
дан кечмәси, бач вә веркиләри бағышламасы, онун гоңагсәвә

сучуя вә хәсис Браһама гонаг олмасы, шир өлдүрмәси, халга шараб ичмәйи гадаган этмәси, мө'бидлә олан һадисәси, дәйирманчынын гызыны алмасы, Чәмшид хәзинәсини тапмасы, Базәрканын эвиндә хәстәләnmәси, әждаһа өлдүрмәси, кәндли гызыны кәтирмәси, көвһәрфирушун эвинә кетмәси, онун гызыны истәмәси вә с. тәсвир олунур ки, бурада Низамини илә мүштәрәк ерләр вар. Азадә вә Фитнә һадисәси, тач көтүрмә, Чинг хаганы илә мұһарибә кими ерләр мүштәрәкдир.

Лакин бу мүштәрәк ерләрдә дә Низами Фирдовсини тәк-рар этмир. Буну исбат үчүн Азадә илә Фитнә һадисәсини мүғайисә эдәк: Фирдовси «Шәһнамә»дә

داستان بهرام باکتریک چنگیزن درشکار

бәһсиндә Бәһрам илә Азадә һадисәсини 36 бейтдә ифадә эдир. Низами исә 200 бейтлә Бәһрам илә Фитнәнин ова кет-мәси һиссәсини битирир.

Фирдовсидә Бәһрамын гүввәсини алгышламааян 'Азадә шаһ тәрәфииндә мәнв эдилер. Бәһрам ону минийини аяғы алтына салыб өлдүрүр. Низамидә исә бу һадисә әсәрдә мү-һүмм ер тутур. Низами Фитнәни мәнв этмир. Чох образлы вә марағлы тәсвир эдилән бу һиссәдә Фитнә өз доғрулуғу-ну сүбүт эдир.

Низами Фитнәни Бәһрамдан ағыллы, тәдбирли көстәрир, шаһ ондан үз истәмәли олур.

Низами һадисәни халг әдәбийятына мөхсус олан бир үсүл илә, гәһрәманынын доғум күнүндән башлайыр.

«Елди көзәл» әсәриндә Низами арзуладығы мүсбәт шаһ образыны Бәһрам симасында верир, ону һәр бир ердә залым атасына гаршы гоюр. Шаһ, Бәһрамын Әрәбистанда, Йәмәндә тәрбийәсиндән данышыркән шаһ элмли, биликли, тәдбирли вә гәһрәман олмалыдыр фикрини ирәли сүрүр. Әкәр шаһ бу сифәтләрә лайиғ оларса, Бәһрам кими яхшы ад гоҗаҗыны, зү-лүмкар оларса, Йәздкүрд кими халгын нифрәтини газанача-ғыны сөйләйир. Низами мәмләкәти идарә эдән шәхсләри са-вадлы, биликли көрмәк истәйирди. Одур ки, Бәһрам бүтүн астрономияны әрәб вә юнан дилләрини мүкәммәл сурәлдә өйрөнир, о, ширләрлә, әждаһаларла вурушур вә гоҗаҗлыгы сәйәсиндә өлкәни өз рағибиндән хилас эдир. О, халгы әдә-ләтлә идарә эдир. Ачлыг илләриндә һамынын дәрдинә га-лыр. Онун әдаләти сайәсиндә өлкәдән өлүм көтүрүлүр, халг

күнүн бир һиссәсини ишләйир, икинчи һиссәсини исә кейф илә кечирир. О, тәдбирлә харичи дүшмәнләрә галиб кәлир, өлкәни Чинг хаганынын һүчумундан горуюр.

Бәһрам едди өлкәнин шаһзадә гызы илә кейфә башла-йыр. Бундан истифадә эдән зүлүмкар вәзир өлкәни дағыдыб талан эдир. Бәһрамы бу тәлүкәдән овда тәсадүф этдийи го-ча бир чобанын тәдбирли һекайәси гуртарыр.

Бәһрам халгдан өйрәнән шаһдыр. Низами әсәринин сонун-да—шаһлыгы өлкәнин тәдбирли адамлары идарә этмәли-дир—кими прогрессив бир фикир «фадә эдир. О, бу гәдәр әдаләтли олан шаһын гоҗа чобан гәдәр тәдбирли олмадығы-ны көстәрәк өлкәни халг ичәрисиндән чыхмыш ағыллы инсанлар идарә этмәлидир фикрилә нәслдән-нәслә кечән шаһ-лыг системасына гаршы әтираз эдир.

Әсәр ялынз шаһлыг мәсәләсинән һәлли илә битмир. Ни-зами бунула әлағәдәр олараг, мүсбәт гадын образлары да ярадыр. О, бу әсәрдә орта әср үчүн чох характерик олан гәһрәмандыг вә ов сәһнәләри верир. Едди гызын сөйләдийи едди нағыл илә халг хәзинәсини едди көвһәрини мүмайиш этдирир, дөврүнүн инчәсәнәтиндән бәһс эдәрәк бачарыглы ме'мар вә нәггаш образлары ярадыр. Низами Симнарын Хә-вәрнәг, Шейдәнин едди күмбәз тикмәсини мөһәрәтлә тәсвир эдир. Шөһрәтли ме'мар Симнарын Не'ман тәрәфииндән өз тик-дийи бинадан ерә атдырылмасыны тәсвир эләркән охучуда шаһлыга гаршы дәрив бир нифрәт һиссә оялыр.

Фитнә илә Бәһрамын маңарасындан данышыркән муси-гишунәс гәдынын шаһа галиб кәлдийини көстәрир. Язычы өз мөһәрәтли гәләми илә сюжет хәттини элә бир шәкилдә инкишаф этдирир ки, Фитнәнин өлдүрүлмәси үчүн әмр ве-рән шаһ онун гаршысында үз истәмәйә мөчбүр олур. Ни-зами Фитнә симасында ағыллы, бачарыглы, һазырчаваб бир гадын образы яратмышдыр.

Низами едди гызын Бәһрама сөйләдийи: «Гара кейнмли шаһ», «Хейир вә Шәр», «Рус шаһзадәси», «Маһан», «Мәли-ха вә Биһир», «Кәнизини шаһла маңарасы» вә «Тачирин ба-ғы» кими халг нағылларында Азәрбайҗан нағылларынын зо-риф руһуну, мүбалиғәләри, фантазиясы вә реаллылары илә мүһәфизә этмишир. Нағылларда о, хейрин шәрә галиб кә-лчәйини ифадә эдир, дүзлүйә, битийә, яхшылыга доғру ча-ғырыр. Бинд гызынын сөйләдийи «Гара кейнмли шаһ» нағы-

лында инсанлары дөзүмлү олмага чагырыр, сәбирсизлигин пилдийини көстөрүр.

Эрәб шаһзаде гызынын сөйлөдийи «Кәнизи шаһла маңарасы» нағылында доғрулуг вә дүз данышмағын үстүлүйүн мейдана чыхарыр. Иран шаһы гызынын сөйлөдийи «Мәлиха вә Бишр» нағылында инам вә саф севки, слав шаһы гызынын сөйлөдийи «Рус шаһзадәси» нағылында билик вә гәһрәмәнлыг, Чин шаһы гызынын сөйлөдийи «Хейир вә Шәр» нағылында яхшылыг, Харәзм шаһзаде гызынын сөйлөдийи «Мәһан» нағылында ваһимә, Рум шаһзаде гызынын сөйлөдийи «Тачирин бағы» нағылында вәфа вә доғрулуг гоюлур.

Низами әсәрини гәдим астрономия әсасында гурмушдур. О, әсәри едди планета (сәб'әйи сәйярә) әсасында инкишаф әтидир. Күмбәзләрин, шаһзаде гызларын кейф күнларинин, рәнкләрин, мәһбусларын еддийи бу планеталәр илә әләгәдәрдыр. Низами едди кәлини едди рәнкли күмбәздә белә верир: 1—Гара рәнкли күмбәз, бурада һинд гызы ерләшмиш; бу күмбәз Сатурн планетасынын тәмсалыдыр. 2—Сары рәнкли күмбәз, бурада эрәб гызы яшайыр, бу күмбәз Аполлоһну (Күнәни) тәмсил эдир. 3—Фирузә рәнкли күмбәз, бурада Иран гызы ашайыр; бу күмбәз Меркури планетасыны тәмсил эдир. 4—Гырмызы рәнкли күмбәз, бурада слав шаһзаде гызы яшайыр; бу күмбәз Марсы тәмсил эдир. 5—Яшыл рәнкли күмбәз, бурада Харәзм гызы яшайыр; бу күмбәз Айы тәмсил эдир. 6—Шабалыды күмбәз, бурада Чин гызы яшайыр; бу күмбәз Юпитери тәмсил эдир. 7—Ағ күмбәз, бурада Рум гызы яшайыр; бу күмбәз Венераны тәмсил эдир.

Әлжәләрин белә бөлүнмәси гәдим астрономия вә география әсасындадыр. Дөврүнүн бөйүк алими олан Низами һәр заман олдуғу кими бурада да әлми әсасларә рәайәт әтмишдир. Низами, гәһрәмәнлыг сәһнәләриндә олдуғу кими, севки сәһнәләрини дә тәсвир әтмәкдә әвәзсиз сәнәткардыр. О, бу әсәрини дә о гәдәр марағлы гурмушдур ки, охучу ондан айрыла билмир. Онун яратдығы гәһрәмәнлар өз характерләри илә айрылыр, баһгаларындан сечилірләр. О, мүсбәт гәһрәмәни мүбәлиғәли олса да о гәдәр мәһарәтлә тәсвир эдир ки, охучу инаныр вә ону сеvir. Мәнфи инсанлары, чәмийәт үчүн зияһлы типләрин пилдийини о гәдәр диггәтли ифадә эдир ки, охучуда онларә гаршы дәрин нифрәт әмәлә кәлир. Охучу бу пилдикләрдән узағлашмағы вә онларә мүбаризә әтмәйи дүшүнүр.

80

Бөйүк сәнәткарын бүтүн әсәрләри кими «Һәфт пейкәр» поэмасы да әсәрләрчә Шәрг шаирләри үчүн нүмунә олмушдур. Шәргин ән мәһшүр шаирләри бу поэма тәсириндә әсәрләр яратдығы кими, Гәрби-Европа әдәбийятында да әсәрин тәсири һиссе олунмушдур.

Шәрг шаирләриндән «Һәфт пейкәр» тәсириндә Әмир Хосров Дәһләви «Һәшт бәһишт», Әмрәф «Һәфт өврәнк», Фейзи «Һәфт кишвәр», Нәваи «Сәб'әйи сәйярә», Ләмәи «Һәфт пейкәр», Әтан «Һәфт әхван», Али «Һәфт мәчлис», вә с. яздығлары кими, бөйүк сәнәткар Фүзули дә бу әсәр тәсириндә «Һәфт чам» әсәрини язмышдыр.

Лакин бу теманы тәглид эдән шаирләр ики һиссәйә айрылырлар.

Бир чохлары әсәрин темасыны тәглид эдәрәк, Низами композициясыны сахламағла Бәһрамун һәяты вә 7 нағыл динләмәсини язмыш вә нағылларын мәзмунуну дәйишмәккә теманы енидән ишләмишдир. Бәзи шаирләр исә Низамидән яһныз композицияны мәннәмәмишләр. Онлар өз темаларыны Низами композициясында чанландырмағла чальшымыш вә бөйүк шаирин ярадычылыг приюмларындан истифадә әтмишләр. Фүзулинин «Һәфт чам» әсәриндә Низамини «Һәфт пейкәр» поэмасы тәглид эдиләрәк язылмышдыр. Бу әсәр яһныз өз композициясы әтибарилә Низами поэмасилә әләгәдәрдыр.

Гәфләт юхусундан баш галдыран шаир фәрәсәт байрағыны галдырыб дүняә һекмәт нәзәрилә бахдығы заман мейкәдәни (суфи тәкйәсшиһи) хошлайыр пири-мүғанын мүршиди-камил олмасына инаныр. О, бир күн дөврүн зүлмүндән шикәйәт эдир. Гоча она арзу сапында олан дүйүнүн ағыл олдуғуну сөйләйир. Ағылдан гуртармағ йолу илә гәмдән гуртарачағыны билдирир.

О, бадәйә мүрачидәт әтмәйи мәсләһәт көрүр.

Мүтиәст дөвран бә дөври-гәдәһ,
Зи дөври-гәдәһ чуй даим фәрәһ!
Мәнәһ бәрдил әз дөвр дирнә дағ,
Мәчин чүз күли-мей әзин һәфт бағ!

дейир.

1 Дөвран гәдәһ дөврүнә табедир,

Гәдәһ дөврүндән шадлыг ара,

Гәлбидән кечән гәми чыхарт,

Бу едди бағда мей күлүндән башга шей йығма.

О, екшәнбә күнү шәраба башлайыб, кәләп екшәнбә айыл-мағы мәсләһәт көрүр. Әкәр зәр (гызыл) лазым олса күнәшә мурачиәт әтмәйи, дүшәнбә күнү башларса мәзә үчүн ая мурачиәт әтмәйи, сешәнбә күнү башларса, заһид ону мән' әтә Мәррихә мурачиәт әтмәйи, чаршәнбә күнү башларса, мәчлисә нәдим лазым олса Үтариди чағырмағы, пәнчшәнбә күнү әлә чам алса хәялына кәләләрнә шуяр Бәрчисдән сормағы, чү-мә күнү башласа вә она чалыб-чағырмаг лазым олса Зөһрәни чағырмағы, шәнбә күнү горулмаг лазым кәлсә Зүһәли гара-улда гоймағы тапшырыр.

Фүзули бәһс әтдийи шәрабын һәгиги шәраб олдуғуну сөй-ләйир:

Мейн деһ ки, кирәд хирәд нур әз у
Нә ан мей ки кәрәд хирәд дур әз у!

дейиб мәрифәт, һекмәт шәрабы васитәсизлә сиррләр хәзинә-синдән мәнфәәтләнемәк истәдийини билдирир.

Шәраб көмәйилә диллиндән гыфылы ачмаг истәйән сәнәт-кар кизли сиррләри бу васитә илә сөйләмәйә йол тапыр.

Илк бахышда әлә нәзәрә чарпыр ки, куя Фүзули суфи бир сәнәткар кими тәригәт идеялары төбләг эдир. Хүсусән пири-мүғанын:

Ки дәр риштейн-арзуйәт киреһ
Зи әгләст бәр дөвр төһмәт мәнеһ
Хирәдра хиялати-биһудә һәст,
Хилафи-гәзә һәр хияли ки һәст,
Бә тәғйирн-он һәст төһм-әләм,
Әкәр рәсти әз әгл, рәсти зи гәм.²

демәси бу фикри ояда биләр. Лакин суфи мүршиди дил-линдән дейилән бу һөкмә гаршы шаирин «ағлын нуруну артырмаг» үчүн шәраб ахтардығыны сөйләмәси, мәсләһәт суфизм тәрәфиндән гоюлмадығыны ачыг ифадә эдир. Һәгигәти һисә илә ахтаран суфизмә гаршы шаир ағлы гоюр. Лакин

¹ Тәрчүмәси:

Әлә шәраб вер ки, ағыл ондан шыг алсын,
О шәрабы демирәм ки, ағыл ондан узаглашыр.

² Арзу сапында олан дүйүм

Әгдәндир, дөврә төһмәт әтмә,
Әглин хәялләри бош ерадир
Һәр хәял гәзанын хилафинәндир,
Ону дөйишмәк гәмлә әкиздир,
Әкәр әгдән гуртарсан гәмдән гуртарарсан.

о, шәриәт килиди илә бағланмыш диллиндән суфи терминлә-риндән истифадә эдәрәк гыфылы көтүрә биләр.

Яхын Шәргдә чох инкишаф әтмин суфи әдәбийәти, про-грессив идеяларын, бәдин әдәбийәтдә ифадәсинә чох яхши зәмин һазырламышды. Бу әдәбийәттин терминологиясындан истифадә эдән сәнәткарлар өз фикирләрини ачыгдан-ачыга сөйләйә билдирдиләр. Һәтта реал шәрабы, тәбиәт зәнкинликлә-рини, инсан көзәллиһини тәрәннәм эдир вә буна имкан вер-мәйән ислам дининдән мөчәзи йол илә «Һәгигәт ифадә әгдик-ләрини» сөйләйиб яха гуртарырдылар.

«Һәфт чам» әсәриндә дә бөйүк Фүзули бу чүр һәрәкәт эдиб, дөврүн зүлмүнү шәраб мәчлисиндә дәрләшдийи мусиги аләт-ләринин дили илә сөйләйир вә бир сыра әхлағи вә сияси мә-сәләләр ирәли сүрүр.

О, сагийә мурачиәт эдәрәк дәрләринә дәрман үчүн шәраб истәйир. О, «атәш мөчәзәли сую, чүмлә дәрләрин әлачы» са-йыр. О, «су көрүнүшлү атәши дәрд чәкәнләр арзусу» адландырар.

«Раһатлыг верән шәрабы мушкүлчүшә адландырар», бағ-лы дилләрин ачылмасына сәбәб билир. Она көрә «руһ ачан шәраб өмүр түфаньнын ничат кәмисидир. һадисәләрин гә-миндән онунла гуртармаг олар. Шәраб, «ағыл Хызыр үчүн ди-рилиж суюдур» о, «әлә бир айнадыр ки, дүняны орада көрмәк олар» о, үрөйин тәшвишнә иятырдыр». Шәраб «пак вә саф бир чөһһәрдир», о, чөһһәрин арзусуну «Чәмшид торпаға апар-мышдыр», «синә яндыран шәрабын дәртиндән Чәмшидин ин-ди дә яндығыны «сөйләйирләр». «Үрәк дүйүмүнү ачан пей-һанлар, сиррләр сөйләмәк истәйир», шәраб «сөзг бағынын ла-ләсидир, ондан чийәрдә шөвг дағы вар». О «гәм пасыны си-ләндир». «Үрәк ярасынын мәрһәмидир, үрәк тәшвиши онун-ла сакит олур», «шәраб көвсәр чамы кими үрәк оду сөндүрән-дир», «ағлын дәрдини яндыран, ағыл көмәкчисидир». Җәмән лә'линин» (гырмызы шәрабын) ашыг бәсләмәси нүктә вә мә-налар ярадыр.

Шәраб әвәзсиз көвһәрдир, онда әзәли нәш'ә вар, иззә чаһ маен, кәдә илә падишаһын фәргини билдирәндир», «ширин шөһдин шөвгү ачылыглары унутдурур, инсаны камил эдир».

Бүтүн бу охшатмалар шаирин гүдрәтнин ачыг көстәрир. Дәрләшмәләрин әвәлиндә верилмиш 54 бейтлик (һәр мәчлис-дә 8 бейтдик) киришдә шәрабы вә гәдәр зәнкин вә рәнкбә-рәнк бәнзәтмәләрлә вермәк сөз сәнәти устасынын бөйүкү-йүнү, әзәмәтини, талантыны билдирән әсас хүсусийәт сайы-ла биләр.

Бу бэнзэтмэлэрдэ шаирин шэрабы нэ мэнэнада алдыгы айдын олур.

Шаир бирипчи гэдэни ней илэ ичир. О ней илэ дэрдлэшир:

Сордум она: «Эй гэм элшин тачы, гүрүри,
Нейчүн сарысан, анлат о гэлбиндэ ки шури...
Сөйлө, де көрүм ан нэ яныг нэлэлэрин вар,
Солгун янагындан төкүлэн жалэлэрин вар.

Ней өз сиррини ачыб сөйлөйир вэ шикайэт эдир.

Ней дейир ки, «Мэн йохлуг алэмнидэ гэм гейдиндэн азад идим. Асайншимэ гысганан гэза, мэни бэлалэрэ салды. Күлөк васитэсилэ хилгэтим хэрэкетэ кэлди, одла үлфэт бағладым, торпагдан нэшвү нума тапдым, су васитэсилэ зөвгү сафа элдэ этдим. Сэркэшлик байрагыны учалдыб (бой атыб) садэ бир нэят кечирирдим. Тачирлэр кими инэклэр догуур, варылар кими дирһэмлэр дүйүмлөйирдим. Гэзанын ишлэриндэн хэбэрсиз идим, мэгүрү идим. Гэзанын мэнэ көзү дэйдди, зэманэ күнүмү ахшам этди.

Бу заман достларым чаныма дүшмэн олду. Мэни сыгаллаян нэсим тэрсинэ эсиб, гэддимнэ сындырды. Су достлуг этэйини чэкди, оддан йүзлөрчө пислик көрдүм. Торпаг үрөймдэн арамымы алды, вердийи борчлары керн истэди. Үрөйим бу дэрдлэрдэн дэрдэ кэлди, үзүм саралды».

Шаир тэбиэт надисэлэрини чох реал ифадэ эдиб ону чэмийэт надисэлэри илэ бағлайыр.

Гамышын битиб бөйүмэсиндэ, хава, су, хэрэрэт вэ торпагынын ролуну көстөрмөклө, онун өлүмүндэ енэ бунларын иштиракыны бир тэбиэт алмини кими көстөрэн сэнэткар бундан чэмийэт үчүн нэтичэ чыхарыр.

Чэмийэтдэ олан достларын, дарлыг заманында дүшмэнэ чеврилдиклэрини сөйлөйир, бу вэфасызлыгдан шикайэт эдир. О, надисэлэрини ингилабындан данышыр, ичтимай элагэлэри тэбиэт надисэлэрилэ изаһ эдир.

Ней көрдүйү бир надисэдэн тэсэлли тапмышдыр. Бу тэсэлли нейлэ багбанын мүнэсибэтинден догур: «Кэндли тэнэктэн шэраб алыб эвэзиндэ ону сулады, тэнэк багбандан су алыб эвэзиндэ она шириш шөһд верди: шаир ней дили илэ «надисэлэрин ингилабындан гуртармаг олмаз» дейир:

Гуртармады неч кэс дэйишэн надисэлэрдэн,
Бу чэрхи фэлөк хэр кэсэ бир олду эзелдэн.

¹ Шаир тэрчүмэлэри шаир Б. А. Гасымзэдэндинди.

Хэр кэс нэ алыб итмэйчөкдир галачагдыр,
О, вердийини бэпрэсини тез алачагдыр.

Шаир икинчи гэдэни шэраб вэ кабаб илэ гурулмуш шадлыг мөчлисидэ ичир. Мөчлисдэ дэфэ мүрачнэт эдир, дүнянын яхшы-писини көрүшү бу гочадан кечмишлэри сорушур:

Сөк гэлбини, төк сиррлэри эт хэр шейн изхар,
Сөйлө, де көрөк бир харада галды о шаһлар.
Нэ олду Фиридулла Кейин сонраки камы,
Ким салды о Чэмшиндэн элинден долу чамы,
О гэбр эвинэ мөһтач олуб өмр эдир онлар,
Сүлһ эйлөдилэр, йохса хэлэ давададырлар.

Шаир, гойдуғу бу суалларла тарихэ мүрачнэт эдиб кечмиш шаһларын симасында инсан талеини айдынлашдырмаг истэйир. О, инсан өлдүкдэн сонра халы нэ олур суалыны гоюр. Шаир бу суала чаваб тапмыр:

Бу хээнэ, бу көһхэр нэ билирсэн ки, нечиндир,
Хардан дүшүрүссэн ки, о раһэтлик үчүндүр,
Дөһрин нэ ки вар чөврдүр кэл ат үрөйиндэн,
Өз гэлбинэ һэм өзкэлэрэ вермэ зиян сэн.

Фүзули, дэфин хазырланмасында кимлэрин иштирак этднйини дэ сөйлөйир.

Мейвэ кэтирэн бир агачы кэсдилэр онлар,
Бир даирэ кэсди бу агачдан ити мишар.
Атэшлэр ичиндэ эрийиб дашлары ексэр,
Хазырладылар бойнум үчүн чохлу дирэклэр,
Һэм айры салыб бир башы онлар бэдэниндэн,
Сойду дэрсини таки, бу күн һасил олум мөн.
Олдугча шэрафэтли, нэчабэтли үч һэмдэм.
Бир эррэ, бир од, бир дэ гыланчдан едилэр гэм...
Индисэ етэн хэр авара, хэр бир элэбсиз,
Шиллөйлэ вурур шамү сөһөр һэм дэ сөбэбсиз.

О, дэрдлэрини белэ сөйлөйир. Шаир кечмишдэ «Мэмлөкэт, шаһ-шөвкэт үстүндэ» говга салакларын инди, өлөндэн сонра «өз дэрдлэрини күчлэ чэкдиклэрини» сөйлөмөклэ мүасирлэринэ мүрачнэт эдир, онлары тарихдэн ибрэт алмаға чагырыр. Шаир үчүнчү чамы тар илэ ичир. О, бу мөчлисдэ нэлэ эдэн тарын дэрдлэрини өйрөнмөк истэйир. Өз вали-не'мэтиндэн узаг дүшүмүш тар айрылыг гэминдэн данышыр. О, чэрхдэн шикайэт эдир. Өз чэкднйи эзаблары, кечирднйи гара күнлэри вэ һа-

лынын дэйиширилмэсини, узаг йоллардан кечиб енэ эслинэ гайытдыгыны сөйлэйир. Белэликлэ шаир тар нэгмэсиндэн ил-хам алараг фэлсәфи тәфәккүрүн мүнүмм йүксәклигинә гал-хыр:

Бир дэ бу фәсад варлыгынын халыны бил сән,
Мабдэ илэ мнады онун бирдир эээлдән,
Нал эһлинэ мә'лум олан ишдир бу да эл'ан
Ки, вәсл сөзү данма догмушду фарадан,
Достлары фәләк айры салыб ичидчәкдир,
Бир күн кәләчәк онлары бирләшдирәчәкдир.

дейэ маддәнин эслинэ гайытмағы фикрини ифадэ эдир. Дөрд күн мәчлис бәзәмәк истәдиклэ шаир тарын сәдасыны эшидиб башындан түстү галхыр. О, тардан, о сиррләр хәзинәсиндән, сирр эһлинин гәлбини яндырандан сөзләринин рәмзини сору-шур. О, чансыз мусиги аләтинин чандан хәбәр вермәсинин сәбәбини өйрәнмәк истәйир. Уд исә өзүнүн дедикләриндән хәбәрсиз олдуғуну сөйләйиб:

Эзәл күни ки, һазыр олуб чыхдым арай,
Гәлбимдә гоюлмуш сәс иди кәлди нәвайә..
Һеч билмәдим онлар мәнә ахыр нәләр этди,
Онлар мәнә нәйчәи вә нәдән өгрү дүзәлтди.
Мәндән дейил әлбәт бу гоһан хәстә фәганлар,
Устдыма сор чүбүшүмү эйләсин иһар.

Бу мисраларда уд наләсинин өзлүйүндә дейил, инсандан асылы олдуғуну сөйләйир. Шаир сирр ифадэ эдиб:

Бу карханада мән илэ сән аләтик эй дост,
Сәнәтдән узаг, айры, кәнар, хилгәтик эй дост

дейэ өз дөврүнүн оғлу олараг, ислам дининин эсасы олан төв-һидә кәлиб чыхыр. О, бешинчи чамы сәтарла ичир.

Бә'зән аяг үстүндә дуруб, кәһ эйилдирдим,
Кәһ сәчдә ғылыб кәйләрә, бә'зән чәкилдирдим.

дейән шаир өз сиррләрини сөйләркән сәтар сәсини эшидир. Сәс онун гәлбидән тәәт әндишәсини апарыр. Шаир әсәбилә-шир, сәтары мәзәммәт эдир:

Сордум она эй дүрлү бәләләр башы иблис,
Кафир кими кәл олмакилән одлара баис.
Бир торду сәнин голларын үстүндәки саплар
Бир тор ки, көнүл багчасынын мүргини оылар

Йүз ердән азы өз белини багламысан сән,
Тәәт сөзүң та гапасан һар бир үрәкдән,
Һансы сипәни кәрчи о сипән вәтән этди,
О сипәдән аллаһа итәәт йоха кетди.

шаир ону да дуа этмәйә чағырыр.

Төнбур (сәтар) исә чоһ мәнтиги чаваб верир: «Мәни рәдд этмә, көмөк этмирсәнсә рәдд эләмә, мадам ки, күнаһлар ба-ғышланмасына умуд вар, о заман күнаһдан горхмаг янлышдыр».

Бу сәк чүмлә илэ ислам дининә истинадан исламийәтин рәдд этдйи мусигийә бәраәт газандырыр. Бу бәраәт Фүзу-линин бир гәсидәсиндә белә ифадэ олунмушдур.

Кәр мәндә ола тамам тәәт,
Иһар нәдән булур шәфаәт.

Фүзули эйни фикри «Бәнкү бадә» әсәриндә дә мүдафйә эдиб, бунунла шәриәтә—динә зылд олан фикирләрин сәрбәст ифа-дәсинә имкан ярадыр.

Фүзули дейир ки: диниян гануяларыны позмаг олар. Бу га-нунлары позан адам горхмамадыр.

Алтынчы чам ганун илэ чанланан мәчлисдә ичилдир. Шаир ганунун севкили бир дилбәр гучағында сәләндиийини көрдүк-дә тәәччүбләнир. О, севкилисинә һансы йоллар илэ чатдыгы-ны билмәк истәйир:

Эшгин чәмәшиндән нә көзәл гөнчәләр үздүн,
Бу иһвәдә олдуң бүтүн ашыгләрә үстүн.

Шаир ашыгларын русвайчылыгындан данышыр, висала йол ахтарыр.

Ганун исә ашыгларын һамысы кечдийи йоллардан кечди-йини, чәкдийи әзаблары кимсәйә сөйләмәдийи үчүн чанан тәрә-финдән гәбул олундуғуну аыладыр. Шаир ганунун сөзләрин-дән нәтичә чыхарыб мүгәннийә дейир:

Сән дә а мүгәнни оху ганундан ал ибрәт,
Нәйчәи сәни пул этди әсир, сөйлә нәһайәт.
Ашыглыг һара, пул һара эт бир буну иһар.
Кәд горхма пулун йохлуғуна эйләмә аһ-һар.

Фүзули бир мәчлисдә ганунун тәсвирини чоһ көзәл ифадэ этмишдир. Шаирин еддинчи мәчлиси мүтрүб (ханәндә) илэ кечир. Мүтрүб шаирин мәчлисини чәннәтә чевирир. О, һәрә-кәтләри вә мә'налы дили илэ саза үстүн кәлир. Шаир бу үс-түнлүйүн сәбәбини өйрәнир. Мүтрүб исә буну «Фейзи-руһани»

илә изаһ эдир. О, шаирин кечмиш мәчлисләрдә дәррләшдийи мусиги аләтләринин инсана табелийини сөйләйир:

Дост сиррини достун үрәиндән эшит һәр аң;
Өз сиррини ачма нәһ, сахла ону пүһнән,
Чүн агзы ачыгдыр данышар һәрзәвү һодян
Дәфдән узаг ол, чүнки иши аһу фәғандыр,
Бир шиллә илә һәр шейи дүня ачандыр.
Өз сирринә кәл чәнки дохи әйләмә мөһрәм,
Чүн, ким гулагын бурса ачыб сөйләйчәк һәм,
Төнбурә дә кәл сиррини һеч ачма ки, сәндән
Кизли сиррини өйрәнәчәкдир сәнә дүшмән,
Ганундан узаг кәз, она сирр ачма кәнар дур,
Изһар әләмәкчи бах онун йүз дилн вардыр.

Мүтрүб сөзләриндән нәтиҗә чыхарыр.

О, шаирин чансыз оланларын сирр сахлая билмәдикләрини сөйләйиб, сирри яд дилләрдән горумак лазым кәлдийини сөйләйир.

Бу әсәрдә, бөйүк шаир филозоф Хәйямын руһу вар. О, һадисәләрә хәйманә екун вурур. Мусиги аләтләринин дили илә өз прогрессив фикирләрини ифадә эдән Фүзули һәр әлэтин хусусийәтләрини дә айдылашдыр. О, һөятин зиддийәтләрини, тәбиәтдә олан метаморфозаны сөйләмәклә бәрәбәр өз дөврүнә гаршы мүнәсәбәтны да мусиги аләтләри дими илә ифадә эдир.

Шаирин фәлсәфи фикирләри ифадә олунан бу әсәр, сон дәрәҗә бәдини вә мараглыдыр. Һәр мәчлисин әввәлиндә сагийә мұраҗиәт, сонунда екуллашдырма, мүғәннийә мұраҗиәтләр әсәрин бәдиийини даһа да артырар. Биз Фүзулинин «Һәфт чам» әсәри илә таныш олдугдан сонра онун «Һәфт пейкәр» дән нәчә истифадә эдиләрәк азылдығыны айдылашдыра билләрик. «Һәфт пейкәр» поэмасында Бәһрамын һәятә шаһзадә гызларын сөйләдийи едди нағыл илә әлагәдар оларәк верилдийи кими, «Һәфт чам» әсәриндә дә һәнгигәт ахтаран шаирин едди мусиги мәчлисидә диншәдийи дәррләшмә тәсвир олунур.

Фүзули дә әсәрини Низамидә олдугу кими астрономия әсасында гурур.

Низамини «Һәфт пейкәр»индә күмбәзләрин, шаһзадә гызларын, күнләрин, мөһбусларын 7-лийи, 7 планета илә әлагәдар олдугу кими, Фүзулидә дә чамларын, мусиги аләтләрини, мәчлисләрин вә күнләрин 7-лийи, 7 планета илә әлагәдардыр. Низами гәһрәмәһныңн 7 күнү 7 өлкәнин шаһзадә-

си илә кечирмәсини тәсвир әдәркән һәфтәнин күнләрини ала-металарла бәлә әлагәдар эдир:

1. Шәнбә—Сатури,
2. Екшәнбә—Күнәш,
3. Дүшәнбә—Ай,
4. Сәшәнбә—Марс,
5. Чаршәнбә—Меркури,
6. Пәнчшәнбә—Юпитер,
7. Чүмә—Венера,

«Һәфт чам» әсәриндә пири-мүған гәмдән азад олмаг истәйән шаирә һәфтәнин күнләрини бу чүр кечирмәи мәсләһәт көрүр-кән һәр күнү планеталарла бәлә әлагәдәндирир:

Екшәнбә олунча о гәдәр ич ки, бу мейдән,
Та һушә кәлиб бир нәчә күн мост олсан сән,
Кәр бәдә үчүн йохса нулуи сөйлә күнәш, ай
Сындарсын һаман гүренин перси сәнә бир най.
Дүшәнбәдә дүшәнбәдәк ич бу, шараби,
Мейдән элә Чәм аташини сөндүрән аби.
Кәр лазым исә мәчлиснә иргүлү шәкәр сән,
Ай гүренин сындырмагы дүр нәтә фәләкдән,
Өйлә ки, сәшәнбә күнү мей дәйдә додага,
Дөвр әтдир ону еддичә күн сәлма аяга,
Кәр заһид олан әтсә сәнә зәррә әзийәт,
Сәрхош көрүнән М ә р р и х и тут әйлә шикабәт,
Чаршәнбә күнү мейлә әкәр үз-үзә кәлсэн.
Бир һәфтә онун сүффосини йагмакылан сән.
Гой көнлүн эви нура бәтиб һәзиллә долсун.
Ол мәчлиснә сөйлә Утарид һәдм олсун,
Пәнчшәнбә күнү өйлә ки, алдын элә чамы,
Бир һәфтә бу һөн илә кечир сүбһилә шамы,
Кәр мәчлиснә дүшә сәнин бешга хәлләр,
Һүшяр көрүнән Б ә р ч и с ә һер дүрлү суаллар,
Чүмә күнү дә сәһиб-дилләрлә бәрәбәр,
Мей ич кәләчәк чүмәйә тәк бөйлә сәрәсәр,
Саз шүрә кәлиб, әл узадыб сөйләсә кәр, дур,
Рөггәсдыг ишини көйдә сүзән Зөһрәйә ташшыр,
Шәнбә етишинчә о гәдәр ич ки, байыл сән,
Таки кәләчәк шәнбә күнү бир дә айыл сән,
Кәр бир ачыдан шүһәләниб горхуда галсан,
Зөһл улдузуну өз гапына бәкчи гоарсан.

Низами һәфтәни шәнбәдән, Фүзули исә екшәнбәдән башла-йыр. Фүзулидә екшәнбә—Күнәш, дүшәнбә—Ай, сәшәнбә—

Мәрих (Марс), чаршәнбә—Утарид (Меркури), пәнчшәнбә—Бәрчис (Юпитер), чүмә—Зөһрә (Венера), шәнбә—Зүһәл (Сатурн) илә әләгәләндирир. Лакин фәрг бурасындадыр ки, Низами күнләри вә шаһзадәләри бу планеталарыи рәнкләри илә әләгәләндиридийи һалда, Фүзули онларын әфсанәви вәзифәләринә даһа артыг диггәт етирир. Низамидә Сатурн—гара, Күнәш—сары, Ай—яһыл, Марс—гырмызы, Меркури—фирузә, Юпитер—сәндәл, Венера—аг рәнк символудур. Фүзулидә исә: Күнәш—гызыл (пул), Ай—азугә, Мәрих—шүчәт, Утарид—әлм, Бәрчис—һушярлыг, Зөһрә—мусиги, Зүһәл исә гараулдур.

Низами өлкәләри планеталарла әләгәләндирир: Һинд—Сатурн, Әрәбистан—Күнәш, Иран—Ай, слав—Марс, Харәзм—Меркури, Чин—Юпитер, Рим—Венера илә әләгәдәр верилир.

Фүзули мусиги әләтләрини планеталара баглайыр: пей—Күнәш, дөф—Ай, тар—Марс, уд—Меркури, сөтар—Юпитер, мүтрүб—Венера илә әләгәләндирир. Һәр ики сәһәткарын планеталара гаршы мүнәсибәти гәдим астрономия вә астрономия әсәсләһән башга орта әср әлмләрилә бағлыдыр. Бу еддидийи әсәси исә гәдим Мидия вә Ассория астрономик тәсәвүрләрилә әләгәдәрдыр.

Гәдим Мидиянын пайтахты олан Экбатан (Һәмәдан) шәһәр гадасынын едди рәнкдә вә 7 гүлләли олмасы вә еддирәгәминни Азәрбайчан фәкләрунда бу күнә гәдәр кәлиб чатан гүдсийәти дә бурадан доғур.

Низами бу тәсәвүрүн әлми чәһәтини әсәриндә чанландырмыш, әсәриндә астрономия вә география әсәсләнмишдыр. Фүзули исә астрономия илә тарихи рәвайәтләри әсәс алмышдыр.

Демәк Фүзулинин «Һәфт чам» әсәри композициясы әтибарилә Низами тәсириндә олдуғу кими, әлми әсәсилә дә онула бағлыдыр. Лакин Низамини поэмасы чох кениш, хал нағыллары вә тәбиәт тәсвирләри илә зәнкинләшдирилмиш, мәрдлик, гәһрәманлыг, фантазия кенишлийи, кениш һәят тәсвирләри илә бөйүк бир әләми әһәтә этдийи һалда, Фүзулинин әсәри шаир, пири-мүған, сағи вә мусиги мәчлисләриндән ғыраға чыхмыш. Шаирин гойдуғу прогрессив идеялар анчаг мусиги вә шәраб мәчлисләри чәрчивәсиндә һәлл олунур. Низами гәһрәманынын анадан олдуғу күндән өләнә гәдәрки һятынмы, даһа доғрусу бир инсан өмрүнү тәсвир этдийи һалда Фүзули бир һәфтәлик һәят илә кифайәтләнир.

Профессор М. Ә. Әбәдиев.

Низаминин медицина көрүшләри

Низами, өз зәманәсинин ән габағһыл вә һәртәрәфли мәълуматы олан адамларындан бириси олмушдур.

Низами әсәрләринин өйрәшилмәси, онун өз дөврүндәки әлмин бүтүн саһәләрилә таныш олдуғуну көстәрмәкдәдир.

Низамийә, мувафиг әлми термин вә һөкмләри өз әсәрләринә бу гәдәр сәрбәстликлә вә шүурлу сурәтдә даһил әтмәйә, яһныз өз дөврүнүн әлмини мүкәммәл билмәси имкан верәләрди.

Дантенин «Илаһи комедиясы» яһныз бөйүк поэтик әсәр дейил, зин заманда өзүндә бир чох тәбиәт, астрология, фәлсәфи вә илаһийәт биликләри топлаян бир энциклопедия олдуғу кими, Низаминин «Хәмәсә»синдә дә биз о заманын әлми һагғында бир чох мәълумата раст кәлмәкдәйик. Әлбәттә, биз Низами ярадычылығында биринчи нөвбәдә онун өлмәз сәһәткарлығыны гиймәтләндиририк, лакин онун әсәрләриндә бу вә я башга мәсәләйә даир верилән әлми мәълуматлар садә деталларда дейилдир.

Низами әсәрләриндә көрдүйүмүз бу мәълуматлар Низами эпохасында, Азәрбайчан културасынын олдуғу һүкүк сәвийәдә дурдуғуну көстәрмәкдәдир.

Мәълум олур ки, Низами хүсусилә фәлсәфә вә астрономия илә яхшы таныш олмушдур. Онун әсәрләриндә бу дисциплиналар чох ер верилмишдир. Бунлара нисбәтән Низами медицина аз диггәт етирмишдир.

Низами ярадычылығыны дәриндән вә һәртәрәфли өйрәнмәк иши һәлә еничә башланыр, ону мүкәммәл билмәк гаршыда дуран ән мүнүм вәзифәләрдәдир.

Биз бу мѳгалѳмиздѳ Низаминин медицина һаггындаки кѳрүшлѳрини нѳзѳрдѳн кечирмѳк истѳйрик.

Ѳз ишимиздѳ биз Низами ѳсѳрлѳринин ѳтир тѳрчүмѳсиндѳн истифадѳ ѳтмишик, бу тѳрчүмѳлѳри биз ССРИ Ѳлмлѳр Академиясы Ѳзѳрбайчан Филиалынын Низами адына Дил вѳ Ѳдѳбийѳт Институтундан алмышыг. ѳтир тѳрчүмѳсини Е. Ѳ. Б е р т е л с, Д я к о н о в, В е р х о в с к и вѳ башга йоллашлар ѳтмишдир. Биз ѳйн заманда гисмѳн тѳрчүмѳчи вѳ редактор йолдашларыг гейдлѳрдѳн дѳ истифадѳ ѳтмишик.

Низами, Ѳзѳрбайчан културасы ѳз парлаг иикишаф зирвѳсинѳ чатдыгы бир ѳпохада яшамышдыр. Мѳ'лум олдугу үзѳр бу ѳпоха тарихѳ «гызыл дѳвр» кими дахил олмушдыр.

Гейф ки, бу дѳврүн култура тарихи хѳлѳ лазымынча ѳйрѳнилмѳмишдир. Медицина тарихи иѳѳ гѳтийѳн ѳйрѳнилмѳмишдир.

Култура тарихиндѳ мѳшир олан «ѳрѳб медицинасы» Низами дѳврүндѳ артыг формалашмыш вѳ ѳзүнүн камиллик дѳрчѳсинѳ чатмышды. Буну да гейд ѳтмѳлийик ки, «ѳрѳб медицинасыны» яратмагда, она дүня шѳһрѳти газандырмагда ѳрѳблѳрлѳ бирликдѳ Яхын Шѳргин башга халглары да ѳзѳрбайчанлылар, иранлылар, йѳһудилѳр, ѳрмѳнилѳр, күрчүлѳр вѳ башгалары да иштирак ѳтмишлѳр. Бу медицинанын ѳн кѳркѳмли нүмайѳндѳлѳри олан Ѳбу-Бѳкр Рази (Разес) иранлы, Ибн Сина (Авиценна) иѳѳ ѳзбѳк олмушдыр.

Низами медицинаны вѳ һѳкимлик пешѳсини чох гиймѳтлѳндирмишдир. Ѳ, «Лейли вѳ Мѳчнун» ѳсѳриндѳ оғлуна нѳси-хѳтиндѳ дейир:

Кѳбѳйиндѳн ѳнбѳр ѳтҫи кѳлѳн ики ѳлм вѳрса,
Булардан бири фиғһдирѳ, бири дѳ һѳкимликдир.
Инсанлары ѳлдүрѳн һѳкимлѳрдѳн дейил,
Нисвѳна чѳн верѳн Исѳ нѳфѳсли һѳким ол.

Низаминин медицина дѳир кѳрүшлѳри онун бѳтүн ѳсѳрлѳриндѳ, дагыныг һалдадыр; ѳ, бѳ'зѳн ѳз фикирлѳрини лѳфз мѳ'насында сѳйлѳйир, бѳ'зѳн дѳ тѳшбѳн вѳ мѳчѳз шѳклиндѳ ишлѳдир. Гѳдим медицина тѳбѳѳтдѳ дѳрд стихия олдуғуну кѳстѳриди: су, од, торпаг, бир дѳ ел (анасирѳ-ѳрбѳѳ). Ѳзѳрбайчан медицинасы да бу тѳ'лми гѳбул ѳтмишдир; биз Низами ѳсѳрлѳриндѳ буна тез-тез ишѳрѳ ѳдилдийини кѳрѳ билѳрик. Мѳсѳлѳн:

1. Тале она кѳрѳ белѳ дѳйишкѳндир ки,
Атасы едди олдуғу һалда анасы дѳрддүр.
(«Искѳндѳрнамѳ»).
2. Су, торпаг вѳ од бир-бири илѳ чох кѳзѳл
бир шѳкилдѳ үлфѳт ѳдирлѳр.
(«Хѳсров вѳ Ширинѳ»).
3. Дѳрд мых үзѳринѳ он фѳлак дүшдү.
(«Едди кѳзѳл»).
4. Онларын ардынча, дѳрд гартал да ѳз гѳнѳллѳрини итирди.
(«Едди кѳзѳл»).

Тѳбѳѳтдѳки бу дѳрд стихия үйғун оларѳг, гѳдим вѳ орта ѳсѳрлѳрин медицинасы инсан организмндѳ дѳрд ѳсѳс ширѳ олдуғуну гѳбул ѳдирди: ган, бѳлгѳм (селик), сары сѳфра, бир дѳ гара сѳфра. Бу ширѳлѳрин кѳмийѳт вѳ кейфийѳт мүнѳсибѳтлѳрилѳ дѳ инсанын сағламлыгы вѳ я хѳстѳлийн тѳйин ѳдѳлирди. Кимдѳ, бу ширѳлѳр мүнѳнасиб сурѳтдѳ гатышыг, нормѳл кѳмийѳт вѳ кейфийѳт мүнѳвазинѳтиндѳ олурдуса, ѳ сағлам һѳсаб олунурду. Ширѳлѳрин организмдѳ кейфийѳт вѳ кѳмийѳт-чѳ дѳйишилмѳси хѳстѳлийѳ сѳбѳб олурду. Бу ширѳлѳрдѳн бириси һѳддиндѳн артыг олур, яхуд аз олур, я да үмуми мѳхлут-да һѳч олмурдуса, нахошлуғ башланырды.

Юхарыда кѳстѳрдийимиз стихияларѳ мүнѳвафиғ оларѳг бу ширѳлѳрини һѳр биринѳ бир сифѳт иснад верилрди.

Ган—нѳм истилик, бѳлгѳм (селик)—союғ, сары сѳфра—гуру истилик, гара сѳфра—союғ гурулут хѳүсүийѳтинѳ малик иди. Инсанын темперамент (мѳзѳч) вѳ тѳбѳѳти дѳ бу шѳврлѳрин гаршылыгы мүнѳнасибѳтилѳ мүрѳйѳн ѳдѳлирди. Бурада дѳрд чүр характер олдуғу кѳстѳрилрди:

«Гызғындыр, союғдур, яшдыр, гурудур». Гызғын вѳ союғ темпераментинин хѳүсүилѳ бѳйүк ѳнѳмийѳти вѳр иди. Кѳк адамлар яш һѳсаб ѳдилир.—арығлар гуру адам сайбылдыгы.

Бүтүн бу моментлѳрѳ данр кѳстѳришлѳрѳ биз Низами ѳсѳрлѳриндѳ раст кѳлѳ билѳрик; мѳсѳлѳн:

1. Аһ үч кѳздѳн ибарѳт тоз, сѳнин кѳзинин ѳни!
Болячы дүканындаки дѳрд хума гѳдѳрдир.
(«Едди кѳзѳл»).

1 Кѳз—узунлуғ ѳлчүсү. Бурада бѳдѳнин ѳни вѳ узуну кѳстѳрилр.
Дѳрд хума—дѳрд ширѳ демѳкдир.

2. Оуну табиотинда мувазинот позулду.
Сәһһәт Ибн-Салама тәрк этди.
Бүтүн бәдәнини ғыздырма көтүрдү.
Исти бейнинә вурду.
Истирахәт чанындан чыхды.
Мувазинот кузәси ғырылды.

(«Лейли вә Мәчнун»)

3. Гандан луабы бошламагдан нә чыхар.
(«Игбалнамә»).

Әсас ширәләрин мувазинәтинин позулмасы нәинки соматик, балкә психик хәстәликләри дә доғурурду. Гәдим һәкимләрин рә'йинә керә психик хәстәликләрин сәбәби бейнин бу ширәләрдән бәлгәм вә я сәфра илә тәхәррүшә кәтирилмәсидир. Мәсәлән гара сәфра я тутуланларда меланхолия, тутгун әһвал-руһийә вә өзүнү өлдүрмәк мейли мүшәһидә олунурду.

1. О, меланхолия дейилән бу һәйчәндән хилас оладу.
(«Едди көзәл»).

Хәстәлик дә, сағламлыг да организмдәки ширәләрин кәмиһәт вә кейһийәтчә мүнәсибәтләрилә тә'йин әдилдийиндән профилактик вә муәличә васитәләри дә бу вә я башга чәһәтдән бу ширәләрә тә'сир этмәли иди.

Гәдим һәкимләр, гита вә дәрман васитәләринә дә көстәрдийимиз дәрә әсас хүсусийәти (истилик, союглуғ, яшлыг, гурулуғ) иснад әдирдиләр.

Бунларә даир биз Низами әсәрләриндә ашағыдаки көстәришләрә рәст кәлирик:

1. Оуну кафурундан кафур удмага башлады.
(«Игбалнамә»).

2. Һавадан кафур яғырды—
Әкәр мәним һиссләрим дә союгдурса—бу чох тәбиндир.
(«Хосров вә Ширин»).

(«Кафур»да «союглуғ» хасийәти вар, әһтирасы союдур).

3. Ширинини гайнар табиоти олдуғу һәр кәсә мәлумдр.
(«Хосров вә Ширин»).

Дәрман вә гита васитәләринин башлыча хүсусийәтләрини һәким һөкмән билмәли иди.

Инсана, сағлам һалында, инсаньын әсас хүсусийәтини күчләндирән шейләри емәк мәсләһәт көрүлмүрдү. Хәстәликдә исә иш дәйишир. Бу һалларда муәличә, әсас әтибарилә,

тәрсинә тә'сир принципи илә апарылмалыдыр. Бунларын һәмьсында биз реактивлик мәсәләсинә вә организмнормал вәзийәтинә бөйүк әһәмиһәт верән нәзәрийә элементләрини дуймагдайыг.

Буна Низамидә бир сыра мисал тапмағ олар:

1. Меланхолия әлейһинә верилән бу яш әнбәр
Нәш'ә веричи бир васитә һазырлайырды.
(«Лейли вә Мәчнун»).

Әнбәр нәш'ә веричи тә'сирә маликдир.

2. Сән (инди) бизим үзвләрини пийнәлән азадсан.
Сәнин сәһһәтини сары сәфрадан хилас олмушдур.
(Пий сары сәфраны артырыр).
(«Сиррәләр хәзинәси»).

3. Сәнин ғашларынын сиркәси (турултуғу)
Сары үзүл сәфранә һеч бир тә'сир элә билмәди.
(«Лейли вә Мәчнун»).

(Сиркә сары сәфра я тә'сир әдир).

4. Сән ғызыллари бир тәрәфә йығыб сахлаянда,
О, инсана сәфра кәтирән яғ тә'сирә бағышлайыр.
Сән онлары хәрчләйәндә исә
Бу адама, сәфраны гован мейнә кими кәлир.
(«Лейли вә Мәчнун»).

(Яғә, пийә инсана сәфра кәтирән, мейвәйә исә әксинә сәфраны узағлашдыран хасийәт иснад әдилдир).

5. Көрүнүр, Ширин (сәнин) бу сарылағ азарыны билмиш ки,
Өзүнү ширин шейләрини әһтиятда сахламышдыр.
Бир о гәдәр дә сиркә (инчиклик вә мөзәммәт) кизләтмишдир.
Дүняда ширин дә, турш да кара кәлдийиндән
Сән бу гара вә сары сәфралардан боюн гачырма,
(«Хосров вә Ширин»).

(Сиркә сары сәфра я тә'сир әдир, чохлу ширин шей емәк сары сәфраньын чох артмасына сәбәб ола биләр).

Шәрг медицинасы, ишләдилән дәрманларын әсас вә икинчи дәрәжәли хасийәтләрини дә гейд әдир.

Дәрманлар мүхтәлиф группалара бөлүнүрдү: тәмизләйәнләр, сағлаянлар, ишләтмәлиләр, бүрүшдүрәнләр, мөһкәмләдәнләр, сдийини гованлар, тәрләдәнләр, гусдуранлар, ағрыны кейндәнләр, нәш'ә кәтирәнләр вә саирә.

Низами эсэрләрində, Азərbaycan медицинасында ишләдилән бә'зи дәрманларын характеристикасыны көрмәкдәйик.

Низаминин көстәрдийи бу дәрманлардан бир парасы мұасир медицинада да ишләнир (мәсәлән кафур кими), бә'зиләри исә унутулмушдур; әслиндә бә'зиләри енә дә енидән өйрәнил-мәйә лайиғдир.

Бә'зи мисаллар көстәрәк:

1. Әкәр бир ерини ғырарсаңса, мумия ғоймалы олачагсаң.
(«Искәндәрнамә»).

2. Әйилмиш дивары ғырмайынча фәләкләр,
Кимсәйә гара мумия вермәйәчәкләр.
(«Хосров вә Ширин»).

(Мумия, бәдәнин бир ери ғырыланда, яхуд яра оландә иш-ләдилән дәрмандыр).

3. Яш әрийн эзәндә юмшалыр,
Әкәр ону есән боғазындан ган кәләр,
(«Искәндәрнамә»).

4. Ғызыл, о зә'фәран мәһсулу кими рәнк верән мейвәдир ки,
Инсана зә'фәран кими нәш'ә кәтирәр,
(«Искәндәрнамә»).

5. Зә'фәрансыз сәнә бир шей күлүнч кәлирсә, онда
Мәһв олмамагчың зә'фәраның дадына бахма,
(«Искәндәрнамә»).

(Зә'фәрана нәш'ә веричи хасийәт иснад әдилир).

6. Зарыраг алма истәйән бир хәстә кими
Оғлан атасының һәсрәтини чәкирди.

(Алмая, инсаньн кейфини ачаң, үрәк вә бейнини мөһкәмлә-дән хасийәт иснад әдилир).

7. Мән сәнин адыны хунутла ғарышдыраман.
(«Искәндәрнамә»).

(Хунут—мейитләри мумияладығда ишләнән дәрмандыр).

8. Әслән саф олан инчи данәләри
Суя вә палчыға зинәт верир.
Нә гәдәр ки, онлар бүтөвдүр—бу бөйүк бир ярашығ вә хәзинәдир;
Элә ки, тоза дөндүләр—анчағ һәят дәрмандыр.
(«Лейли вә Мәчнун»).

9. Әлач, ягут вә инчинни тәркибияндәкә
Шәфа верән дәрмандыр.
(«Едди көзәл»).

(Ягут, инчи үрәйин фәалийәтини яхшылашдырыр, зәһәр-ләрә ғаршы «тирйәк» һесаб олуңурлар).

10. Ахы, бу бә'зи яраны сағалдан,
Бә'зи дә дәрини чырмаглаян һөрүмчәк торудур;
О, кәһ милчәкләрә һүчүм әдир,
Кәһ да әлин ғаныны көсир.

(«Лейли вә Мәчнун»).

(Һөрүмчәк торуна, ган ахмасыны даяндыран хасийәт иснад әдилир).

11. Нар, бағбаның үрәйиниң нәми илә ғидаландырса да,
Чох заман хәстәләрин хөрәйи олур.
(«Лейли вә Мәчнун»).

(Нар бир чох хәстәликләрдә ишләнирди. Үшүтмә вә ғыздырмасы оланлара нар сую верәләрди. Нарын бағығыны инди дә бә'з бағырсағ гуртларыны чыхартамағ үчүн верирләр).

12. Әкәр истәйирсәнә ки, сәндә янғы олмасың
Мүһакимәли ол, янмыш хырманьнла тәбашир кими ол.
(«Сиррәләр хәзинәси»).

(Хәстәнин янғысыны кәсмәк үчүн, бир дә мә'дә хәстәлик-ләриндә тәбашир верәдиләр; ону бир ғучағ памбығы яндырыб күлүндән алардылар).

13. Ким сую сәрин сахлаян балбағ бардағындан су ичәрсә
О, истисға (Һидропс) хәстәлиһиндән балбағ кими саралмая билмәз,
(«Хосров вә Ширин»).

14. Дүняның көзүнә тутия чәкилсә яхшы көрәр.
(«Хосров вә Ширин»).

(Тәркибиндә цинк олан вә көз үчүн дәрман васитәси олан тутия һағында, Низаминин башға эсәрләриндә дә көстәришләр вардыр).

15. Бунула белә үшүтмә—ғыздырма хәстәлиһнә тутуланы
Илләр узуну сәфрасы кәлмәйиң.
Бир дәфә һалваны дадымағына дәймәз.
(«Хосров вә Ширин»).

(Һалва адамдан сәфра кәтирәр).

16. Од кими ғайнаян атларын кишнәшмәсіндән
Элә бил, ерин ғулағына чивә төкүлдү.
(«Хосров вә Ширин»).

(Гулаҕа чивэ төкүлэндэ адам кар олур).

17. Сэн мэним үчүн шәфа верән бир алач ола билэрсән,
Чүнки сөндө эңбар да вар, ягут да вар.

(«Хосров вә Ширин»).

18. Тале мэним туршумдан (пүхтә олмамагымдан),

Истифадэ эдэрэк, етишмэммиш мейвөлэримдән тутия гайырды.

(«Е д д и к ө з э л»).

(Гадынларын көзүндө парылтыны артырмаг үчүн онларын
жөзүнә гора сую төкөрдилөр).

19. Шәкәри яндырыб сәбрә гатарак дәрман гайырды.

(«Е д д и к ө з э л»).

20. Сөндәлдә үрәйә динчлик верән бир хасийәт вар.

Сөндәлин әтри инсаны дирчәлдир.

Сөндәли баша сүртәндә баш агрысы кедир.

Үрәйин титрамәси, гара чийәрин истисн касилдир.

(«Е д д и к ө з э л»).

21. Баш агрысы һисс эдиб башына сөндәл сүртдү.

(«Е д д и к ө з э л»).

22. Тәбиәти севнидирән нарынчлары һәсрәтлә анараг Маһан, башын
сөндәл сүртәрәк узаглара кетмиши.

(«Е д д и к ө з э л»).

23. Күлаб, башагрысына һөкмән кәрәк олан шейдир.

(«Искәндәрнамә»).

24. Сәбр илә сөйүд күлләри үзәриндә

Көзәлләр дөврә вуруб дишләрини ағардачаглар.

(«Искәндәрнамә»).

25. Горху вә умуд ичиндә галан ики-үч адам яндырылмыш балыггу-
лағы күлү илә дишләрини ағартдылар.

(«С и р р л э р х э з н э с и»).

(О заман диш тәмизләмәк үчүн яндырылмыш сәбр, сөйүд
вә балыггулағы күлү ишләдирдилөр).

26. Шаһ, әтирли занбаға деди: пис ийн рәдд әтмәк үчүн нә кимә
васитә вар?

«Бир ил сарымсаг вә занбаг» дейә көзәл чаваб верди.

Бир илдән сонра Хосров занбаг кими әтирли олду.

(«Хосров вә Ширин»).

(Белә көрүнүр ки, бурада мөдә-бағырсаг йолуна узун за-
ман сарымсаг емәнин яхшы көмәк әтмәси нәзәрдә тутулур).

27. Көндү гәзәбин әлнә вермәк зәһәрдир—

Бу, әгрәб вурмуш амама кәрәвүз вермәк кими бир шейдир.

(«Лейли вә Мәчнун»).

28. Мәним көзләримдән бу сүрмәни көтүрмә.

(«Лейли вә Мәчнун»).

Низами дөврүндә, илк дәфә Яхын Шәргдә дүзәлмиш ап-
теклар вар иди. Бунларда дәрманы һазырламаг һәкимин вәзи-
фәси дейилди.

1. Ахы һеч кәс дейә билмәз ки, сикбә һазырламаг да һәкимин өз
вәзифәсидир.

(«Хосров вә Ширин»).

(сикбә—шәфа тапмаг үчүн гайрылан бир хәрәкдир). Низами
дөврүндәки медицинада дәрманлар һаггындаки нәзәрийә, емәк
шейләри нәзәрийәси илә сыхы сурәтдә әлағәлардыр. Верилән
дәрманлар вә хәстәликләр һаггында язылмыш рәһбәрликләрдә
биз емәк шейләринә даир, сәмәрәли емәк мәсәләләринә даир
мәлүмата раст кәлмәкдәйик.

Сәмәрәли емәйин нәинки мүәличә, эйн заманда хәстәлик-
дән горума әһәмийәти илә вардыр. Гәдим вә орта әср һәким-
ләри, медицинанын бу һиссәсинә чоһ бөйүк диггәт верирдиләр.
Хәрәйин мигдары, кейфийәти, ичәрисиндә мүхтәлиф емәк
шейләринин уйғунлуғу мүәййән әһәмийәтә малык иди. Бу мә-
сәләдә әсас принцип хәрәйи гайдасында (әндәзәсиндә) емәк
иди. Һәлә гәдим Мисир һәкимләри кәстәрмишләр ки, бүтүн
хәстәликләри төрәдән—хәрәйин артыг ейилмәсидир.

Азәрбайҗан медицинасы да хәрәк гигиенасында, әһтималь
ки, һиппократ гигиенасынын ашағыдақи үмуми принципини
изләмишдир (зәһмәт, хәрәк, ички, юху, чинси әлағә—өз гай-
дасында олмалыдыр).

(Л. М е н и н и н әсәри үзрә цитата кәтирилмишдир).

Низами дә өз әсәрләриндә бу мәсәләйә олдуғча бөйүк диг-
гәт етирмәкдәдир.

1. О гәдәр зөвгү сәфайә алудә олма ки,

Мәдән позулсун вә әһвалына зәһәр гатылсын.

Йохсул хәзинәйә доғру йол салды.

Сонра севничиндән йыхылыб өлдү.

Әтәшиндән янан сусуз адам,

Әлнә союг су дүшәндә бирдән-бирә ичмәсин кәрәк.

(«Искәндәрнамә»).

2. Енә дә сөйләди: эй мудрик инсан!
 Мәнә нәсиһәт верәрәк, медицинана мувафиг
 Бир ағыллылыг дәрәчәсинә чатдыр.
 О, она белә чаваб верди ки, эй һушяр,
 Эй көңүл каннаты, эй хилгәтин гәлби,
 Медицинаһын сирри яһыз бир һәгигәтәдир,
 Аллаһ бу һәгигәти инсана билдирмишдир:
 Дуняда көңлүн нә истәйрәсә ону е вә ич,
 Лакин нә аз, нә дә чох олсун, чүнки бундан кәнара
 Чыхмаг инсана зәрәр верәр.
 Хәрәкдә чохлугдан да, азылугдан да эһтият эт,
 Чүнки буну ағыл гәбул әтмир.
 Мувазһнат көзлә, сәнә кифайәт гәдәрини е, ич,
 Мән өзүм бир әсәрдә охумушам ки, ики нәфәр
 Бачарыгы адам бир өлкәдә тәсадүфөн чох
 Булаглы бир ерә кәдир чыхмышлар, Бунларын бириси
 һаятына зәрәрдир дейә аз ичмиш, о биһи исә һаяты
 Артырар дейә чох ичмишдир. Икиси дә, гайдасында
 су ичмәдикләри үчүн өлмүшлар: бири азылугдан, о бири чохлугдан.

(«Х о с р о в в ә Ш и р и н»),

3. Сәнә чох тәәччүблү көрүнән о мейвәни бир тәрәфдә сахла, чүнки
 Ону есән сәнә хәстәлик кәтирәр.
 Хәрәк ейлән заман, ким һәкимдирсә,
 О, гейри-ади емәкләрдән өзүнү көзләр.

(«И с к ә н д ә р и а м ә»)

4. Ики бәла шәһларын үрәк достудур,
 Бунларә йохсулларын әли чатмаз.
 Биринчи бәла, яхшы һазырланмыш дадлы хәрәкдир ки, ширри се-
 вән шәһи көкәлдәр,
 Икинчиси, көзәл арваддыр ки,
 О, сәбирсиз көрүшләри илә онлары әлдән салар.
 һәкыдар бу ики шейдән хейир көрмәз;
 Чүнки, биринчиси табияти долдурар, о бири ону бошалдар.
 Нә емәкдә гыстагч ол, нә дә гарыгулу ол:
 Чүнки бири адамы хәстә әдәр, о бири адамы чансыз әдәр.

(«И с к ә н д ә р и а м ә»)

5. Хәрәйи бир аз кәм емәкдән инсанларда хәстәлик азалар, чох ейән
 адам чох яшар билмәз.

Гарыгулу адамын додаглары, хәстәликдән, ийрәнч бир кәйиртә
 бурахар.

(«И с к ә н д ә р и а м ә»)

6. Һәр бир хәрәйини файдалы олдуғуна дигтәт етир,
 Онуң ширинлиһинә дейил, кәрәкли олдуғуна фикир вер.
 Сиркә илә аран саз оландә сүд ичмә,
 Чүнки сиркә илә сүд биркә файдалы өтмүр.

(«И с к ә н д ә р и а м ә»)

7. Һалва, чана фәйда верән бир хәрәк олса да
 Ону тауна тутулуш һалда есән—зәһәрә чевриләчәкдир.

(«Л е й л и в ә М ә ч н у н»),

8. Бә'зән инсанын чаныны зәһфәлдән ачыг
 Һәзмә фәйда верир.

(«Л е й л и в ә М ә ч н у н»),

9. Аз е, амма (бу һалда) чох истираһат элә,
 Чох есән дә, дәфәләрә әдиһинә көз етир.

(«С и р р л ә р х ә а н н ә с и н»),

10. Гәбир ичиндә долашан гуртлар кими гарыгулу олма,
 Хәрәйи гайдасында ейәрәк кәмәрини гарыһа кими багла.
 Гайда илә ейәнләр гыздырма хәстәлиһинә тутулмушлар, Амма чох
 емәкдән күндә йүз адам өлүр.

Дәрманлыг отлары төләф әтмәк вә табияти дәрманларә мөһтәч ол-
 мага мөчбур әтмәк олмаз. Әкәр күшәкәрин даһына баһалдығы
 миғдарда чәрәйини даһына баһыларса онда табиятин дә күшәкәрә
 һеч бир әһтиятчә олмаз.

Хәрәйә гатылмаян һәр шей күлистан кими күлүр.

Ейилән һәр шей исә, шәкәр белә олса, тәһзүвд әдир.

(«Х о с р о в в ә Ш и р и н»),

11. Ади чәрәк (зилләт магамында) бә'зән дәрман кими бир шей олур.
 Бә'зән дә зилләтин өзү олур.

(«Х о с р о в в ә Ш и р и н»),

12. Ики ширин шей бирликдә һеч вахт яхшы ола билмәз.

(«Х о с р о в в ә Ш и р и н»),

13. Бугда (ширин) чәрәйини һәр адамын мө'дәси көтүрмәз.

Буну һәзм әтмәк үчүн дәйирман дашы

Кими мөһкәм, дәмир мө'дә лаһамдыр ки,

Онуң дәйирманыны бу чәрәк хараб әтмәсин.

(«Е д д и кө з ә лә»),

14. Су, доғрудур ки, һәмшә союғ олар.

Амма, өлчүдән артығ ичсән—адамың үрәини сыхар.

(«Лейли вә Мәчнун»).

15. Биз бурада бәдәнимизи арпа уну илә сахламалыйғ.

(«Искәндәрнамә»).

Нәинки Азәрбайчан медицинасы, гәдим Мисир вә Гәдим Юнаыстан медицинасы да арпа унуна, арпа һоррасына чох бөйүк әһәмийәт вермишдир.

Мәсәләң Аристотел арпа һоррасының чох гидалы гиймәти олдуғуну көстәрмишдир.

Азәрбайчан медицинасы да, профилактика мәгсәдилә мисирлилә, юнанлар, әрәбләр вә башгалары кими чох ганлы адамдан ган алынмасыны мәсләһәт көрмүшдүр.

1. Бир гәдәр ганың күчүнү азалтмағ истәйирсәнә,

Сән дәмнрдән белә олсан нештәр зәрби дуячгасан.

(«Сиррләр хәзинәси»).

2. Ган, бәдәндә адәтдән кәнар оларағ чоһаланда.

Она нештәр чәзасы лайғдир.

(«Хосров вә Ширин»).

3. Гуюнү о ердә газ ки су верир.

Дамары о ердән ач ки, орадан ган чыхсын.

(«Хосров вә Ширин»).

Низаминин гигиеная даир көстәришләринин бир чоһу бизим заманымызда да өз марағлылығыны итирмәмишдир. Бу гигиеник мәсләһәтләр әсрләрдән бәри апарылан мүшаһидәләрдән чыхарылмышдыр. Оун заманындаки һәкимләр исә яхшы мүшаһидәчи олублар. Низаминин мүасири олан һәкимләр о гәдәр дәриндән вә диггәтли мүшаһидәчи олублар ки, өйрәнилән һадисәнин ән кичик тәфәрруатыны белә нәзәрдән гачырмайбылар.

1. Боғазы сыхан чаваб—зәһәр кимидир.

(«Искәндәрнамә»).

2. Әкәр боғазың ичиндә ган йохурса—о эзаб чәкмәз,

Әкәр ганы һәддиндән артығдырса—о сыхылачгдыр.

(«Искәндәрнамә»).

3. О, гоча эпилептикин әлиңә көтүрдүйү чивә кими

Бир ан белә динч дурмайыб һәрәкәт элярди.

4. Ирвиләмиш чибаны олан адам,

Чибаны дешилиб ири чыхмайынча динчәлә биләрми?

(«Хосров вә Ширин»).

5. Мән тәчрүбәдә көрмүшәм ки, дүня зәвләри әл готуру кимидир:

Әввәл готуру гашымағ адама ләззәт верир, сонра әлә бил әлини

ола басырлар.

(«Хосров вә Ширин»).

Дәрин, диггәтли мүшаһидә, гәдим һәкимләрдә чох вахт физика, кимя, биология вә техниканың инкишафы сайсиндә яранмыш мүасир имканлары—рентгени, лабораторияны вә гейри-тәдгигат методларыны әвәз этмишдир.

Сидийн өйрәнмә ишилә, нәбзи инчә шәкилдә өйрәнмәк мәсәләси о заманкы диагностикада чох мүһүм бир ер турду.

1. О дамарлар устады, оун нәзини йохлады.

Габы йохлады вә сә'йә башлады.

(«Лейли вә Мәчнун»).

(Йә'ни һәким нәбзи вә сидийн тәдгиг әтди, сонра мүаличә-йә башлады).

2. Мән нәбзи вә сидик тәһлилинә о гәдәр яхшы билирәм ки,

Бәдәндән гыздырма адлы баланы керә гайтара биләрәм.

(«Едди көзәл»).

Әрәб медицинасының мүбаһисәсиз хидмәтләриндән бириси дә йолухма хәстәликләринин даһа кениш шәкилдә өйрәнилмәсидир. Мәсәләң, медицина тарихиндә илк дәфә оларағ Әбу-бәкр Рази (Разес) мисри хәстәликләрдән чичәк вә гызылчаны айырмыш, онларын әләмәт, кедиш вә нәтичәләрини тәсвир этмишдир. Бу өйрәнмәнин нәтичәләри вә әрәб һәкимләринин тәчрүбәләри Азәрбайчан медицинасына да кечди.

1. Гайнамагдан (йә'ни һәрәрәтн чохлуғундан) ганы гурумамасы үчүн

Ушағлары чичәк оладан узаға апармағ лазымдыр.

(«Лейли вә Мәчнун»).

2. Лакин она бәдбәхтлик үз верди о, чичәк чыхартды вә бундан

көзләри кор олду.

(«Едди көзәл»).

Чичәклә гызылчадан башга, белә көрүнүр ки, башга гыздырмалы хәстәликләр дә Азәрбайчан медицинасында пис өйрәнилмиш.

Низами бəзən икн хəтдə гыздырма хəстəлийнə характе-
ристика верир. Мəсələn о «Лейли вə Мəчнун» пəэмасынын
бир ериндə белə дейир:

Гыздырма бу кəзəли зəифлəтди,
Онуи додагларында сəпмə кɵрүдү.

Бурада чох куман ки, Низами троник маляриядан даны-
шыр.

Мəрвдə хəстəлəнмиш адамын гыздырмасынын тəсвири хəс-
тəлийни брүцеллєз (малта гыздырмасы) олдуғуна куман ери
верир.

«Искəндəрнамə»дə ашағыдаки сəтирлєр вар:

1. Бəдəнишə истилек кəлди, кəзəl гыз хəстəлəнди,
Анчаг əлову кɵрүөн түстүсүз бир ол ичиндə алышыб янди,

Низами кəстєрир ки, һəкимлєр она бир чох дəрманлар һа-
дырлайыб вердилєр, лəкин һеч бирин хейир элэмəди. Узун
муддəт сүрөн гыздырмадан сонра хəстə енə дə сағалмаға баш-
лады. Екə дə тəкрар эдирик.—бурада малта гыздырмасындан
белə эдилмирми? Мəрвдə бурцеллєз инди дə яылмыш вə
мөшһүр хəстəликдир.

Гəдим һəкимлєр, гыздырма хəстəлийнə тутуланыларын бөл-
рин заманында хəстəнии үстүнə ишыг дүшмєсини дейə пəнчє-
рлєри вə гапы-бəцаныи өртєрдилєр.

1. Хəстəлийи чəтинликдөн кечən хəстəлєр кими
Бу пəнчєрə вə гапылары бəгли дустагхана кəл,
(«Сиррлєр хəзинəси»).

Низами, бəрк гыздырмалы вəзиййэтдə хəстəнии һалынын
харəблəшмєсыны бəзи һалларда нахошу өлдүрмөклə нəтичə-
лөнчөйини куман этмөклə һаглыдыр. Ибни-Сəламын хəстəлийи-
нини тəсвириндə бу сəтирлєрини олдуғуну кɵрүрүк:

Хəстə бир гəдєр бабатлашанда,
Арығламыш бəдəни кɵкəлмөйə башлады,
Лəкин о зəрєрли шейлєрдөн өзүи кɵзлэмəди,
Онуи тутдуғу иш ерси иди,
Этигит ялыз зəрєри ортадан галдырмыр,
О, адама хəстəликдə дə, сағламлыгдə да лəзымдыр.
Сағ вахтында о адамы мөһкəм эдир,
Хəстəликдөн яха гуртармағын да чарəsi одур.

Гыздырма онда бир аз яхшылашанда,
Этигиты позан о, этигит этмэдийиндөн,
Чəкилмиш хəстəлик, еиндөн гайытды,
О, биринчи зəрбədən йыкылан бəдəни,
Икинчи зəрбədən сонра күлөйө верди. (өлдүрдү).

Гыздырмалы дəир Низамини башга ерлєрдə дə кəстєриш-
лєри вар.

1. Низэлєрини учунда гыздырма һəрəрəти алышып
Вə онлара зиреһ вə дəбилгэлєрини пəнчєрлєри ачылды.
(«Искəндəрнамə»).

(Пə'ни һава дəйкисин дейə гыздырмалы адамлар үчүн пəнчєрə
ачылдығы кими, низэлєр дə зиреһ вə дəбилгэлєри парчалайыб
пəнчєрə ачырды).

2. Гыздырма телн кими дүйүлү олма,
(«Лейли вə Мəчнун»).

Гəдим һəкимлєрлə орта эср һəкимлєри йодухма хəстəлик-
лєринин һəгиги этнологиясыны (сəбəблєрини) билмирдилєр.
Онлар «чүрүнтүлү һава» тə'сирини вə башга буна бəнзєр фак-
торлары дүшүнүр вə бу тə'лимə уйғун олараг профилактик вə
мүаличə гəдбирлєри кɵрүрдүлєр.

1. Пайыз, өз адəти үрə кəлиб чатанда
Һавада һеч дə сағ, сэдə олмай бир күлөк эсир,
Һаванын рүтубəтиндөн тауи һисс эдирсєн,
Чүнки нəфəс алмаг кет-кэдə чəтнлəшир,
Бир тəһəр эдиб бир очаг галамаг,
Вə бунда сондөл, сəбр, яхуд күл яндырмаг лəзымдыр.
(«Искəндəрнамə»).

Өрəб медицинасында олдуғу кими Азəрбайҗан медицина-
сында да инкишəф имканы тəпмəян бир сəһə вардырса, о да
анатомиядыр. Ислам дини мейити ярмағы, инсан бəдəнинин
рəсмий чəкмөйи гадаган эдирди. Буна кєрə дə анатомия биз-
дə Гален анатомиясы сəвиййосиндə галмышдыр.

Низами инсанын даһилли органларынын марағлы тəсвирини
верир:

Тəнəффүс кəндиндə—ярымисти бир нəфəс вар!
Күнортан султаны² эн фəхри ердə эйлəшмөйə башлады,
Мəчнунд бир гырымыз атлы³—онуи гаршысында эдблə дурду,
Ягуг рəнжиндə бир—Кə'бə дə⁴ онуи үчүн зəрєр дүшүнүр.

¹ Бурэхылан нəфəс, ² үрөк, ³ гара чийер, ⁴ өфкөлөр

Бир оглан ушагы⁵ овда бәләдчилик эдирди.

Оиун алтында, гара бир адам⁶ айлашмишди.

Бириси дә муһасира мәгсәдилә атрафы һасар кими тутуб гайыш
кәэнд⁷ атмышды,

Бүрүч көвдәли⁸ бириси дә күмүш зирәһ кеймишди.

(«Сиррләр хәзинәси»).

Профессор М. И. Кончаловскиниң гейд эддий кими, гәдим һәкимләр инсан организмдә гара чийәрин чох бөйүк ролу олдуғуну интуитив шәкилдә гиймәтләндириләр. Сонралар, йә'ни анатомия элми инкишаф этдикдә анатомик чәрәян гара чийәрин ролуну ялныз сәфра верән бир орган дәрәчәсинә эндирди. Бизим заманымызда физиология илә биохимиянын дәриндән өйрәнилмәси, организм экономикасында гара чийәрин енә дә чох көржәмли әһәмийәти олдуғуну көстәрди.

Биз Низами әсәрләриндә инсан юрганизми үчүн гара чийәрин вачиб ролу олдуғуна даир көстәришләрә тез-тез тәсадүф әтмәкдәйик.

Организмин гочалма процессиниң тәсвириндә дә Низаминин чох мушаһидәчи олдуғу көрүнмәкдәдир. Буна инанмаг үчүн «Искәндәрнамә»нин башланғычына, яхүд да «Сиррләр хәзинәси»нин бешинчи һиссәсинә бахмаг кифайәтдир.

Бүтүн бу мисалларымыз Азәрбайчанын бөйүк шаири Низаминин өз дөврүндә медицинанын да әсаслары илә яхшы таныш олдуғуну айдын көстәрир.

М. Газиев

Низами вә бизим әсримиз

Ленинин вә Сталинин дүһаларилә енидән доғулмуш хош-бәхт Азәрбайчан халгы, бәшәрийәтин чохәсрлик зәнкин културасындан максимал дәрәчәдә истифадә эдәрәк бөйүк болшевикләр партиясынын мүдрик рәһбәрлийи илә ени социалист култура гурмагдадыр. Азад вә бәхтәвәр Азәрбайчан халгы, рус вә дүня классикларини дәриндән өйрәнәрәк, элм вә техниканын ән йүксәк наиллийәтләри илә зәйкинләшәрәк, бөйүк Советләр Иттифагынын бүтүн башга халглары илә бирликдә, коммунизмин там гәләбәсинә доғру инамла вә мөһкәм аддымларла кетмәкдәдир.

Ени коммунизм чәмийәти гуручулары гаршысында чох милләтли Советләр өлкәсиниң зәнкин култура дүнясы кеткәдә һаһа кениш бир шәкилдә ачылмагдадыр. Бөйүк Азәрбайчан шаири Низами Кәнчәвиниң юбилейинә һазырлыг ишләри буна ән парлаг бир мисалдыр. Бу шәрәфли юбилей, Ленин—Сталин милли сиясәтинин һәгиги тәнтәнәси олачагдыр. Бир аз әввәл кечирилмиш башга юбилейләрлә бирликдә, Низаминин анадан олмасынын 800 иллийи дә ССРИ халгларынын Сталин достлуғунун парлаг бир нүмайиши, учсуз-бучагсыз вә тәнимиздәки халгларын гардашлыг сәсләшмәси олачагдыр.

Халглар атасы Сталин йолдаш, Низами яредычылыгындан бәһс эдәркән, бүтүн гәтпийәтлә гейд әтмишдир ки, Низами Азәрбайчан шаиридир. Буну, Киев шәһәри интеллигенциясынын йығынчагында өз мәрүзәсиндә Украина шаири М. Бажан көстәрмишдир: «Сталин йолдаш Азәрбайчан шаири Низамидән данышды, ялныз поэмаларынын чохусуну Иран дилиндә яздығына көрә бизим гардаш Азәрбайчан халгынын шаири Низамини Иран әдәбийятына вермәк лазым олдуғу ид-

⁵) өд, ⁶) далаг ⁷) мә'дә вә бағырсаглар, ⁸) бөйрәкләр.

диасынын нә гәдәр эсассыз олдуğunu шаирин өз сөzlәри илә дармадағын әтмәк үчүн онун әсәрләриндәни цитаталар кәтирдә. Иран дилиндә язмаг мәчбурийәтиндә галдығыны, халгына, өз доғма ана дилиндә мұрачиәт әтмәйә изин верилмәдийини поэмаларында Низами өзү дә тәсдиг әтмәкдәдир.

Нә Низами сағлығында вә нә дә онун өлүмүндәни сонра, онун даһиянә әсәрләри вадикки гәдәр интишар әтмәмишди. Неч бир заман Низамини әсәрләри, бөйүк Сталинни мүдрик рәһбәрлийи илә социализмин әлдә эдилмиш бүтүндүня—тарихи гәлбәләри шәраитиндә олдуғу гәдәр популяр олмамышды.

Орта әср Азәрбайчаны шәраитиндә, ағыр зүлүм вә көләлик мүһитиндә яшаркән Низами, өмрүнүн сон чағларында һаятын бүтүн мәһрумиәтләринә дөзмүш, йохсуллуғ вә чәтнәликләр чәкмишдир.

«Кәдәр, һәр тәрәфдән бүтүн ишләримә сәлд чәкди,
Дәрдләримә шәрик олачағ бир адам вә
Неч бир яхш достум йохдур».

Бөйүк Азәрбайчан шаири 1203-чу илдә өз доғма шәһәриндә, белә там ялғызлығда өлмүшдүр.

Сәккиз әсрдән бәри Низамини даһиянә әсәрләри бүтүн өз тәрәвати дә бәди гүввәтилә яшамағдадыр. Бу күн хошбәхт совет халгы Низамини көзәл әсәрләрини севири, онлары мәфтүн олур, онлары чәп эдиб шәһрәтләндирир вә өйрәнир.

Бөйүк Октябр социалист революциясы, Азәрбайчан әдәбийятынн, эләчә дә ССРИ гардаш халқлары классикләринин әсәрләри кими, Низами ярадычылығына да кениш халғ күтләләринин малы әтмишдир.

«Хосров вә Ширин», «Едди Көзәл», «Искәндәрнамә», «Сиррләр хәзинәси», «Лейли вә Мәчнун» өз фүсункар бәди гүввәтләри, мисилсиз фәлсәфи дәринликләри әтибарилә дүня әдәбийятынн ән бөйүк әсәрләриндән сайылыр. Ленинни бөйүк сөzlәри ялыз биздә—ғалиб кәлмиш социализм әлкәсиндә һаята кечмишдир. «Иһчәсәниәт халгындир. О, өз бәди көкләри илә зәһмәткеш күтләләринин ичәрисиндә өзүнә ер тапмалыдыр. О, бу күтләләр тәрәфиндән баша дүшүлмәли, онун тәрәфиндән севилмәлидир» (Ленин).

Низамини әсәрләри бөйүк гуманистик идеяларла долудур. Бөйүк әйтираслы, йүксәк арзулу инсан онун әсәрләриндә мәркәзи ери тутур.

«Сон зәка гәдәр дүня ләзимсан.
Хейр дә, шәр дә сәни иһтирарындадыр.
Әкәр бириси һеч кәсә ләзим дәйилсә
Ону сайчы сая салмайчадыр.»

(«Искәндәрнамә», с. 390).

Гәбрәмәнлыға—әзәмәтли ишә мәһаббәт бизим эпохамыз үчүн көркәмли бир хүсусийәтдир. Әсәрләринин руһу бизим эпохамызла аһәнкдар олан Низами дә, узәт кечмишләрдән бизә мұрачиәтлә белә дейир:

«Өйүнә ки, сәни, «сәдәт мүлкәдә, галибийәт
пулдадыр» кими сахта бир фикир чулғалар,
Инсанлар ялыз мәрдликләринә көрә
Дөвран сүрүрләр, бу заман—инсан, ялыз инсандыр.»

(АзНИ, «Искәндәрнамә», һәрфи тәрчүмә, сәһифә 140).

«Сәндә пәчиблик дә, мәрдлик дә вар,
Тамәһкарларда исә ялыз боғазына доланан илан».

(Енә орада, с. 141).

Азәрбайчан әдәбийятынн бүтүн бөйүк кечмишини Низамини әсәрләри тәһийи әдир. Низами ярадычылығы, онун поэмаларынын мәзмун вә формасы, образлары вә идеялары әсәрләрдән бәри Азәрбайчан поэзиясынын инкишафына бөйүк вә һәлләдичи тәсир кәстәрмишдир.

Низами әсәрләри, халғ поэзиясы ичәрисиндә чох дәрин көк салмышдыр. Бу әсәрләр, халғда залымләра, истисмарчылар вә паразитләрә гаршы олан һифрәти даһи дә дәринләшдирмишдир.

Шәир өз әсәрләриндә феодал әсарәти вә көләлийи дүнясына гаршы чох чәсарәтлә чыхыш әдир.

«Кәдәк, әлләримизи әдәләтсизлик суюнда юяг,
Әдәләтсиз олмәдән әдәләтсизлийи ортадан галдырмаг мүмкүн олмайчадыр.

Ахы, нийә биз өмрүмүз узуну үрәйимизи
бу дүня бағлайыб дураг. Бу ки—дивләр әни вә гурдлар йолудур».

Низаминин тәрәннүм этдийи образлар вә идеялар бүтүнлүклә бизим бөйүк өлкәмиздә, Сталин эпохасында тәчәссүм этмишдир.

Низами гәһрәманлары, онларын икидлик шүчаәтләри, бизим эпохамыз үчүн дә доғмадыр вә онунла көзәл аһәңкарлыгы тәшкит эдир. Низами ярадычылыгында ифадә әдәлимийш дәрин патриотизм һисси, бу күн дә бизи һәйәчанландырыр.

«Бәрдә маһалы о гәдәр көзәлдир ки,

Онун әтрафы ччөксиз олмур.

Пайыз бурада дағ ччөкләри ачыр,

Гышда баһар һәсими әсир.

Онун әтрафында мөшәләр чәннәтә дөнүр,

Күр, бир көвсәр кими онун бойнуна сарылыр.

Онун мүһит торпағында о гәдәр көйәрти, мишк вә әтирли сөйүдләр (бидмүшкләр) вар ки,

әлә бил бура бағи-ирәм, яхуд бағи-сәчддир».

(«Искәндәрнамә», сәһ. 277).

Достлуг дуйғусу, сөзүн әсл мәнасында, бизим социализм чәмийәтимиздә ачытмышдыр. Әсл достлугун дәрин һәйәчанландырычы образларыны, инсана гаршы мәһәббәтин вә һуманизмин нүмунәләрини ялныз марксизм-ленинизм бөйүк тәлим илә тәрбийәләмиш совет халгы верир.

Патриот вә һуманист Низами, инсанын ярадычылыгы дүһасынын гүдрәтли күчүнә инаныр вә зүлүм, феодал әсарәти, чәһаләт вә наданлыгы дүһасына гаршы эәканы, маарифи, инсанпәрвәрийи гоюр.

Низаминин әсәрләриндәки гадынлар өз ағыллары, мүстәгиллик вә ирадәләринин гүввәтлийи илә инсаны һейрәтә салдыр.

«Падшаһлыгы Ширинин ихтиярына кечәндән сонра,

Онун сәлтәнәтинин шәшәси, ер илә көйүн арасыны тутду.

Халг онун әдәләтиндән йүксәлди, артды,

Бүтүн душтаглар галалардан бурахылды.

О, мөзлумларын үстүндән әсарәти галдырды,

Бүтүн зүлүм нишанәләрини заманадан узаглашдырды,

бүтүн шәһәр гапыларында алынған веркиләр

ләғв эдилди.

Әкинчиләри, верки алмаг үчүн һеч кәс ахтармады».

(«Хосров вә Ширин», с. 177—178).

Низаминин бүтүн әсәрләринин руһуну тәшкит эдән һуманизм вә интернационализм, эәка, хейир вә әдәләтин тәнтәһәсинә инәм, мәһәббәти йүксәк шәкилдә анламаг кими көзәл хусусийәтләр биздә—совет адамларында гүдрәтли бир шәкилдә тәчәссүм этмишдир. Интернационализм Низаминин ялныз көрүшләриндә вә идеяларында дейил, бәлкә поэмаларынын гәһрәманларынын сечилмәсиндә дә өзүнү көстәрмишдир. Онда әзәрбайчанлыларла янашы олараг эрмәниләр, әрәбләр, күрчүләр, руслар вә иранлылар да, Шәргин вә Гәрбин башга мийләтләринин нүмайәндәләри дә вардыр.

800 ил бундан әввәл халглар гардашлығы идеясыны ирәли сүрмүш, бир чох әсрләрин башы үзәриндән узаглары, эәка вә азадлығын там тәнтәһәсини көрмүш бөйүк һуманист шаир Низами органик олараг бизим зәманәмиздә дахил олмушдур.

Низами әсәрләриндә совет язычылары үчүн, бөйүк шаирин поэзия олан көрүшләрини ифадә эдән ашағыдаки сәтирләрин хусуси әһәмийәти вардыр.

«Нәтичәдә, бир һәгигәти ачыб демәйән сөз

Айын чамалында белә ерләмиш олса

енә дә ийрәндир.

О ердә ки, мәнән әввәлки гәдим бир гоча

һәгигәтдән канара чыхараг сөһв әтмиши,

иән бу сөһв дейиләнләри тәзәдән бәзәдим,

вә бунула да дейилмиш шейләри дәйишәрәк,

енидән дедим».

(«Искәндәрнамә», с. 539).

Поэзия—эәканын ифадәси олмалыдыр—шаирин вәсийәти будур. Низами дейир ки «инсандан ядиқар галан сөздүр, галанлары ялныз елдир».

Низами юбилейи гаршысында кедән һазырлыгы ишләри, бизим бүтүн инчәсәнәтимизи сәмәрәлиләшдирмәкдәдир. Ялныз язычылар дейил, рәссамлар, композиторлар вә кино ишчиләри дә Низаминин идея вә образларындан иләм алырлар.

Азәрбайчан совет язычылары Низамидән поэтик форма устатлығы өйрәнирләр. Онун әсәрләринин композициясы, сюжетләри, образлары, метафоралары, тәшбиһләри, инсанпәрвәр вә прогрессив идеяларла долу афоризмләри, бизим совет эпохасы тәрәннүмчүләрини иләмләндрәтир вә һәлә узун заман иләмләндрәрачагдыр. Низами поэтик сөз сәнәтинин мискиләри бир устадыдыр.

Шаир бизим әдәбийятымыза гәһрәманлыг пафосуну, һәяты реалистик сурәтдә идрак әтмәйи, сәнәтдә хәличлик вә сәдәлик принципни вәсийәт әтмишдир.

Совет язычылары һәсли, сюжетә һийәләнмәйи, дәрин мәз-мулла бирләшдирилмиш форма устадлығыны, вәтәнә, чәмий-йәтә, мәзлумларә мәнәббәт дуйғусу илә долу оптимизми Ни-замидән өйрәнирләр.

«Хош кәлдин әзизим! Кәлиһиндән ана юрду,
Дүня әвинә бир ени сөз мәчлисә гурду...
Кечдикчә һәсилләр о сәнин сөз чәмәһиндән
Әлләр, обалар дәрә алачагдыр һәлә сәндән!
Өлмәз бу көзәл әләмә идракла кәләһләр
Мә'на әвини сиррини вичданла биләһләр,
Сәнсән әбәдийәт дедийим севкилә дилдар,
Дашларда, чичәкләрдә, үрәкләрдә адын вар!
Айданмы, күнәшдәнми яранды? Де һәдәнсән?
Халғын көзү дә, гәлби дә, вичданы да сәнсән!»

Талантли Азәрбайчан шаири Сәмәд Вургун халгымызын өз даһи оғлуна гаршы дәрин мәнәббәт вә әһтирам дуйғусуну бу сәтирләрдә ифадә әтмишдир.

Москвада кечирилмиш Азәрбайчан әдәбийяты декадасы Азәрбайчан совет әдәбийятынын бөйүк һәлиһәтләрини һү-майиш әтдирди; бөйүк Низами сәккиз әср бундан әввәл өз өлмәз әсәрләри илә бу әдәбийятын әсасыны гоймушдур.

Низами юбилейлә әләгәдәр олараг Советләр Иттифагы-нын һәр тәрәфиндә апарылан һазырлыг ишләри, XII әсрин бу бөйүк шаир вә мütәфәккири илә ССРИ халгларынын һә гә-дәр марагландыгларыны кәстәрмәкдәдир.

ССРИ-нин ярадычы ишчәләри юбилейә гәдәр өлкәһизин зәһмәткешләрини шаирин башлыча әсәрләринин тәрчүмәси илә таныш әтмәйи гаршыларына гоймушлар; бунунла да он-лар «Сиррләр хәзинәси», «Хосров вә Ширин», «Едди кәзәл» кими дүня поэзиясы шаһигәләрини өз ана дилләриндә оху-маға һмкан тапырлар.

Советләр өлкәһиндә олдуғу гәдәр һеч бир ердә Низаминин әсәрләри бөйүк вә күтләви тиража һәһ әдләнмәмишдир. Оһун-әсәрләри Октябрь социалист революциясы дилинә чеврилир вә беләкликә гардаш рус халгынын да малы олу.

Бүтүн бу сәккиз әсрин әрзиндә Низами һәр чүр мүртәчә гәддарлар тәрәфиндән тә'һиб олуһмушдур, чүнки онун һисән-

пәрвәрлик вә азадлыг идеялары илә долу олан әсәрләри, һәм-ишә деспотизм вә кәләлик әләһинә чеврилмишдир.

Низами әсирликдә иди, даһи шаири яһиһз социалист ре-волюциясы, бөйүк Сталин, бу әсәрәтдән азад әдиб өз доғма Азәрбайчан халгына гайтарды.

Азәрбайчан поэзиясы даһисинин бүтүн һәяты боһонча ар-зуладығы азад әмәк вә ярадычылыг иһнамы—бизим өлкәһиз-дә—һалиб кәлмиш социализм өлкәһиндә бүтүнлүклә һәята кеч-мишдир. Низами юбилейнин байрам әдләнмәси Азәрбайчан поэ-зиясынын тәнтәнәси күнү олачагдыр. Буна көрә дә Азәрбайча-нын бүтүн Советләр Иттифагынын зәһмәткешләри бу юбилейә хусуси бир мараг вә мәнәббәтлә һазырлашырлар. Низами бү-түн совет халгларынын шаиридир, чүнки социализмин гәләбә-һилә, совет халгынын коммуһизмин там тәнтәнәһинә доғру йрәдләнмәси илә әләгәдәр олараг «көзүмүзүн өһүндә, һәһһиһи милли култураларына артмасы, бәлкә дә бу култураларын зйһ заманда бир-бирилә яһынлашмасы баш вермәкдәдир»¹. Совет Социалист Республикалары Иттифагы айләһинә даһил олмуш халглары бу вә я дикәр кәркәмли һүмайәһидәһиниң юбилей өлкәһиздә дәрһал үмумхалг тәнтәнәһинә, гардашылыг, достлуг һүмайиһинә чеврилир.

Бүтүн һәятыны поэтик ярадычылыға һәһр әтмиш бөйүк шаирин образыны, бөйүк Сталиннин мүдриһ рәһбәрлийһ илә коммуһизмин парлаг зирвәләринә доғру кәдән хошбәһт со-вет халғы һәмишә әһтирам һисси илә яд әдәкдир. Биз шаи-рин вәсийәтһини—онун индийә гәдәр миллионларча охучула-ры иһһамландыран бу сәтирләрини һәмишә хатырлаячағы:

«Дүһняны оһула баша вурмадым ки, ейиб ятмагдан
баһға иһһим олмасын, Мән билиә ени бир гапы
ачмадығым кечә ятағымда һад ятмадым».

(«Искәндәрнамә» с. 42).

¹ Октябрь социалист революциясынын XXII иһлийнә һәһр әдләнмиш тәнтәнәли ичләһдә В. Молотов йодлашы һә'рузәһиндән.

Юсуф Зия Шарвани
Өзбекстан дәвләт университети доценти

„Лейли вә Мәчнун“ әсәринин мейдана кәлмәси мәсәләсинә даир

«Һәр бир пағыл, ону сөйләйәнин әсәри
һесаб әдилмәлидир, чүнки һәр бир пағыл
сөйләйән һәм теманын сенилмәсиндә, һәм
дә онун ифадәсиндә мүййән ярадычылыг
акты әмәлә кәтирир»
(Акад. С. Ф. Олденбург «Сюжетин сә-
һәти»).

I

Ән чох популяр олан «Лейли вә Мәчнун» һаггындаки һе-
кайәнин сюжетинин мейдана кәлмәси, гәрб ориенталистикасы-
нын көркәмли нүмайәндәләри ичәрисиндә һәлә чохдан бәри
бөйүк бир әлми мараг оятмышдыр.

Адыны чәкдийимиз бу һекайә, дәрин вә гәдим бир тарихә
мәлиқидир вә бу күнә гәдәр дә өз тәрәвәтини итирмәдән Совет
Шәргин вә Яхын Шәрг халқлары арасында чох популярдыр.

«Лейли вә Мәчнун» әфсанәсинин сюжети илләрдән бәри
бир чох шаирләрин ән чох севдиләри бир тема оларак гәл-
мышдыр. Бу сюжетин поэтик чәһәтдән ишләnmәсиндә орта әср
Шәргинин бөйүк шаирләри Низаминин, Хосров Дәһләвинин,
Чаманнин, Фүзулинин хусуси ролу олмушдур. Бу шаирләр һә-
миң сюжет үзәриндә бөйүк бир поэтик сәнәткарлыгла ишләй-
рәк онун әсасында дүня әдәбийяты хәзинәсинә дахил олмуш
өз көзәл поэмаларыны яратмышдыр. Бу поэманын айры-айры
гәһрәманларынын эпизодик төсвиринин мүхтәлиф бояларла ифа
әдилмиш нүмунәләринә биз төсвири иңчәсәнәтдә—миниатюра
вә керамикада да тәсадүф әдә биләрик.

«Лейли вә Мәчнун» һаггындаки һекайә дәрин кечмишләрә,
христианлыга гәдәрки дөврә, бүтпәрәстлик мәдәнийәтинин

сон парлайыш дөврүнә гәдәр көк атымышдыр. Неч шүбһә йох-
дур ки, бу һекайәнин доғмасы Месопотамияда сакин олмуш
бәзи халқларын христианлыга гәдәр олан әдәбийятында әмә-
лә кәлмишдир. Белә фәрз әтмәлидир ки, бу сюжет әввәлчә
ишфаһи халг ярадычылыгында—фолклорда яранмыш, сонра
иә тәдричлә өз ин'икасыны бу халқларын язылы әдәбийяты-
нда тапмышдыр, йә'ни бу сюжет гәдим санскрит әдәбийятын
«Сакунтала»¹, «Кәлидүддәмиә»² кими дүня әдәбийяты инкипа-
фына олдуғча бөйүк тә'сир әтмиш гәдим абидәләрин әмәлә кәл-
мәси тарихи үчүн характерик олан бүтүн әдәби тәшәккүл мәр-
һәләләрин кечмишдир.

Тәссүфлә гәйд әдилмәлидир ки, бурада «Лейли вә Мәч-
нунун» фабуласынын нә заман мейдана кәлмәсинин доғру вә
дүзкүн оларак мүййәнләшдирмәк имкан харичиндәдир. Чүн-
ки бу мәсәләни әсрләрин гаты гаранлығы биздән айырыр. Ис-
ламийәтдән габағки дөврүн әдәбийяты көлкәдә галыр, нә-
тичәдә иә әрәбләрин һүчүмушдан сонраки әдәбийятын инки-
шафына мүййән дәрәчәдә тә'сир көстәрмин олан мүсәлман
руһанийәти, мүсәлманлыга гәдәр олан зәрдәштлик әдәбийя-
тыны динсиз вә әротик бир әдәбийят кими шуурлу сурәтдә
көлкәдә бурахыр, бә'зән дә тамамилә мөһв әдирди. Бурада да
орта әср латын өлкәләриндә көрдүйүмүз һадисә эйнилә баш
верир. Мә'лум олдуғу үзрә католик руһанийәти дә фанатиклик-
лә, дини тә'сирдән канарда олан әдәбийятын яндырылмасына
һөкм верир, әдәбийяты христианлыг руһуна зидд ән'әнәләрдән
тәмизләйир вә ениләшдирирди. Сөйләдийимиз һадисәнин нә-
тичәси оларак демәк олар ки, исламийәтдән габағки әдәбийят
бизә гәдәр кәлиб чатмамышдыр. Бу хусусдаки материал вә мә-
луматын азлығы «Лейли вә Мәчнун» һекайәсинин исламий-
йәтдән әввәлки вәзийәтини мүййәнләшдирмәк вәзифәсини
олдуғча чәтинләшдирир.

Һәр һалда бу мәсәләйә даир мөвчуд материалларә әсәсла-
нараг вә мүййән дәрәчәдә чүр'әт әдәрәк демәк олар ки, «Лей-
ли вә Мәчнун»ун илк образы әсас ә'тибарилә үч башлыча дөвр
кечирмишдир: бунлардан биринчиси бүтпәрәстлик, икинчиси

¹ Мәшһур Калидасын даһиянә әсәрләриндән биридир. Бурада иңчә
Сакунтала илә Дүшянти падшаһын арасындаки, олдуғча тә'сирли мә-
һәббат төсвир әдилер.

² Бу әсәрин пәһләвчә төрчүмәси эрамызын V—VI әсрине аидир.

христианлыг (йә'ни исламийәттән габаг), үчүнчүсү исә исламийәт дөврүнү өзүдүр.

Бу һекәйәнин бүтпәрәстлик дөврүндә нә шәкилдә олмасы демәк олар ки бизә мә'лум дейилдир. Германияда Иран тәләбләри тәрәфиһдән нәшр әдиләв «Кавә» журналының бир нөмрәсиндә, Мунәссилә адлы бир адамын чап әтдирмиш олдугу мөгаләдә бу хуәсудә олдугча марағлы мә'луматә тәсадүф әдирик. Бу мә'луматдан айдын олар ки, «Лейли вә Мәчнун» әсәринин илк образының бүтпәрәстлик дөврүндәки мөвчүдийәти (ола билсин ки, лан мейданә кәлмәси) билаваситә гәдим Бабиләстанын клинопис әдәбийәтына аиддир. Сонрала бу сюжетин өз мәшһәв ә'тибарикә асуриләрә мәнсуб олмасы һаггында һыса бир гейдә тәсадүф әдирик.

«Лейли вә Мәчнун»ун христиан (исламийәтә гәдрки) дөврүндә нә шәкилдә мөвчүд олмасы да бизә мә'лум дейилдир. Чүнки бу барәдә һеч бир мә'лумат йохдур.

II

«Лейли вә Мәчнун» сюжетинин илк там вә кешип ифадәсини биз даһа Азәрбайҗан шаири Низаминиң 1188-чи илдә Ширваншаһ Әһситан-ибн Мәнучәһрин сифарийилә язьмыш олдугу көвәд «Лейли вә Мәчнун» поэмасында көрүрүк. Низами өзү өз поэмасының әввәлиндә бу барәдә белә язьр:

«Бу һалда һәсид йолдан кәлди, бойүк шәһин әһриәзәсини кәтирди,
Шаһ өз көвәд хәтти илә 10—15 көвәд сәтир язьмышды, Оһун һәр һәрфи шәкәклямин бир баг иди, Кәчә чырағындан даһа парлағ иди (язьмышды ки), әй бәндәлик һәлгәсинә мәһрән вә дүниәһи чәдә сәлүлүс олан Низами, Сабәһ вахтының нүмунәсиндән, сөздән бәһгә бир сәһәр галдыр,
Әчиб ишләлик мейданында вәүдә олан фәсәһәти кәстәр, Мәчнунун иһтиши яд әтмәк илә һиймәтли дурр кими бир сөз дәмәйини арзу әдирәм,
Әкәр мүмкүн иһә Лейли бакирә олан кими иһи-үч бакирә сөз сөйләв.

Анчаг бу поэмәдә шаир һансы әдәби мәнбәә әсәсләндығыны гәтиййән кәстәрмир вә өз поэмасыны бу ашағыдаки мисрәләлә классик бир үсулла башлайыр:

«Һекәйә дейән сөздән саһа иһчи дүзүркән, өз дастаныны белә башладыв.

Бу сөзләрдән сонрә өз поэмасына киришир.

Поэмәдә бир-бирини севән ики адамын севки мотиви илә гаршылашырыр. Бурада мәсәлә үмумийәтлә севки сюжети.

үзәриндә олмайыб башлыча олараг «бәдбәхт гаршылыгы мәһәббәт»ин тарихи үзәриндәдир.

Бир-бирини севән Мәчнун вә Лейлинин тәләи дә күрнү халғ һағылы «Абесалом вә Әтерҗәһин, «Ромео вә Чүл'етта», «Тристан вә Исолду» кими әсәрләри гәһрәманларының тәләи кимидир. Бу гәһрәманларың һамысыны севки фәһисә—адовлу гаршылыгы севки, иһи севкилиһин бирләһимәси йолувдаки кечилмәз вә өлүмлә һәтиҗәләһән мәһәләр, өлүмдән сонра белә яһәһә гаршылыгы мейл,—бирләшдирир. Бу хуәсудә буна охшар бәһгә фәктләр да кәтирмәк оларды, анчаг оһлар темаһыздан кәһрәра чыһыр.

III

Низаминиң «Лейли вә Мәчнун» әсәринин композиция гурулушу өзү-өзлүһүнә белә бир сууль ирәли сүрүр: Низами әсәриндә, өз поэмасының язьлмасында, она гәдр мөвчүд олан һансы «Лейли вә Мәчнун»ун фабуласындән истиҗафәдә әтдийи һаггында даныһыр?

Бу мәсәлә һаггында бир сыра зиддийәтли мүддәәлар вәрдыр ки, бурада оһлар үзәриндә мүфәссәл олараг даяһмағ иһкәһ харичиндәдир. Она көрә дә биз бу мөгаләдә бу мүддәәлардан даһа мүһүмләриниң үзәриндә даяһмағла киҗаһәтләһәчәйик.

Сөвет шәргһуәнасларының бә'зи нумәйәндәләри, бу фикирдәдир ки, «бу поэманың сюжетинин әсәси Низами тәрәфиндән әрәб мәнбәләриндән алынмышдыр», чүнки, «буһу биз бәдбәхт ашығын әрәбчә сәрсәм—Мәчнун—мәһнасыны верән адыһдан вә әйи заманда поэманың өз текстиндән билирик. Бурада әрәб гәбилләриндән, география адлардан (Әмир гәбиләси, Нәчд дағы вә саир) көрүрүк».

Әлбәттә биз бу мүддәә илә разылаша билмәрик. Чүнки бу иһи әсәс мотивә көрә аз иһандырычыдыр. Бу мотивләрдән бири одур ки, әрәб классик әдәбийәтында (вә әлчәч дә әрәб фольклорунда) «Лейли вә Мәчнун» һаггында композиция чәһәтдән там вә еткни эһик әсәрә тәсадүф олунмур. Бу хуәсудә анчаг мәшһүр Әбүл-Фәрәч Иһсаһаняһиниң «Китабүл-Аһанүүл-Кәбир»¹ адлы мәшһүр әсәриндә дағыһыг һалда, һырда эһизодларә вә әрәбчә язьлымыш «Әл-Һәмәсә» китабында айры-

¹ 20 бөһүк чилдән ибарәт олан бу әсәр лан гәдим дөврән башлаһар әрәб әдәбийәтыны әһтә әдән әсәсли бир эһиклоһедиядыр.

айры ше'рлэрэ раст кэлмэк олар. Чүнки үмүмийэтлө эпик жанр өзү-өзлүүндө эрөб поэзиясына ябанчы олмуштур.

Икинчи мотив будур ки, «географик адлар», «эрөб гәбиләләри» вә «гәһрәман адлары», «Лейли вә Мәчнун» һекайәсинин милли мәшһәсинин мүйәйән әдилмәси мәсәләсиндә һеч бир сурәтлө һәлләдичи әләмәт һесаб әдилә билмәз. Тәкчә бу поэма дейил, һәр һансы бир бәдин әсәр олурса-олсун онун миллийиәти һеч бир вахт географик вә яхуд этнографик ху-сусийәтләрлө тәһин олунмур. Чүнки дүня әдәбийятында элә әсәрләрә тәсадүф әтмөк олар ки, орада мәкан вә мәшһәт, инсанлар вә онларын ән'әнәләри язычы тәрәфиндән өз доғма мүнһитләриндән дейил, тамамилә башга бир ердән алынмышдыр. Бәйүк күрчү шаири Шота Руставелинин көзәл «Вепхис Ткаосани» әсәри бизим бу хуsusдаки фикримизин вә чөгтеһи-нәзәримизин доғрулуғуну исбат әдән ән чанлы бир мисалдыр. Бу әсәрдә Руставели Чиндән тутмуш Атлантик дәнизинә гәдәр Мавритан һиндустанындан тутмуш Турана гәдәр бүтүн өлкәләрдән данышыр, шаир тәрәфиндән тәсвир әдилән бүтүн һадисәләр инкишаф әтдирилир. Бурада этнографик чәһәтдән олдуғча мұхтәлиф персонажлар верилмишдир. Мә'лум олдуғу үзрә күрчү халгы мүстәсна олмағ шәртилә бурая бир чох халғларын нүмайәндәләри даһылдир. Бә'зиләринин дедийиндән белә чыхыр ки, Руставели өз поэмасынын сюжетинин әсасыны эрәб—Иран мәнбәләриндән алмышдыр, чүнки бу әсәр дә бир дәфә дә олса «күрчү» сөзүнә тәсадүф әдилмир¹. Поэманын гәһрәманларынын ады күрчү адлары дейил, өз гурулушуна көрә күрчү үчүн тамамилә ябанчы адлардыр. Бундан башга поэмада тәсвир әдилән һадисәләр Күрчүстан территориясында дейил, тамамилә башга ерләрдә вәгә олур.

Башга бир мисал дә кәгирә биләрик: «Фәрһад вә Ширин» әсәринин автору Нәван өз әзәмәтли поэмасыны языркән бу поэманын дәирәсини өз вәтәни чәрчивәләрилә мәһдудлашдырмағ әһтиячы дуймамышдыр. Бу әсәрдә тәсвир әдилән һадисәләр Чин, Иран, Юнаһыстан вә Эрмәнһистан территориясында баш верир. Поэманын гәһрәманлары чинли Фәрһад, иранлы Шапур, әрмәни ғызы Шириндир. Әһни һалы биз Низами-

¹ «Руставели эпохасынын абидәләри», академик И. Орбелинин кириш мәгаләсилә, Ленинград, ССРИ ЭА, 1938-чы ил.

нин дә поэмаларында көрүрүк, бурада да гәһрәманлар мұхтәлиф халғларын нүмайәндәләриндән ибарәтдир. Бу образлар Низами ярадычылығы үчүн характерик олан—космополитизм идеялары ифадә әдир вә беләликлө онун поэмасы, гәһрәманлары һәр ердә анчағ вә анчағ иранлылар олан, башдәһи-баша ачығ-националисттик антагонизм вә тенденция руһу илә руһланмыш Фирдовси «Шаһнамә»синдән кәскин бир сурәттә фәргләнир.

Профессор Е. Э. Бертелс өз мәгаләләринин бириндә гәйд әдир ки, «Эрәб шаири Кейс ибн-Амирин диваны Низами үчүн мәнбә олмуштур. Бу әсәрдә дә әһни сюжет (йә'ни «Лейли вә Мәчнун»ун сюжети—Ю. Ш.) нәср парчалары айры-айры гәзәлләр шәклиндә тәғдим әдилмишдир. «Мәчнун» (дәли) ләгәбини исә шаирин өзү алмышдыр»¹.

Башга мәгаләләриндә дә профессор Бертелс Низаминин «Лейли вә Мәчнун» әсәринин мәнбәләри олмағ үзрә бир чох эрәб нағылларыны кәстәрир вә куя булар Низаминин поэмасынын әсасыны тәшкил әтдикләрини кәстәрир².

Бизә белә кәлир ки, проф. Бертелсин бу мүддәалары бир дәрәчәйә гәдәр натамамлығ вә биртәрәфлилик характери дашыыйр вә бә'зи чәһәтдән тәсһиһә әһтиячы вардыр.

Биз мәшһур Түркийә энциклопедисти Шәмсәддин Самибәйни вә эрәб антологиясынын башга авторларынын (мәсәлән, Әл-Валиби, Ибн-әл-Галиби, Әл-Исфәһани, Ибн-Күтейб вә саирә) әсәрләриндә Низаминин өз «Лейли вә Мәчнун» поэмасында нә кими әдәби мәнбәләрдән истифадә әтмәси кими мүнһум бир мәсәләниң бә'зи айдын олмаян чәһәтләрини ишығландыра билән һеч бир конкрет мә'лумата тәсадүф әтмирик. Бундан әлә вә биз бүтүн антологияларда анчағ эрәб халгы ичәрисиндә яранмыш вә буна көрә дә эрәб нағылы адландырылан еканә «Лейли вә Мәчнун» вариантынын мұхтәлиф шықландыра тәсадүф әдирик. Низаминин өз поэмасыны анчағ вә анчағ эрәб

¹ Проф. Бертелс «Иран әдәбийяты тарихи курсу», Ленинград, 1937-чы ил, сәһ. 104.

² Проф. Бертелс, «Лейли вә Мәчнун», «Өзбәкһистан әдәбийяты вә ичәсәнәти», № 2, Дашкәнд 1940-чы ил вә «Лейли вә Мәчнун» әсәринин мәнбәләри», «Низами» алманахы, I китаб, Азәрнәшр, Баки, 1940-чы ил.

мәнбәләри асасында гурмуш олдуғуну тәхмин этмәк мүмкүн дейил. Чүнки Низаминин «Лейли вә Мәчнун» поэмасында эрәб мәнбәләри асас вә һәлләдичи рол ойнамыр; әксинә поэманын яранмасында шаир үчүн асас мәнбә олан вә о заман Азәрбайчанда кениш өлчүдә интишар тапмыш олан халг әфсанәләри үстүлүк тәшкил әдир. Мүхтәлиф вариантларда олан бу әфсанәләр бу күнә гәдәр тәкчә Азәрбайчанда дейил. Өзбәкистанда вә Яхын Шәргин бир сыра башга өлкәләриндә дә дилдән-дила долашмағдалыр. Чох тәәсүф ки, профессор Бертелс өз марағлы мәғаләләриндә бу моментләрә тохунмур, вә үмумийәтлә «Лейли вә Мәчнун» вариантынын өзүнүн эрәбләр ичәрисиндә нечә мейдана кәлмәсини көстәрмир. «Лейли вә Мәчнун» Бертелсин мәғаләләриндә анчағ бир «мәнбә» кими нәзәрдән кечирилир.

«Лейли вә Мәчнун» поэмасынын там мәнасилә эпик жанрда олмасы вә эпик жанрын мәлум олдуғу үзрә үмумийәтлә эрәб поэзиясына ябанчы олмасы фактына асасланарағ биз бу гәнаәтә кәлирик ки, бу сюжет эрәб поэтик дүшүнчәсинин мәнәсулу дейил; «Лейли вә Мәчнун»ун сюжети эрәбләр тәрәфиндән башга халғларын әдәбийятындан (яхуд фолклорундан) алынмышдыр.

Бүтүн сөйләдикләримиздән айдын олур ки, Низаминин поэмасынын эрәб мәнбәләри «проблемасы» мүййән дәрәчәдә абстракт вә биртәрәfli тәдгиг әдилир, бурада мөвчуд олан Азәрбайчан халг әфсанәләри элементләри вә мотивләринә гәтиййән әһәмийәт верилмир. Бир чохларынын фикринчә Ассирологиянын әлдә этмиш олдуғу еши мәлуматларда Бабилистанын клинопис әдәбийятында бир әфсаненин мөвчуд олдуғу һағгында данышылыр ки, бунун сюжети бүтүнлүклә бизим поэманын сюжетиinä мутабиғдир. Әфсаненин асас сималарынын адлары: Лилакес (Лейли), Кис (Гейс), Нофәл, Саламисин оғлу (Ибн-Салам) эйнилә поэманын гәһрәманларынын адларына уйғундур. Мүййән дәрәчәдә бу нөгтейи-нәзәрлә разылашмағ ләзым кәлир. Чүнки эрәб «мәнбәләри» һағгында данышыркән биз «Лейли вә Мәчнун» поэмасынын эрәб вариантыны нәзәрә тутмалыйығ ки, бу да «Лейли вә Мәчнун» һекайәсинин мүхтәлиф шәкилләриндән биридир. Бу эрәб, даһа доғрусу «эрәбләшмиш» вариант тәдричи тәшәккүлү процессиндә өз ичәрисинә эрәб тәфәккүрүнүн бу вә я дикәр характерик чизкиләрини гәбул

әтмишдир. Башга сөзлә дейәчәк олурсағ илк Бабилистан сюжети Иран—Азәрбайчан тәфәккүрүнүн күчлү тәсири алтына дүшүмүшдүр. Бу сюжет дәйишләнмәкдә олан ичтимән вә сияси шәраитдән асылы оларағ өз рәнкини вә мәзmunуну дәйишдирмишдир. Бизә гәдәр кәлиб чатмыш олан шифаһи рәвәйәтләр үмумийәтлә мүййән бир нағылыи—повестин айры-айры һисәләриндән башга бир шей дейилдир. Бу һисәләр үзәриндә фолклор мотивләринин вә әдоби тәсириләрини изи көрүлдүр. Доғрудур, бу тәсириләр биләваситә олмамыш, бәлкә китаб вәситәсилә олмушдур.¹

Бу сурәтлә «Лейли вә Мәчнун» поэмасынын фабуласыны эрәб мәнбәләриндә дейил, 1800 ил Низамидән гәбағ гәдим Бабилистанын клинопис әдәбийятында тәшәккүл этмиш олан илк вариантда ахтармалыдыр, бу да мүййән вахтдан сонра Азәрбайчан—Иран нағыллары² вәситәсилә халг арасында яйылмыш вә профессор-Бертелсин өз мәғаләләриндә адыны чәкдийи парчалар вә гәзәлләр шәклиндә Эрәбистанда инкишаф этмәйә башламышдыр. Бу чәһәтдән классик Шәрги мүкәммәл сурәтдә билән бөйүк алим академик В. А. Тураевин бир гейди олдуғча марағлыдыр. Тураев өзүнүн «Гәдим Шәргин тарихи» адлы әсәриндә гәдим замандан бәри асуриләрлә азәрбайчанлылар арасында олан култур вә экономика әлағә фактларындан данышыр. Онуи бу муһакимәләринә асасән белә бир фикрә кәлмәк олар ки, Бабилистан клинопис әдәбийятында тәшәккүл этмиш олан «Лейли вә Мәчнун» һекайәсинин фабуласы асориләрлә сыхы әлағә нәтичәсиндә азәрбайчанлылар мәлум ола биләрди.

Биз бу күн бу барәдә бүтүн инандырычылыгы илә данышмағ имканына малик дейилик. Чүнки «эрәбләр Азәрбайчанын гәдим мәдәнийәтини, бәдии әсәрләрини, әлими әсәрләрини, бүтпәрәстлик вә христианлығ дөврләриндә ярадылмыш олан бүтүн язылы абидәләри мәнв этмишләр»³. Академик Тураевин

¹ Проф. К. Дондуа, «Абесалом вә Этери» Тристане вә Исолде әсәриндә, Л-град, ССРИ ЭА, 1932-чи ил.

² Бу барәдә Низами өзү өз «Лейли вә Мәчнун» поэмасында олдуғча айдын дейир:

دهقان فصیح پارسى زاد از حال عرب چنين خبرداد...

³ М. Рәфили, «Азәрбайчан халғынын Низамийә гәдәрки културасы», «Низами» алманахы, биринчи китаб, сәһ. 32, Азәрбајран, 1940-чы гл.

юхарыда көстөрдийимиз олдугча гиймәтлн мә'лумачы бу пөгтейн-нәзәрнн гиймәт вә әһәмийәтннн олдугча артырмышшдыр.

Гейд этмәлидир ки, эрәбләр башга халгларын әдәбийятлары илә башлыча олараг Азәрбайчан вә Иран васитәсилә таныш олурдулар. Биз пәһләви вә санскрит дилләриндән эрәбчәйә тәрчүмә әдилмиш вә эрәб шаирләрннн ярадычылыгы үзәрнә бөйүк тә'сир этмиш олан бир чох әсәрләр олдуғуну билirik. Иранлылар вә азәрбайчанлылар тәрәфиндән ярадылмыш олан бу әдәбийят эрәб әдәбийятыннн мәзмунуну мүйәйнәләшдирмиш вә она идея истигамәти вермишдир.

Совет эрәбшүнаслыгынын бөйүк нүмәйәндәләриндән олан академик И. Ю. Крачковски өз әсәрләрннн бириндә эрәб әдәбийятыннн идеологиясы вә мәзмуну һаггында данышараг тәсдиг әдир ки, «һәтта сәтһи бир бахышда белә инанмаг олар ки, эрәб әдәбийяты өз инкишафилә эрәбчә эрәбләрнн өзләриндән аз язмаян иранлылар борчлудур»¹. Тәрчүмә әдәбийяты вә тәрчүмәчнләр мәсәләсинә кәлиңчә биз бир сыра олдугча әлмдә вә өз мәншәи әтибарилә саф азәрбайчанлы олан шаир—тәрчүмәчи көстәрә биләрик ки, бунлар Аббасиләр хәлифәләрннн вә онларын вассалларыннн, Бәрмәкиләрнн тапшырыгы илә мүхтәлиф өлкәләрнн зәрдәштлик әдәбийятынн бөйүк әсәрләрннн тәрчүмәси үзәрнндә ишләйирди. Һәлә биринчи Әмәви хәлифәләри вахтында Дазуе Тәбризиннн оғлу мәшһур алим Рүзбә² Фирдовсинн «Шаһнамә» әсәрннн мәнбән олан «Хавад-намак» (Падшаһлар китабы) ады мәшһур пәһләви китабыны эрәб диличә тәрчүмә этмишдир ки, бу китаб эрәбчә «Снер-үл-мүлүк-үл-фурс» (фарс падшаһларыннн һаятыннн тәсвири) адыны алмыш вә бу ад илә интишар тапмышшдыр. Соирадан эрәб хәлифәси Һарун-әл-Рәшид вахтында «Кәлилдүдмәнә»³ әсәрннн эрәбчә көзәл шеир тәрчүмәси мейдана чыхыр ки, бу әсәр бүтүн Шәргдә кениш популярлыға малик олур.

Бүтүн сөйләдикләримизә екун вурараг биз белә бир нәтичәйә кәлирик ки, азәрбайчанлылар тәрәфиндән эрәбләрнн дилиндә ярадылмыш олан тәрчүмә әдәбийяты вә әләчә дә ори-

¹ Эрәб әдәбийяты—«Шәрг әдәбийяты» журналы П. 1919-чу ил.

² Исламийәти гәбул әдәндән соира бу адам Әбу Мүһәммәд Абдулла ибн-Мүкаффа әл-Тәбризи ады илә әдландырылмаға башламышшдыр.

³ Бу әсәр Әли-ибн-Давуд вә Бишр-ибн-Мө'тәмид Халхали (Чәнуби Азәрбайчанда) тәрчүмә әдир.

гинал әдәбийят сонраки әсәрләдә белә эрәб әдәбийяты үзәрннә олдугча бөйүк бир тә'сир бағышламышшдыр. Умумийәтлә эрәб поэзиясы һеч бир заман Иран вә Азәрбайчан поэзиясы кими кениш популяр олмамыш вә башга гоншу халгларын поэзиясына Азәрбайчан поэзиясы кими дәриндән тә'сир әтмәмишдир.

Бундан башга биз «Лейли вә Мәчнун» поэмасы үзәрнндә Һиндистан материализми изләри дә көрүрүк. О заман һаггында белә әтдийимиз һекәйәннн Бабилистан вариантынын Азәрбайчан вә Иран фолклору илә тәдричи ассимиляция процесси вахтында Фарсын, Парфинн вә гәдим Азәрбайчаннн бә'зи даһа чох инкишаф әтмиш олан провинцияларында Һиндистан материалистләрннн күчлү тә'сири һисс олунурду. Һиндистан материалистләрннн көрүшләриндә ән'әнәви морал вә бунула бағлы олан дин әлейһинә никар вә гәзәб һисси олдугча парлаг ифадә олунурду. Мәчнун образыннн «әрәбиләшмәсинә» бахмайраг охучу бу күн белә бу образ үзәриндә метемпсихоз әлейһинә чеврилмиш бир руһ, ән'әнә вә дин әлейһинә гәзәб вә никар руһи һисс әдир. Бу поэмادا исламийәт үчүн чох характерик олан конфессионал-клерикал дүнякөрүшү изләринә демәк олар ки, һеч дә тәсадүф әдилмир. Бу дүнякөрүшү үмумийәтлә Азәрбайчан әдәбийятындан Һиндистан материализми вә зәрдәштлийннн бә'зи специфик элементләрнн бүтүнлүклә силиб йох әдә билмәмишдир.

Азәрбайчан эрәб истиласыннн агыр нәтичәләрнә бүтүн башга бүтәрәст культуралы өлкәләрдән даһа артыг мә'руз галмышды. Бу, эрәбләрнн о экспансиясыдыр ки, бунун һаггында Европанын ән бөйүк ориенталистләри: «Эрәбләр Ираны вә онунла гоншу олан өлкәләрнн бүтүн култур вә материал сәрвәтләрини эрәб иринә мөхсус дини фанатизм илә тар-мар әтдиләр» дейә өз гәзәбләрннн вә һиддәтләрнн билдирирләр. Бунга бахмайраг, Сасаниләр Ираныннн вә әләчә дә Азәрбайчаннн зәнжин бүтәрәстлик културасына сон гоян мәшһур Кадикс яхынлыгындаки, чарпышманнн нәтичәләрнә бахмайраг, көрүрүк ки, бу күн белә Азәрбайчаннн, Ираннн вә Орта Асияннн кениш халг күтләләри арасында ачыгдан-ачыға зәрдәштлик руһи ифадә әдән әфсанәләр, дастанлар, ән'әнәләр, байрамлар давам әдиб кәлмәкләдир. Чох характерикдир ки, Азәрбайчанда һәлә эрамыздан 500 ил әввәл гәдим Һиндистаннн материядан башга, о заман дейилдйи

кими аб, атәш, хак, бад—адланан дөрд элементдән башга һәр шейи инкар эдән материалистик тәлминин әсас тезисләри муһафизә әдилмишидр.

Гәдим-Һиндистан материалистик фәлсәфә концепцияларынын белә тәсирини биз Низами ярадычылығы үзәриндә дә көрә биләрик. Бөйүк Низами өзүнүн «Лейли вә Мәчнун» поэмасында белә дейир:

خونی که در این گل خرابست باد و آتش و خاک و آبست
«Бу хараб палчыгда (күлдә) олан ган, ел, од, торпаг вә судан ибарәтдир».

Өз «Лейли вә Мәчнун» поэмасыны ярадыркән Низами шифаһи әдәби ярадычылығын бүтүн зәнкинликләриндән кениш әлчүдә истифадә этмишидр. Низами өз әсәринә бу күн белә Азәрбайчан көндләриндә (хүсусилә дағлыг районларда) өлкәнин ән көзәл ашыгларынын сазла ифа этдикләри Азәрбайчан халг вариантыны әсас көтүрмүшүдр. Мә'лум олдугу үзрә шифаһи әдәби ярадычылыг башлыча олараг мütәхәссис мүғәнниләр тәрәфиндән ифа әдилән эпик дастанлардан—һекайәләрдән мейдана кәлир. Бу мүғәнниләр халг фантазиясынын олмазын дәрәчәдә сүр'әтлә инкишаф эдән ән'әнәви-мәшиәт элементләрини бәди ифадәдән дәйишәрәк өзләриндә тәчәссүм этдириләр.¹ Онлар зәһмәткеш халгын көндли вә шәһәрли күтләләри арасында яшамышлар. Онлар о заманкы шәһәр һәятынын әсас ядросуну тәшкил эдән сәнәткарлар вә кустарлар арасында яшайырдылар. Чох заман белә һаилар олурду ки, бу адамларда музикал-вокал ифа үчүн ичтима и сифариш вә ярадычылыг сифариши Ширваншаһлар эпохасынын йүксәк чәмийәти тәрәфиндән вериллирди. Бу чәһәтдән һеч дә тәәччүблү дейилдик ки, Ширваншаһ Әһситан Низамийә көндәрдийи бир мәктүбдә она «Лейли вә Мәчнун» дастаныны язмаг сифаришһи верир. Чох әһтимал ки, бу дастан мүғәни-рапсодлар тәрәфиндән Ширваншаһларын сарайларында дәфәләрлә ифа әдилмишидр.

«...Истәйрәм ки, Мәчнунун эшиг хатирәсинә сон гәлбин дәривликләриндән көлән ичә данәси кими парлаг сөз дейсән. Әкәр мә'сум гыз әлән Лейлини тәрәнинүм эдә билсән, онун сафлығыны да бир-ики сөздә тәчәссүм этдир».

Низаминин, Нәваи вә Фүзулинин ярадычылыг приюмлары үзәриндә мушаһидә олунан вә бизим үчүн олдугча мүһүм

¹ Masson, Essai sur la composition etc, Paris, 1904г.

олан бир моменти хүсуси олараг гейд этмәлидир. Бу язычылар өз «Лейли вә Мәчнун» поэмаларынын бә'зи фәсилләрини «һекайәһи», «дәһган», ахуд «муслигичи» сөзләрилә башлайырлар.

Бу әдәби приюм—шаирә гәдәр мөвчүд олан сюжетләрдән истифадә приюму Низами вә Нәваинин эпик әсәрләри үчүн характериждик. Бизим үчүн марагы олан чәһәт ондан ибарәтдик ки, Низами өз «Лейли вә Мәчнун» поэмасы үчүн материал топлайыркән бу материаларын халг мүғәнниләринин шүурунда тәчәссүм әтмиш шәклинә әсасланырды. Бу мүғәнниләр исә мә'лум олдугу үзрә кениш халг күтләләринин севинч вә көдәләринин, арзу вә истәкләринин бәди ифадәсини вердилләр.

Н ә в а и д ә «Лейли вә Мәчнун» темасыны Низаминин әсәри кими өз халгынын зәнкин фолклор материалы үзәриндә, бу һекайәнин өзбәк халг варианты үзәриндә гурмушудр. Бу варианты бу күн белә бөйүк өзбәк халг бахшыси Фәзил аты Юлдашев өз домбрасында олмазын дәрәчәдә көзәл ифа әтмәкдәдир.

Чох характериждик ки, «Лейли вә Мәчнун» һекайәсинин өзбәк халг варианты Азәрбайчан вариантындан башлыча олараг өз оптимистик финалы илә фәргләнир. Мәчнун бир сыра мәһрумийәтләрдән вә сәһраларда авара-сәркәрдән доланмалардан сонра өз севкилиси Лейли илә әвләнир. Биз бурада Бабилистан вариантынын мүййән дәрәчәдә дәйишкәлийә уғрамыш олдугуну көрүрүк. Чүнки орада сюжет инкишафы башга хәтлә кәдир, йә'ни Кис (Гейс) мүвәффәгийәтлә өз севкилиси илә бирләшидр. Лакин сонра башга бир гадына вурулараг она хәянәт эдир, вә Лилакес (Лейли) онун тәрәфиндән атылараг өлүр.

Бу поэмлада олан бир сыра чох бөйүк проблемалар Низами тәрәфиндән мүстәсна бир поэтик дүһа илә ишләнмишидр. «Лейли вә Мәчнун» поэмасы Шәргин ән көзәл вә мисилсиз бәди әсәрләриндән биридир. Бу әсәр өзүндән сонра Иранын вә сәир халгларын әдәбийят нәһәкләринин симасында бир чох тәглидчиләрин мейдана кәлмәсинә сәбәб олмушудр. Бунларын ичәрисиндә Әмир Хосров Дәһләви (1253—1325) вә Иран поэзиясынын сон классики Әбдүррәһман Чами (1414—1492) өзләринә хүсуси бир ер тутурлар.

Низаминин «Лейли və Мəчнун» поэмасынын тə'сири һесаба алынмаячар дərəчədə бөйүкдүр. Мараглы бурасыдыр ки, Низами поэмасынын айры-айры тə'сирлэрини биз XV эср мəшһур италян новеллисти Томазо Гвардато Мазуччо Салернитанонун көзəl новеллаларынын бириндэ дэ көрүрүк. Сонрадан бөйүк Шекспир өзүнүн мəшһур «Ромео вэ Чүл'етта» трагедиясында бу новелланын сюжетиндэн истифадэ этмишдир.

Гейд этмэк лазымдыр ки, XVI эср Азэрбайчан эдэбийятынын бөйүк нүмайэндэси олан Мəһəммэд Фүзулинин «Лейли вэ Мəчнун» адлы поэмасы да Низаминин бу поэмасынын тə'сириндэн азад дейилдир. Эйни шейи даһи өзбөк шаири Нəван һаггында да демэк олар. Бу көзəl поэманын тə'сирлэрини «Тристан вэ Исолди»нин күрчү аналогиясы олан «Абесалом вэ Этери» эсэринин мəшһур мотивлэри үзэриндэ дэ һисс этмэк олар. Бу поэманын инкилис дилинэ ше'рлэ илк көзəl тэрчүмэсинэ 1836-чы илдэ Лондонда мəшһур А т к н с о н этмишдир.

Нəтичэ олараг бу ашағыдакылары гейд этмэлидир: һаггында бəһс этдийимиз дастанын сюжети эввэлчэ гəдим Бабилистанын клинопис эдэбийятында доғмушдур. Бу сюжет сонрадан Азэрбайчана кечмиш вэ ассимиляция процесси кечирэндэн сонра мөһкэм сурэтлэ фольклорда ерлəшмиш вэ бир сыра башга тə'сирлэрэ мə'руз галмышдыр. Даһа сонра бу сюжет Орта Асия вэ Загафазия өлкэлэриндэ кениш популяр олмуш вэ бу өлкэнин халгларының шифаһи эдэби ярадычылыгында—фольклорунда өзүнэ мөһкэм ер тутмушдур. Бу өлкэлэрдэ эрəб һегемониясы гуруландан сонра «Лейли вэ Мəчнун» башга эдэбийят эсэрлэри кими эрəблэр ичэрисиндэ интишар этмиш вэ белəликлэ ени форма—эрəб формасына чеврилмишдир. Бурада «Лейли вэ Мəчнун»ун сюжети вэ мəзмуну «эрəбилəшмэк» процессинэ мə'руз галмышдыр.

Бу сурэтлэ, биз «Лейли вэ Мəчнун» поэмасына эсл Азэрбайчан варианты кими бахырыг вэ бу вариант бөйүк Азэрбайчан шаири Низаминин «Лейли вэ Мəчнун» эсэринин эсасыны тəшкил этмишдир.

Низаминин бу көзəl поэмасы күчлү поэтик эмоция илэ дейилмиш бу ашағыдаки мисраларла гуртарыр.

«Бу повест бир карван кими, севмэйи бачаран өлкэлэр ичэрисиндэн кечиб кедэчөкдир».

Бөйүк Низаминин бу пейгəмбэрлийи һəятда өз эксинь тапды.

Бу эсэрин язылмасындан йүз илтэр кечмишдир. Лакин бу поэма бу күн белэ бизим гəлбимиздэ яшамагда вэ Сталин эпохасы күнлэриндэ өзүнэ лагэтли ер тутмагдадыр. Ширваншаһ Әһситан тэрəфиндэн сифариш эдилмиш бу мисилсиз поэма өз поэтик гиймэтини, тэзəлийини вэ тэрəвəтини итирмэдэн бу күн йүз минлэрин гəлбиндэ бөйүк бир гүввəт вэ чанлылыгга яшамагдадыр.

А. Аршаруни.

Низами вә эрмәни әдәбийяты

«Битиб түкәнмәйир дәр, гүсә бурда,
Гәм мәни чағырыр о көһнә юрда.
Кеннш ганадилә хәял баш вурур,
Мәни догма юрда тәрәф учурур.
Орда нә заман ки, гиш ахшамы бах!
Көзәрир ортада янан бир очаг,
Отуруб мейрибан о, мәнимкиләр
Интизар ичиндә йолуму көзләр,
Далыр фикирләрим, хәялым енә,
Бу догма әлләрин әсәтиринә.
Нечә ки, Лорида гәдим заманлар,
Дейирләр—яшарды тунч пәһливанлар».

Бу мисралар эрмәни поэзиясынын тачидары—Ованес Туманянындыр. Бу бөйүк шаирин поэмалары, әсәрләринин гәһрәмәндәлары вә үмүмийәтлә бүтүн ярадычылығы һәлә узун заман охучулар тәрәфиндә дәрин бир һейәчан вә руһ йүксәк-лийилә охуначаг вә севиләчәкләр. Кәләчәк нәсилләр онун әсәрләрини вә көзәл «Ануш» поэмасыны охуяраг дәрин әстетик вә бәдин зөвг алачаглар.

Бөйүк Туманянын «Ануш» поэмасында вердийи гәһрәмәндәларын тәлеи илә Азәрбайчан халгынын даһи оғлу, дүня классик поэзиясынын көркәмли нумайәндәси бөйүк Низаминин «Хосров вә Ширин», «Лейли вә Мәчнун» поэмаларынын гәһрәмәндәлары вә онларын тәләләри арасында нә гәдәр бөйүк бир бәнзәйиш вәрдыр!

Үч догма бачынын: Ширин, Лейли вә Анушун һәятыны көзүнүз өнүнә кәтирин!.. Үч кәнч, мәрданә, намуслу вә саф ашығын: Фәрһад, Мәчнун вә Саронун һәятыны хәялыңызда чан-

ландырын!.. Һәр үч бачы—Ширин, Лейли вә Ануш—чаһил вә гаты кечмишин күнаһсыз гурбанларыдыр. Онлар патриархал һәятын союг вә дондуручу шахталарындан солуб мәһв олмуш инчә чичәкләрдир. Көһнә мәишәтин бу күнаһсыз гурбанларынын образыны анчаг бөйүк гуманист—сәнәткарлар, бәдин сөзүн даһи усталары өз үрәкләри вә руһ охшайычы боялары илә ярада биләрдиләр. Анчаг онларны гәләми алтындан чыхмыш олан Хосров, Ширин, Лейли, Мәчнун, Ануш, Саро кими көзәл образлар миллионларың гәлбиндә өз тәрәватини итирмәдән яшя биләр.

Диванә Мәчнуну вә диванә Сарону тәсәввүрүнүздә чанландырын! Һәр ики образда нә гәдәр дәрин драматик вә инсани дуйгулар чанланыр, бөйүк Низаминин вә Туманянын ярадычылығы арасында нә гәдәр үмүми нөгтәләр көрүнүр!

Бизә Низами вә Туманян әйни дәрәчәдә яхш вә догмадыр. Чүнки онлар, һәр икиси бизим мэдәнийәтимизин, әдәбийятымызын нәһәнкләрдидир. Онлар, һәр икиси өз халгыны сон дәрәчәдә севмишләр. Онлар, һәр икиси өз ярадычылыг талантыны үмүми бир ишин хидмәтинә вермишләр. Туманян Азәрбайчаны, онун халгыны яхшы таныйырды. О, әсләрдән бәри гошшу олдуғу бу халгын даһиянә бир сәнәткарлыгга язылмыш әсәрләрини яхындан билирди.

Ованес Туманян Азәрбайчан поэзиясынын бөйүк классики Хаганинн әсәрләрини бөйүк бир диггәт вә зөвг илә эрмәни дилинә тәрчүмә этмишдир. Туманян, Азәрбайчан халгынын даһи шаири, дүня әдәбийятынын бөйүк классики Низами Кәнчәвинин ярадычылығы илә яхындан таныш олмуш, ону дәриндән севмиш вә йүксәк гиймәтләндирмишдир.

Эрмәни, Азәрбайчан вә күрчү халгларынын узун әрлик достлуғу, онларын мүштәрәк һәяты вә мүбаризәси, бу халгларын шифаһи ярадычылығында, мусигиндә вә инчәсәнәтиндә өзүнүн дәрин инандырычы ифадәсини тапмышдыр. Сайсыз-һесабыз эрмәни ашыгыларынын һәм эрмәни, һәм Азәрбайчан вә һәм дә күрчү дилләригдә мүвәфғәгийәтлә өз шәрғиләрини гошмалары һаггында данышмаг артыгдыр. Азәрбайчан фолклору вә Азәрбайчан халгынын классик әдәби ирсиндән эрмәни халгы һәмишә мүвәфғәгийәтлә истифадә эдә билмиш, бу әдәбийят вә фолклор эрмәни халгы тәрәфиндән һәмишә севилмишдир.

Сөйләдикләримизи сүбүт әтмәк үчүн ики характерик вә

чанлы факта мүрачиэт этмэк олар. Бөйүк Саят-Нова өз ярадычылыгы илкә һәм эрмәннә, һәм күрчү вә һәм дә Азәрбайчан әдәбийятына дахил әдилә биләр. Онун үч дилдә бурахмыш олдугу әдәби ирс, Загафгазия халглары арасындаки, популярлыгы, онун һәр үч халг ичәрисиндән етишмиш хәләфләри, бу үч халгын културасы арасындаки сыкы әлагәни вә гаршылыгы тәсири көстәрән чанлы бир сүбутдур.

Унутмамалыдыр ки, Загафгазия халгларынын XIX әсрнә орталарында етишмиш габагчыл адамлары—Мирзә Шәфи, Мирзә Фәтәли Ахундов вә Хачатур Абовян, нәинки бир-бирләрилә таныш олмушдур, бәлкә әйн заманда бир-бирләринә арха олмушлар, бир-бирләрини руһландырмышлар, бирликдә ичтмаи фикрин ярадылмасына чалышмышлар вә прогрессив идеалар инкишаф этдирмишләр.

ССРИ Әлмләр Академиясы Эрмәнистан филиалынын мүсбәт бир тәшәббүсүнү гөйд этмәлидир. Филиал эрмәни әдәбийяты тарихи үзрә ени программа тәртибиндә күндән-күнә өз әһәмийәтини артыран актуал бир мәсәләни нәзәрә алмышдыр. Филиал гардаш Загафгазия халгларынын култура вә әдәбийятларынын инкишаф процессиндә онларын бир-бирләрилә олан гаршылыгыла әлагә вә гаршылыгылы тәсири проблемасыны йүксәк принципнал сәвийәйә галдырмышдыр.

Бу мәсәләдә мүнүм бир чәһәт даһа вардыр ки, буну мүтлөг гөйд этмәлидир. Эрмәнистанда революция гәдәр чыхмыш бир сыра әсәрләр вә монографиялар көстәрмәк олар ки, бурада Азәрбайчан әдәбийятынын әһәмийәти вә онун эрмәни әдәбийятына тәсири һаггында данышылыр. Доғрудур бу тәшәбүс о заман һәлә бир гәдәр чәсарәтсиз олмушдур. Лакин факт, факт олараг галыр.

Бу сәһәдә гәдим эрмәни әдәбийятының вә тарихинин мүтхәссиси Абраам Заминян чәсарәтлә вә бу мәсәләйә дәриндән вагиф олан бир адам кими мейдана чыхмышдыр. Онун әсәрләри ичәрисиндә «Эрмәни әдәбийяты тарихи» хүсуси бир ер тутур. Бу әсәр, эрмәни әдәбийяты үзрә еканә дәрә ләвазиматы кими узун заман әл язмасы шәклиндә Эрмәнистанда интишар тапмышдыр. А. Заминян бу әсәриндә Низаминин ярадычылыгындан дәрин бир һәйәчан вә һарарәтлә данышыр. Ери кәлимишкән гөйд этмәк ләзымдыр ки, А. Заминян бу бөйүк әсәриндә Низаминин Кәчә шәһәриндә доғулмасы вә орада яшамасы фикрини гөйд әдир. Азәрбайчан классик әдәбийятына

вә биринчи нөвбәдә Низаминин ярадычылыгына бахышларыны вә мүнәсибәтини үмумиләшдирәрәк Заминян языр: «Онлар (Азәрбайчан вә Иран классикләри А. А.) мустәгиллә душүнән мүтәфәккирләр олмагла бәрәбәр ислам дини тәэйнгү алтында олан фәләфи көрүшләри дә әкс этдирмишләр. Онлар дөнүш әмәлә кәтирмәйә, мөвчуд гайддалар әлейһинә үсян этмәйә вә реформа яратмаға сәй этмишләр».

Бу мүнәкимәләриндән сонра А. Заминян Низами ярадычылыгынын XIV—XV әср эрмәни әдәбийяты үзәринә олан бөйүк тәсирини көстәрән бир сыра фактлар вә сәнәдләрин адыны чәкир.

Даһи Низаминин анадан олмасынын 800 иллининә бүтүн совет өлкәси халглары бөйүк бир руһ йүксәклийи илә һазырлашыдыгы бир заманда бу бөйүк вә тавәзәкар әлм адымынын хидмәти вә ады унутулмамышдыр. Заминян, Азәрбайчан халгынын даһи классики һаггындаки бу сөзләри чәризин гаранлыг вә фәләкәтли илләриндә бир һәгигәт кими, мәрданәклик сөйләмиш, вә өз шакирдләрини дә бу йола дәвәт этмишдир.

Бурада гардаш эрмәни вә Азәрбайчан халгынын гаршылыгыла әләгәси мәсәләси үзәриндә аз да олса даянмаг әһәмийәтсиз олмаз.

Эрмәни дилиндә чохлау Азәрбайчан сөзләри вардыр ки, булар эрмәни дилинә кириб үзви сурәтдә онунла говушмушлар. Азәрбайчан фолклорундан алынараг эрмәни һәят вә мәншәтиндә чох ишләдилән тапмача вә зәрбисәлләр чох заман һеч эрмәни дилинә тәрчүмә әдилмир. Бу, Азәрбайчан халг әдәбийятынын эрмәни халгы ичәрисиндәки популярлыгыны вә әйна заманда эрмәни халгынын Азәрбайчан дилинин билдйини ачыг көстәрир. Азәрбайчан вә эрмәни халглары әсрләр боюнчә өз достлуғларыны, ядәли гәсбкарлары гаршы кәскин вә амансыз мүбаризәдә өз һәмрәйликләрини дөфәләрлә көстәрмишләр. IX әсрдә вә даһа сонра Азәрбайчан вә саир ядәли зүлүмкарлары гаршы мүштәрәк мүбаризә, эрмәни вә Азәрбайчан халгынын достлуғуну даһа да мөһкәмләндирмишдир. Бу достлуғ сонралар даһа да мөһкәмләнәрәк гүдрәтли бир ичтмаи һәят факторуна чеврилмишдир. Тарих бизә айдын көстәрир ки, чох заман эрмәни ушағларынын хач атасы азәрбайчанлылардан олурду. Эрмәниләр исә достлуғ вә яхынлыг әләмәти слараг буналары «кирвә» әдләндырылдылар.

Эрмәни вә Азәрбайчан халгынын гаршылыгыла әләгәсинин

бу мүнүмүм вэ гиймэтли чәһәтнини өз әдәби әсәрләриндә бу халгларын бөйүк вэ мәрд оғлу олаң Мирзә Фәтәли Ахундов вэ Хачатур Абовян олдугча парлаг гөйд әтмишдир.

Һуманист Ахундов өз «Һачы Гара» п'есасында Азәрбайчан өз әрмәни халгларынның ачыг илләриндә бир-биринә нечә көмәк әдикләрини көстәрир. Бу идеялары о, театр васитәсилә тәблиг әдир. Чүнки о, театрын кениш халг күтләләринә олан тә'сирини яхшы билир вэ дәриндән гиймәтләндиррид.

Мүасир әрмәни әдәбийятынң баниси Хачатур Абовян өзүнүн «Турчанка» һекәйсиндә, Азәрбайчан гызлары вэ гәдәнлары һаггында олдугча инчә бир мәнәһәбәтлә данышыр.

Мәкәр чар һөкүмәтинин вэ онун алчаг агентләринин төрәтмиш олдугу милли провокациянын дәншәтли илләриндә Сабир вэ Туманян өзүнү халгларын догма оғлу кими көстөрмәдимди? Мүдрик вэ талантлы шаир Сабир, өз шеирләрилә халгы милли гырғыны даяндырмаға дә'вәт әтмиш, Туманян исә бу күнләрдә элиндә ағ байраг олараг Азәрбайчан вэ әрмәни кәндләрини кәзиб доланмыш вэ онлары достлуға вэ гардашлыға чагырмышдыр.

Бу ики гоншу арасындаки әсрлик достлуғу, халг дүшмәнләринин зәһмәткешләр арасына яймаг истәдийи провокациялар вэ милли дүшмәнчилик, поза биләммишдир. Бу чарпышмада һәмшә халг, онун әсрләрән бәри тәшәккүл әтмиш достлуғ, интернационализм вэ һуманизм традициялары гәләбә чалмышдыр. Бу гәләбәдә өз догма халгынын ярадычылыгына, өз поэзиясилә үмүмдүня әһәмийәти газаңдырмыш даһи Азәрбайчан шаири Низаминин бөйүк хидмәти олушду.

Даһи Азәрбайчан шаири, һуманисти вэ патриоту Низаминин ярадычылыгы вэ әдәби ирси илә бағлы олан бир мәсәлә вэ проблема да вардыр ки, тәдгигатчыларын вэ алимләрин диггәтини өзүнә хүсусилә чәлб әдир.

Мә'лумдур ки, Низаминин әсәрләри, биринчи нөвбәдә онун «Хосров вэ Ширин» вэ «Лейли вэ Мәчнун» поэмалары халг ичәрисиндә кениш интишар әтмишдир. Бу поэмалар, ән гыса бир мүддәтдә кениш халг күтләләринин малы олмуш, халг нағылчыларынын вэ мүғәнниләринин репертуарына дахил олмушду. Шота Руставелинин «Вепхис Ткаосани» поэмасы Күрчүстанда олдугу кими, Низаминин дә поэмалары Шәргдә мүхтәлиф вариантларда интишар әтмишдир. Халг нағылчылары бә'зән бу поэмаларын үмүм сюжет хәттини сахлаяраг орая

бир чох парчалар, бөйүк һиссәләр әләвә әтмиш, бу поэмалары «тамамламышлар».

Биз, Руставелинин поэмасы әтрафында топланмыш фольклор материалы тәчрүбәси әсасы үзриндә фәрз әдә биләрик ки, даһи кәңчәлинин әдәби ирсинин тәлен даһа ибрәтли, тарихи-әдәби чәһәтдән даһа нүмунови олмушду.

Бу мәсәлә инди бизи хүсусилә марағландырыр. Чүнки Низами ярадычылыгынын орта әср әрмәни поэзиясына биләвәситә тә'сирини көстәрә билән аз-чох доғру вэ дүзкүн материал әлә кәлмәмишдир. Биз ашағыда көстәрәчәйик ки, Эрмәнистанын бир сыра орта әср шаирләри Низами поэзиясынын мотивләриндән кениш истифадә әтмишләр. Анчаг индиликдә Низаминин бизим әдәбийятымыз үзэринә олан доғрудан-доғру тә'сирини там шәкилдә мүййән әтмәк һәлә мүмкүн оламышдыр. Буна, узун бир заман ләзымдыр. Бизә бәлә кәлир ки, яхын кәләчәкдә бу мәсәлә һеч шүбһәсиз айдынлашдырылачаг вэ Низами Кәңчәлинин поэтик ярадычылыгынын әрмәни әдәбийяты үзэринә тә'сирә проблемасы бүтүн мүрәккәблийи илә даһа дәриндән һәлл әдиләчәкдир.

Бөйүк Низами даһи күрчү шаири Шота Руставелинин мүасири олмушду. Азәрбайчанда Низами эпохасы Эрмәнистанда Фрик эпохасына, Күрчүстанда исә Руставели эпохасына мутәбигдир. Бу эпоха—Зағағһазия халгларынын интибәһ эпохасы олмушду.

Бу эпохада Эрмәнистанда етишимиш прогрессив дүшүнчәли, адлы-санлы шаирләр вэ элм һадимләри нәсла, азад дүшүнчә саһибләри вэ мүтәфәккирләр, парлаг вэ чәсарәтли фикирләр, идеялар вэ образларла мейдана чыхмышлар.

Чәсур вэ мәрданә әрмәни шаири олан Фрик өз әсәрләрилә, килсә вэ аллаһ әлейһинә протестләрилә орта әср чәһаләтинә илк вэ амансыз бир зәрбә вурмушду... Григор Ахтамарци, Ованес Тыркуранци вэ Константин Ерзыканци өз әсәрләриндә мәнәһәбәт, гәдлын, тәбиәт, һәят—севинч кәтирән һәят тәрәнүм әтмишләр. Бүтүн бунлар, о заманын мәһдудийәтинә баһмайраг, бу мәһдудийәт чәривәләрини парчалаяраг әдәбийята халг дилини, плебей данышыг дили олан ашхарабары ашыла-йырлар.

Шималда, Эрмәнистанын гоншулуғунда—Күрчүстанда, күрчү халгынын бөйүк оғлу Шота Руставели өз «Вепхис Ткаосани» поэмасылә милли мәһдудийәтә вэ гапалылыға, килсә

нүфузуна, дин һөкманлыгына, милләтләр арасында сүн'и йол-ла ярадылмыш олан милләт дүшмәнчилиһә амансыз зәрбә эн-дирир. Бу дағ ғарталы, гүдрәтли ганадларынын һәрәкәтилә, көскин бахышилә өз халгынын ғәлбини вә дүшүнчәсини ирә-лийә, кәләчәйә доғру чевирир.

Күрчүстанла гошулуғда олан Азәрбайчанын Көнчә шәһә-риндә ады вә ярадычылығы һәр заман бүтүн аловлу вә на-муслу инсанлары сәәдәтә вә севинчә чағыран, бәшәрийәтнин етишидириш олдуғу надир дүһалардан олан бөйүк Низами өз поэмаларыны ярадыр. О, инсана олан бөйүк мәһәббәтилә За-гафғазия халғларынын һәгигәт, көзәллик, сәәдәт вә севинч ах-таран мүбариз оғулларынын ғәлбини аловландырмашдыр.

Низами, Руставели вә Фрикин яшайыб-яратдығы илләрдә Европада орта әср тәзийи һөкм сүрүрдү, «Һәзрәти Мәсинһанын ғәбрини» хиләс әтмәк үчүн зорла көндәрилән христианларын вә «пейғәмбәрин әзәмәтини» шөһрәтләндирмәк үчүн зорла көн-дәрилән алданмыш мүсәлманларын ганы төкүлүрдү.

Бу күнләр, илләр вә он илләрдә үч доғма ғардаш—Тарнел, Автандил вә Фридун—Азәрбайчан, Күрчүстан вә Эрмәнистан үч гүдрәтли пәһливан кими бүтүн дүния һуманизм, ғардашлығ вә достлуғ мө'чүзәләри көстәрирди.

Низаминиң мәшһур «Искәндәрнамә» поэмасы өз идеялары вә бәдни хусусийәтләрилә һәм онун өз ярадычылығында вә һәм дә әлм вә әдәбийят әләминдә өзүнә хусуси бир ер тутур. Бу поэмасында автор бүтүн халғла вә Шәрг өлкәсиндә яша-ян халғларын шифаһи ярадычылығына бөйүк хидмәт көстәр-миш, Македониялы Искәндәрин адының вә фәәлийәтнин ән кениш бир өлчүдә интишар әдирилмәсинә сәбәб олмушдур.

Ери көлмишкән гейд әтмәк лазымдыр ки, Низаминиң «Ис-кәндәрнамә» поэмасынын мейдана чыхмасындан чох ғабағ, дүня әдәбийятында бөйүк сәркәрдә олан Искәндәрин образы тәшәккүл әтмишиди. Лакин бу образ үзәриндә бир сыра фан-тастик вә мифик хусусийәтләр өзүнү көстәрирди. Искәндәр һағгында язылы әдәбийят вә шифаһи халғ ярадычылығы әсәр-ләри әрамызын һәлә биринчи әсриндән башлаярағ интишар әт-мишдир.

Алтынчы әсрдә Калистинесин «Искәндәрин һаятынын тари-хи» адлы әфсанәләр вә рәвәйәтләр мәчмүәси әрмәни дилинә тәрчүмә әдилмишди. Бу китабада бөйүк сәркәрдәнин мұһарибә сәфәрләри һағгындаки һәкәйәләрлә бирликдә онун мифик мөв-

чудийәтләрлә әчәйиб көрүшләри дә гейд әдилмиш, ени өлкә-ләр вә халғлар һағгында да данышылмышды. Әтиграф әтмәк лазымдыр ки, Калистинесин китабы бу жанрда язылмыш илк вә еканә китаб дейилди.

Бу китабын вә онун әрмәничәйә тәрчүмәсиниң олуб-олма-масыны Низами билирдими? Бах, бу, һәләлик өзүнә чаваб тап-мамыш мұһум суаллардан биридир. Лакин орасы вар ки, «Ис-кәндәрнамә» поэмасынын автору, Македониялы Искәндәр һағ-гында бир чох әфсанәләрдән хәбәрлар олмуш, бу йолда һәм өз халгынын вә һәм дә гошу халғларын шифаһи ярадычылы-ғындан истифадә әтмишдир. Бу исә бизим үчүн чох әһәмий-йәтлидир. «Искәндәрнамә» поэмасынын мейдана чыхмасы, ял-ныз Азәрбайчан дахилиндә дейил, онун харичиндә дә мұһум бир һадисә олмушдур. Бу әсрин язылмасы һағгында гошу өлкәләрдә вә хусусилә Эрмәнистанда әср чыхандан ача сон-ра данышылыр. Эрмәни әдәбийятынын XIII әсрин сонунда вә XIV әсрин башлангычында яшамыш, ғабағчыл адамларындан вә алимләриндән бири олан Хачатур Кечарвеци Македониялы Искәндәрин тарихини көстәрән «Қаға» адлы мәһзум бир әсәр язмышдыр. Хачатур Кечарвеци бир чох поэтик әсәрләр ав-тору олмағла бирликдә антик фәлсәфәни мүкәммәл сурәтдә билән алим вә монах олмушдур. Хачатур Кечарвеци илә бир сырада данышығ дили илә язан, орта әсрин бөйүк шаири олан Григор Ахтамарци да бу темада әсәр язмышдыр. Орта әсрин үчүнчү бөйүк шаири епископ Захари дә өз ярадычылығында бу тема я тохунмушдур.

Революция гәдәр олан әрмәни әдәбийятында әлә мә'лу-матлар мұһафизә олушмушдур ки, булар бизә Хачатур Ке-чарвецини өзүнә гәдәр әрмәни дилинә язылмыш бүтүн әсәр-ләрдән вә хусусилә Калистинесин әсриндән хәбәрлар олдуғу-ну айдын көстәрир. Анчағ Кечарвеци Калистинесин концепци-ясыны көһнәлмиш вә өз әһәмийәтнин итирмиш һесаб әт-мишдир. Буна көрә дә о дүня фәтеһи Искәндәрин ени ориги-нал образыны яратмышдыр. Эрмәни тарихчиси А. Заминян гейд әдир ки, ени чәрәһяләрн вә хусусилә Низаминиң поэ-масынын тә'сири алтында оларағ Хачатур Кечарвеци Эрмәнис-танда Македониялы Искәндәрин фәтеһ олмасы һағгында интишар әтмиш концепцияны тәғдилн көрүшдән кечиришдир.

Мә'лум олдуғу үзрә Низами бөйүк сәркәрдә—Македония-лы Искәндәрин образына ени мә'на вермишдир. Низамийә көрә

Искэндәр бөйүк мütәфәккир вә алимдир. О, бир чохларынын тәсәввүр этдийи кими вә әдәбийятда тәсвир әдилдийи кими гәсбкар вә салдат дейилдир. О, дөвләти идарә этмәйә гадир, агла вә истә'дада малик дәһи вә мүдрик бир һөкмдардыр. Бах, бөйүк Низаминин вә Хачатур Кечарвещинин тәсәввүр этдийи Искәндәр беләдир.

XV әсрин сону вә XVI әсрин башлангычында яшамыш бөйүк әрмәни лирикаси Григор Ахтамарцидән дәхи Македониялы Искәндәрнин тарихи һаггында шеирләр галмышдыр. Әрмәни әдәбийяты тарихиндә «Кафа» ады илә мөшһүр олан әсәрләр, о чүмләдән Кечарвечи вә епископ Захари көстәрирләр ки, бөйүк һуманист Низами Кәнчәвинин ярадычылығы Әрмәнистанда XIII әсрин сонундан башлаяраг мә'лум олмушдур. Низаминин ярадычылығы вә һәр шейдән әввәл онун ени вә оригинал концепциясы, онун мисилсиз поэтик таланты, онун һуманизми Низами дөврүнүн әдәбийят вә инчәсәнәтинин габагчы вә култур хадимләринин гәлбиндә чох сурәтлә өз әксәдәсыны танмышдыр.

Чох мараглыдыр ки, Хачатур Кечарвечи өз «Кафа» әсәриндә Македониялы Искәндәрнин фәаллийәтини «Һәзрәт Исаның фәаллийәти» илә мугайисә әдир. Унутмамалыдыр ки, Кечарвечи буну XIII әсрдә Европада гаранлыг вә дәншәтли бир кечәнин һаким олдугу бир вахтада язмышдыр.

Һеч шүбһәсиз Низами өзүнүн бу өлмәз поэмасилә әрмәни әдәбийяты тарихиндә ени бир сәһифә ачмышдыр. Мәһийәт эттибарилә программа характери дашыян «Искәндәрнамә» поэмасындан сонра, Низаминин гәзәлләри вә «Лейли вә Мәчнун» вә «Хосров вә Ширин» поэмалары әрмәни әдәбийятында вә шиғәни ярадычылығында ән чох интишар этмиш вә язычылар тәрәфиндән ән чох истифадә олуан әсәрләр олмушдур.

Орта әср әрмәни әдәбийятында вә биринчи нөвбәдә Ованес Тылжуранци, Константин Ерзниканци, Григор Ахтамарци кими сөз усталарынын ярадычылыгында тәбиәтә, гадына вә лирика я мәнәббәт өзүнә мөхсуси бир ер тутур. Өз характери, тематикасы вә сәнәткарлыг хүсусийәтләрилә бу поэзия милли әдәбийят чәрчивәләриндән канара чыхыр. Бу барәдә бир чох алимләр кифайәт гәдәр язмышлар. Бурада гейд этмәлидир ки, бизим бүтүн орта әср талантлы шаирләримиз аз вә я чох дәрәчәдә Низами ярадычылығынын зәнкин мәнбәиндән илһамланмыш, онун әсәрләриндәжи материал вә әһвали-руһийәләрдән

истифадә этмишләр. Низаминин мütәбәт тә'сири К. Ерзниканци кими шаирләрин ярадычылығы үзәриндә өзүнү даһа парлаг, о бири язычыларын үзәриндә исә ондан бир гәдәр зәиф һиссә эдилмәкдәдир. Бурада бир чәһәти да унутмамалыдыр. Өлмәз Низаминин ярадычылығынын вә әдәби ирсинин биләваситә тә'сири орта әср әрмәни сарай лирикасы вә поэзиясынын тәшәккүлүндә вә гәлбәсиндә дә өз ролуну ойнамашлар.

Әрмәни ашыг ярадычылығынын бөйүк мütәхәссиси, әмәклар инчәсәнәт хадими Карагин Левонянын фикринчә 250 ил зәрфиндә 400 әрмәни ашыгы мейдана кәлмишидир ки, онлар өзләриндән сонра бөйүк миғдарда шеир вә нәгмә гоуб кетмишләр. Тәбиидир ки, халг мүғәнниләри ярышларында иштирак этмәклә бирликдә өз шеирләрини вә өзкә ашыгларыни шеирләрини ян бир сыра ашыглар һәр шейдән әввәл ифачи олмушлар. Бурасы да мә'лумдур ки, әрмәни ашыглары ичәрисиндә әрмәни вә Азәрбайчан дилләриндә чохлу шәргиләр язмыш олан бир чох талантлы мүғәнниләр олмушдур. Әрмәни ашыглары ичәрисиндә анчаг Азәрбайчан дилиндә охушлар да олмушдур. Бу факт, өз-өзлүйүндә чох әһәмийәтли вә мә'налыдыр. Бу, һәр шейдән әввәл Азәрбайчан дялишин вә фольклорунун һәр заман әрмәни халгынын кенеш күтләләринә яхын вә доғма олдугуну көстәрир. Бу факт зәйн заманда ошу көстәрир ки, Азәрбайчан дили демәк олар ки, әрмәни ашыгларынын вә әрмәни халгынын доғма дили олмушдур. Әкә сурәтдә онлар дилләйиңиләр гаршысында мütәфәғгийәт гәзана билмәздиләр вә онларын дили дилләйиңиләр үчүн алашылмазды.

Ифачы—ашыглары репертуарында: Короғлу, Гачаг Нәби, Әсла вә Кәрәм, Шаһ Исмайл кими Азәрбайчан дастанлары бөйүк ер тутмуш вә тутмагдадыр. Бир чох ашыглар зәйн заманда классик репертуарла вә һәр шейдән әввәл Низаминин «Лейли вә Мәчнун», «Хосров вә Ширин» поэмаларыны әзбәрдән сөйләмәклә мütәфәғгийәтлә чыхышда булурурлар. Ашыгларын ифа этдийи бу классик әсәрләрин язылы вариантлары һөләлик әлә кечмәмишдир. Анчаг чәсәрәтлә демәк олар ки, истәр Низаминин, истәр Фүзулинин вә истәрсә башга классикләрин поэмалары ашыглар тәрәфиндән ифа әдилрикән һиссәни дәйишдириләр вә бә'зән дә мүһүм дәйишликләрә уградылар. Бу сурәтлә бөйүк классикләрин әсәрләринин сайсыз-һесабыз әл вариантлары ярадылар.

Бурада хүсусилә гейд әдиләси мүһүм бир чәһәт вардыр

ки, о да кениш эрмәни зәһмәткөш күтлэләрийн сайсыз-һесабыз тәблиғатчы-сәнәткарлар, ашыглар васитәсилә эсрләр узуну гардан Азәрбайчан халгынын бәдин ярадычылыгы ирсиндән вә һәр шейдән әввәл Низаминиң көзәл әсәрләриндән истифадә этмәсн мәсәләсидир. Эрмәни халгы бу сәһәдә һәм бу әсәрләрин оригиналындан вә һәм дә эрмәни дилинә тәрчүмәсиндән истифадә этмишдир. Низаминиң идеялары вә образларынның пропаганда ишиндә һеч шүбһәсиз эрмәни зәһмәткөш кәндли күтлэләрийн һөрмәт бәсләдийң вә сөвдийи ашыгларын бөйүк ролу олмушдур.

Репертуарында фанчәли севки мотиви олмаян, даһа доғрусу Низаминиң «Лейли вә Мәчнун» әсәрийн сәжетиниң мүйәйн тә'сирләри олмаян ашыг тапмаг чәтиндир. Ашыг репертуарында әсәс ер тутан ики тема—«Корәғлу» вә «Лейли вә Мәчнун» халг күтлэләри ичәрсиндә һәр заман бөйүк бир популярлыға малик олмушдур. Беләдиклә Низами ярадычылыгы халг ашыглары васитәсилә һәр заман халга чатдырылмыш вә өзүнүн бир сыра-ени вариантлары вә сәжетләри үчүн материал вермишдир.

Бу мүнүмм процесс яшыз Азәрбайчан ашыг ярадычылыгы үчүн дейил, әйн заманда эрмәни халг шифаһи ярадычылыгы үчүн дә характерик олмушдур.

Бу кичик очеркдә, һаггында данышдығымыз бу мүнүмм процессин характерик тәзаһүрләри үзәриндә әтрафлы даянмаг вә мүфәссәл анализ вермәк имкан харичиндәдир. Бу мәсәләйә биз хүсуси олараг гайытмаг вә бу барәдә мүфәссәл данышмаг фикридәйик. Анчаг бурада гөйд этмәлидир ки, Низаминиң оригинал ярадычылыгы васитәсилә таныш ола билмәйән кениш эрмәни халг күтлэләри ашыгларын бу барәдәки ярадычылыгындан, нәғмә вә нағылларындан истифадә эләрәк даһи шайрлә таныш олмушлар. Чох заман халг вә ифачылар өзләри белә ифа этдикләри поэманың авторунун ким олдуғуну гәтийән билмәмишләр. Лакин бу чәһәт Низами әсәрләрийн эрмәни халгы арасындаки интишарына һеч дә мәңфи тә'сир этмәмишдир.

Даһи халг шайри Низаминиң сәнәткарлығыны йүксәк сөвийәйә галдыран ашыглар ичәрсиндә талантлы вә интернационалист шайр—ашыг Саят-Нова әсәс ерләрдән бирини тутур.

XVIII әсрин бөйүк шайри олан, рус әдәбийятынын бөйүк

хадимләриндән В. Я. Брюсовун ифадәсилә дейәчәк олурсаг «Өз дүһасынниң гүдрәтилә халг мүнәнниси пәшәсини йүксәк шайрлик ады сөвийәсинә галдырмыш» бөйүк сәнәткар Саят-Нова һаггында һәйәчансыз данышмаг мүмкүн дейилдир.

XVIII әсрин бу бөйүк ашыгы һаггында данышыркән адамы һәйәчанә кәтирән чәһәт олур ки, Иран сатрапы Ага Мәһәмәд шаһ-Ғачарын Тбилиси үзәринә ганлы һүчүму күнләриндә фачианә бир сурәтдә өлдүрүлүш Саят-Нованың вәфатында вә 150 ил кечмәсинә бәхмяраг шайрин бурахмыш олдуғу ирс һәлә бу күнә гәдәр дәриндән вә әтрафлы өйрәнилмәмишдир. Эрмәнистанда шайрин әли илә эрмәни һәрфләрилә язылмыш әлязмасы муһафизә олунмушдур. Бу әлязмасы Саят-Нова тәрәфиндән бурахылмыш ирсин ярыдан чохуну тәшкил эдир. Буна әсәсән Эрмәни вә Күрчү әдәбийятынын «халг хадими», бәдби сөзүн вә мусигиниң сәнәткар устасы Саят-Нованың әдәби ярадычылыгы һаггында гәти нәтижәйә кәлмәк олмай. Оун әсәрләри вә әдәби ирси бүтүн әһтиवासилә әлдә эдилмәйинчә вә өйрәнилмәйинчә биз оун ярадычылыгы һаггында там вә еткин фикирләр вә нәтижәләр сөйләмәк имканындан мәһрумуг.

Бу мәсәләдә тәдгигатчыларын гаршылашдығы чәтинликләрдән бири дә олур ки, Саят Нованың Азәрбайчан дилиндә язылмыш вә бу вахта гәдәр өйрәнилмәмиш йүз он беш нәғмәси нүфузлу мүтәхәссисләрин демәйинә көрә оун лирикасынын әсәсини тәшкил эдир. Бу бөйүк ашыгын севки лирикасыны, оун ярадычылыгынын илк вахтларында Азәрбайчан дилиндә язылмыш шеир вә шәргиләр тәшкил эдир. Оун күрчү дилиндә язылмыш шеирләрсә бүтүнүклә ичтимая вә сияси темалара һәср эдилмишдир. Оун эрмәни дилиндәки шеирләринә кәлнчә буларда оун дүнякөрүшү вә дүня һаггындаки муһафизәләри әкс этдирилмишдир.

Эпохасынын култур адамларындан олан, Шәрг әдәбийятыны, шифаһи ярадычылығыны вә мифалогиясыны дәриндән билән Саят-Нова өз ярадычылыгында Шәрг фольклорундан вә хүсусилә Азәрбайчан фольклорундан, Иран вә Азәрбайчан классикләрийн әсәрләриндән вә тематикаларындан кениш истифадә этдийи әһтиمال олунур.

Сөйләдийимизи исбат үчүн белә бир характерик мисал көс-тәрмәк олар.

Саят-Нованың эрмәни вә күрчү дилиндә чап эдилмиш нәғмә вә шеирләриндә ачыгдан-ачыға авторун Азәрбайчан вә

Иран классик әдәбийятына олан гүвәтлн мейлшн көрмәк олар. Оунн эн чох севдийн шайрләр Низами вә Фирдовсидир. Ону Низаминин образлары өз ярадычылыгына доҗма вә яхын образлар кими һәйәчанландырыр. Ону эйн заманда Фирдовсинин образлары да һәйәчанландырыр.

Шайр, классик ирсдән бөйүк бир мәһарәтлә, темпераментли бир сәнәткар кими истифадә эдир. Саят-Нованын шеирләриндә вә нәғмәләриндә ики чәһәт охучунун диггәтинн өзүнә чәлб эдир. Булардан биринчисн одур ки, о, Низаминин әдәби-бәднн ирснндән башлыча олараг өзүнүн эрмәни диллиндә язьмыш олдуғу нәғмәләрдә истифадә эдир. Оунн күрчү дилиндә язьлмыш әсәрләриндәки Низами тә'сири эрмәничә язьлмыш нәғмәләриндә көрүлмүр. Күрчүчә язьлмыш әсәрләрдән Низами гәһрәманларынын тә'сири эрмәничәйә көрә 66:34 нисбәтиндәдир.

Иккинчи чәһәт бундан ибарәтдир ки, Саят-Нова «Короғлу» эпосуидән вә Азәрбайҗан халгынын башга әфсанә вә рәвәйәтләриндән бизим бир чох ашығларымызын кечмишдә вә индн истифадә этдикләри кими этмир вә онлар һаггында кечмиш ашығлар кими данышмыр. Шайрин Азәрбайҗан дилиндә язьмыш олдуғу вә индийә гәдәр тәдгиг әдилмәммиш, 150 илдән бәри ятыб галмыш олан нәғмәләриндә ола билсин ки, бир чох даһа ени чәһәтләр тапылачагдыр. Бүтүн булар бизә XVIII әсрин бөйүк классики, әсәл халг шайри Саят-Нова ярадычылыгынын бизи марағландыран мүнһүм бир хүсусийәтиндән әтрафлы данышмаға имкан вермир.

Бу дедикләримиздән сонра биз Саят-Нованын поэзиясына мурәчиәт эдәрәк оунн Низами ярадычылыгына олан мүнәсибәтини айдынлашдырмыш оларыг. Биз юхарыда гейд этдик ки, Саят-Нованын бизә мә'лум олан бүтүн әсәрләри ичәрисиндән оунн Низамийә олан мүнәсибәти гырмызы бир хәтлә кечир. Доғрудан да Саят-Нова кечмишин әдәбийят вә култур ирсинә бөйүк бир диггәт вә зөвг илә янашыр. Идеа-бәднн чәһәтдән зәиф олан әсәрләр ону һеч бир сурәтлә тә'мин этмир. О, әдәбийяты яхшы баша дүшән, тәләбкар, културалы вә талантлы бир шайр олмагла бәрәбәр, инчәсэнәтин гиймәтини йүксәк тутан бир сима олмушдур. Бөйүк сәнәткар—новатор, һәйәчанлы вә аловлу тәрәннүмчү, мәһарәтли сөз устасы, даһи шайр вә композитор Саят-Нова әдәбийят вә поэзия нәһәкләри ичәрисиндән даһи Низамини сечмиш вә оунн үзәриндә даянышдыр. Низаминин «Лейли вә Мәчнуну»,

«Хосров вә Ширини», «Искәндәрнамә»си Саят-Нованын гәл-бинн һәйәчанла чырындырыр, севиңдирир вә һейран эдир, онда гызгын эмоциялар ярадыр.

Эл мәнә сөйләйир: мән, һүсн үчүн чөкдм чәфа,
Өмрүндә Лейли, Мәчнун сурду даһа чох сәфа,
Өтчәк тутн диланын мә'налы итгин аһар,
Дүрр төкән додагына һамы көз тикиб баһар...

Шайрин бу ә'тирафыны белә ахламаг лазымдыр ки, бөйүк Низами тәрәфиндән ярадылмыш образлар даһианә образлардыр. Бу сәтирләр бизә эйн заманда ону көстәрир ки, Саят-Нова ше'рин вә сюжетин мисилсиз устасы олан Низаминин ярадычылығы гаршысында һейран олмагла онн гаршы төвә-зөкардыр.

Мән көзәллик үчүн чан атырам. Аһчаг мәнин ярадычылығы Лейли вә Мәчнун образлары ярадычысы Низаминин әдәби фәллийәтилә мугайисә этмәк олармы,—будур бөйүк ашығын юхарыки сәтирләриндән чыхан нәтичә.

Бизә белә кәлир ки, Саят-Нова бу сәтирләрилә өзүнүн Низамийә гаршы олан бөйүк һөрмәтини билдирмәклә, оунн бөйүклүйүмү ә'тираф этмәклә, она гаршы олан мәһәббәтини изләр этмәклә кифәйәтәнмәммиш, бәлкә дүня әдәбийятынын гочаман нумәйәндәси олан Низаминин мисилсиз дәрәчәдә көзәл сәнәткарлығыны да гейд әтмишдир. Бизчә Саят-Нованын бу ә'тирафынын һәр чәһәтдән әһәмийәти вардыр. Бурада шайрин, Низами сәнәткарлығына вердийн йүксәк гиймәт һәр шейдән әввал оунн өз айналышынын вә өз сәвийәсинн дә көстәрир. Бу көстәрир ки, Зағағазия халғларынын севимли шайри бөйүк кәичәлини йүксәк дәрәчәдә вә даягәтинә көрә гиймәтләндирә билмишдир.

Саят-Нованын ярадычылыгында севки нәғмәләри шайрин ярадычылығыны характеризә эдә билән һәлләдичи ерләрдән бирини тутур. Шайрин севки объектн оунн нәғмәләриндә бир чох эпитетләрлә тәрәннүм әдилди. Саят-Нованын бәднн боялары мухтәлиф вә зонкиңдир. О, өз фикирләрини ишчә вә рәңкарәңк ифадәләр, образлар, Шәрг поэтик руһуну хатирладан тәркибләр васитәсилә охучуя чатдырмағы бачардыр. Анчаг шайр өз ифадәляриндә чәтнәлиһә дүшәр-дүшмәз, эпитет чатышмазлығы һиссә эдәр-әтмәз дәрһал Низамийә мурәчиәт эдир. Бу заман о, өзүнү Мәчнун, өз севкилиснн исә Лейли адландырыр.

Дага Мэчнун тэк үз тутдум, о Лейлимдэн калам йохдур.
Этэш сөндүрмөйө мейлэ долу бир бузду чам йохдур.
Ярым бир сөнсөн, анд олсун бир өзкө ашинам йохдур,
Өлүм гой... Сон яша, вар ол... Бу чылгын севкидэн гайа,
Мөним мөһа олмагымдыр, ah! Этэр сон вер бу сөвдай.

Шаирин башга бир нэгмәсишдә енә дә эйни мотивин тәк-
рар эдилдийини көрүрүк:

Та эзелдән, Лейли тәк сән һәм көзәл, һәм ничәсән,
Яндым ah мән!.. Һәр тикәндән төкдү зүлфүн күл һәмән,
Ачды күлшән, гайгысыз шән... кәлди бұлбұл нэгмәсән
Элдә сазла, мин шиязла, көзләрем көл күлшәһә!

Әкәр бир сыра әсәрләриндә Саят-Нова өз севкилисини бө-
йүк Низаминин Лейлиси илә мугайисә эдирсә о, өзүнүн
башга әсәрләриндә өз севки объектини вә өзүнә догма олан
адамы билаваситә Лейли адландырыр. Бурасыны да гөйд эт-
мәк лазымдыр ки, Саят-Нова өз севкилисинә мүрачиәт эдә-
рәк ону садәчә Лейли ады илә адландырма, бәлкә һәр ердә
она «Лейли-чан» дейә мүрачиәт эдир:

Яр кетди, көздән итди, мән исә Мэчнун кими
Тәсәллисиз галмышам, Лейли-чан яна-яна...
Янды багрым, күл олду, гана дөндү көз яшым,
Һычгырыб агламагдан һәр заман яна-яна...

Бурада мисал оларат алдыгымыз парчалар Низами поэзи-
ясынын вә биринчи нөвбәдә онун «Лейли вә Мэчнун» поэма-
сынын Саят-Нова ярадычылығына олан дәрин тәсири айдын
көстәрир. Әлбәттә, бу о демәк дейил ки, бөйүк классикин
башга әсәрләри Саят-Нованын диггәт вә марагындан кәнар-
да галмышдыр. Гәтгийән йох. Юхарыда дедийимиз кими Саят-
Нова эйн заманда бөйүк Азәрбайчан классикин «Хосров вә
Ширин», «Искәндәрнамә» әсәрләрини дә йүксәк гиймәтлә-
дирмишидир. XVIII әсрин бөйүк лирики Саят-Нованы биринчи
нөвбәдә «Лейли вә Мэчнун», «Хосров вә Ширин» поэмалары-
нын мütәәссир әтмәси вә илһамлаңдырмасы тәбиидир. Анчак
бунула бирликдә бөйүк классикин сон әсәри олан «Искән-
дәрнамә» дә Саят-Нованын ярадычылығы үзәриндә мүйийән
тәсир көстәрмишидир.

Фәрһадын тәлеи, Ширинин бу фәчиәдәжи ролу Саят-Нова-
ны олдуғча һайәчанландырыр. Кәдәрли вә умудсузлуг анла-
рында бөйүк ашығ Фәрһады хатырлайыр. Ширин һаггында

данышмаға башлайыр. Саят-Нова Фәрһад вә Шириндән анчак
умудсуз анларында данышыр. О, алданмыш кәнч—Фәрһадын
вәзийәтиндә олмаг истәмир вә ола билмир. О, Лейлини се-
вир, өз севкилисини Лейли образында чапландырыр. Буна
көрә дә о һәр заман она мүрачиәт эдиркән ону Лейли-чан де-
йә чагырыр.

Низами, Саят-Нованы севмәйә вә бүтүн гәлбилә, бүтүн
варлығылә нифрәт әтмәйә өйрәтмишидир. Низами бу бөйүк
шаир гаршысында зәнкин бир эмоция дәнизи ачмышдыр. Ни-
зами саф вә мә'сум кәнчләр образы, бир-бирини дәличәсинә
вә әһтирасла севән вә өз севкиси йолунда икидлик вә гәһ-
рәмәнлыға амәдә олан кәнчләр образы яратмышдыр.

Саят-Нова Низаминин сәмими сәтирләрини охуяраг өз
нәғмәләриндә Азәрбайчанын бөйүк шаирин, даһи кәнчәлинин
көзәл образларыны әбдәлиләдирмишидир.

Ашығын дили—бүлбүл: тәрифләр, лә'нәтләмәз,
Өтәр шаһ һузурунда өлүм, чәлләд нә билмәз,
Шаһлар йох, о һаманы тәрәннүмлә һафә эдәр,
Бир сәндән, Саят-Нова, узг олмур дәрә, кәдәр...

Будур Низаминин шакирди, онун ярадычылығынын йүк-
сәк гиймәтләндиричиси, онун досту, Низаминин өлмәз эдә-
би традицияларынын давамчысы олан Саят-Нованын бәди-
иәси синасы.

XIX әсрин Низами ярадычылығына мүрачиәт эдән вә онун
мотивләриндән истифадә эдән бөйүк эрмәни шаирләри ичәри-
синдә мәшһур романчы Раффи, беллетерист Вартанес Палаз-
ян вә бөйүк лирик Аветик Исаакян да көркәмли ер тутурлар.
Шәрги, Шәрг мэдәниййәт вә әдәбийятыны дәриндән билән
адыны чәкдийимиз бу язычылар Низами ярадычылығылә ки-
файәт гәдәр таныш олмушлар. Хусусилә Раффи Ираны вә
үмүмийәтлә Шәрги мükәммәл бир сурәтдә билмишидир. Шәрг
дилләрини билән, мүәллим сифәтилә Иран вә Азәрбайчанда
ишләмиш вә сәһһәт әтмиш олан Раффи классик Азәрбайчан
әдәбийятыны дәриндән севмишидир.

«Әбүл-үлә-Маһари» поэмасынын автору мәшһур шаир Аветик
Исаакян да һаглы оларат Шәрг халқларынын әдәбийят тарихини
вә фольклоруну дәриндән билән бир адам һесаб олунур. Ону
бу яхынларда чап әдилмиш бә'зи новеллалары онун «Кичик
Мһер» поэмасы кими авторун бөйүк эрудия саһиб олдуғуну.

онун дэрин билийини вэ язычылыг сэнэткарлыгыны айдын көстэрир.

Эйн фикри эдэбийятшүнас вэ элми ишчи, беллетрист вэ эдэбийят тарихи тэдгигатчысы, күрд эпосуну дэриндэн билэн вэ севэн Вартанес Папазян Папазянда да демөк олар.

Эрмэнистанын адыны чөкдлиймиз бу эдэбийятчылары: Раффи, Вартанес Папазян, Аветик Исаакян өз ярадычылыгыларында Низаминин тематикасыны экс этдирмишлэр.

Раффи өзүнүн тарихи романы «Самвел» эсэриндэ бир галанын мейдана көлмэси тарихи паггында данышчир. Бу галада алладагычылыг йолу илэ бурая салынмыш олан эрмэни надшаһы Аршак яшайыр. Шанух адлы Иран падишаһы Аршакы бу фөтһэдилмэз галая салараг Эрмэнистан алейһинэ йүрүшө башламышдыр.

Язычынын тэсвиринэ көрө бу гала фөтһэдилмэздир вэ өзү дэ йүксөк даглар вэ гаягыглар арасындадыр.

Раффи эсэриндэ Ануш галасынын мейдана көлмэси тарихини белэ нағыл эдир.

Бир дэфэ сонралыгдан үзэриндэ Ануш галасы тикилмиш олан дағын гаршысында Фэрһад адлы бир һейкэлтэраш кечир. О, бурада олдугча көзэл бир гыз көрүр. О, һамаң көзэл көрмөк үчүн һәр күн бу ерлэрдэ долашыр. О, танымалдыгы бу көзэлин һәр бир тапшырыгыны вэ тэклифини еринэ етirmөйә амэдэдир. О, севдийи көзэлин тэклифилэ галача тикмөк ишинэ башлайыр.

Даһи сэнэткар вэ аловлу мәнһэббэтэ гапылмыш Фэрһад чылпаг вэ үзэринэ инсан аягы дөймэмиш сылдырымларда гала тикир. Онун хэялынын учушуна мүманиэт көстэрэ билэн һүдуд йохдур. Фэрһад бурада элэ бир гала тикир ки, бу һәр кэси һейран эдир. Фэрһадын севдийи көзэл гыз буну көрүр вэ чох хошуна кэлир. Лакин бу көзэл гыз Фэрһадын гаршысында ени шэрт гоюр. Бу шэртэ көрө галанын ичэрисиндэ бир чох фавваралэр дүзэлдилмэли, гала баглар вэ чичэкликлэрлэ эһатэ эдилмэли, даглара вэ сылдырымлара су чөкилмэлидир. Хейли заман кечир, көзэл гызы эһтирасла севэн бөйүк иншаатчы-һейкэлтэраш өз ишини гуртарыр вэ севдийи гызы көзлэмөйә башлайыр. Она хэбэр верирлэр ки, көзэл гыз бир өзкэсинэ эрэ кетмишдыр.

Бөйүк сэнэткар алданмыш вэ тэггир эдилмишдыр. О, элин-дэки чэкич көйө фырладыр, чэкич онун башына дүшэрэк

өну өлдүрүр. Халг дүһасынын парлаг тимсалы олан Фэрһад бу сурэтлэ мөһв өлүб кедир.

Бизэ белэ кэлир ки, Раффи өз гэрһэманыны тэсадүфи оларак Фэрһад адландырмамышдыр. О, эсэринин үмуми характеристикасында Низами Фэрһадын бүтүн эсас чизкилерини вермишдыр.

Онун да гэрһэманы Низаминин гэрһэманы кими бөйүк инсани вэ саф севкийи маликдир. Бөйүк ярадычы, энтузаңт, халгын мэрд оғлу, чэсарэт, мэгсэдэ доғру гошмаг, яратмаг, гэрһэманлыг вэ тэшэббүс көстэрмөк хүсүсиййэтлэринэ маликдир. Раффинин гэрһэманы да Низаминин гэрһэманы кими инсанларын сэмимиййэтинэ инаныр. Марағлы бурасыдыр ки, Раффинин Фэрһады хырда һисслэрэ вэ сепһрак эһтираслар нэтичэсиндэ мөһв олур.

Раффинин «Самвел» эсэриндэ Низами Көнчэвинин темаларындан вэ хүсүсилэ онун «Хосров вэ Ширин» поэмасындан истифадэ этдийини тэсдиг этмөк үчүн, көрүлдүйү кими, элимиздэ бир сыра эсаслар вардыр.

Вартанес Папазян өзүнүн проза шөклиндэ язылмыш «Фэрһад вэ Ширин» поэмасыны отуз алты ил бундан эввэл язымышдыр. Бу ени дөвр эрмэни язычыларынын Низами тематикасыны вэ Низами ярадычылыгыны эрмэни бэдни эдэбийятына кэтирмөк йолунда этдиклэри икинчи тэшэббүсдүр.

Вартанес Папазянын ярадычылыгы вэ «Фэрһад вэ Ширин» поэмасы, Эрмэнистанын габагчыл адамларынын вэ эң яхшы язычыларынын классик ирэсэ вэ халг ярадычылыгына гаршы дэрин мараг вэ севкилерини көстэрир вэ бу һеч дэ тэсадүфи дейилдир.

Ованес Туманянын 1903-чү илдэ язылмыш «Сасуңи Давид» поэмасы да Папазянын эсэрилэ бир вахтда чап эдилмишдыр. Һамаң бу ил биз «Мурч» журналында Левон Манвелянын да «Сасуңи Давид» эсэринин—песасынын мейдана чыхдыгыны көрүрүк. Алты илдэн сонра бөйүк лирик Аветик Исаакян өз «Лейли вэ Мөчнун» поэмасыны ярадыр.

Бүтүн бурада сөйлэдиймиз фактлар ону тэсдиг эдир ки, XIX эсрин сону вэ XX эсрин башлангычында эрмэни язычыларынын ичэрисиндэ өзлэринин вэ гоңшу халгларын кечмининэ йүксөк бир мараг процесси мүһаһиндэ олунур. Бу процесс эрмэни язычыларынын ярадычылыгында парлаг нэтичэлэрэ сэбэб олмушдур. В. Папазянын «Фэрһад вэ Ши-

рин» эсэри, Аветик Исаакянын «Лейли вэ Мэчнун» поэмасы бу язычыларын ярадычылыгында олдугча мүһүмм бир ер тутур. Бунлар өз язылышларындан кечэн 30—35 ил эрзиндэ өз тэрэвэтлэрини, өз тэзаликлэрини вэ темпераментлэрини итирмэмишлэр.

Папазян өз эсэриндэ өзүнэ мэхсус энтирасла бир бөйүк идеяны нэзэрэ чатдырмаг истэйир: о да будур ки, мэхэббэт инсаны көйлэрэ, улдузлара гэдэр йүксэлдэ билэр. Мэхэббэт инсана гүввэт верир, онда өз гүдрэтинэ гаршы, ярадычылыгына вэ эмэйинэ гаршы э'тимад догуур.

Папазянын поэмасында Фэрһадын талеи Низаминин Фэрһадын талеи кимдир. Мэхэббэтин бири-биринэ яхынлашдырдыгы ики аловлу гэлб, ики көзэл инсан, һэмин мэхэббэт үзүндэн мэхв олуб кедир. Ширин өз севкилисини көрмэдэн, Фэрһад исэ Ширинин өлүмүнү эшидиркэн өлүр.

Папазян өз эсэринэ эпилог олараг, бу ашагыдаки сәтирлэри верир: Фэрһадын ганынын төкүлдүйү ердэ—һаман о ердэ, чичәклэри вэ мейвэлэри ганла йоғрулмуш бир ағач битир. Бу ағач нар ағачы эды илэ мэшһурдур. Онун мейвэлэриндэ бир-бирини гызғын мэхэббэтлэ севэн Фэрһад вэ Ширинин гэлби бирләмишдир.

Аветик Исаакянын «Лейли вэ Мэчнун» поэмасында автора мэхсус поэтик гүввэ илэ бир-бирини севэн ики кәпчин бәдбәхт севки тарихи әкс этдирилмишдир.

Эрмәни совет язычылары даһи сөз устасы Низаминин эсәрлэринин популяризациясы йолунда һәләлик аз иш көрүшлэр, һалбуки, Низаминин ярадычылыгы көрдүйүмүз ки ми 800 ил эрзиндэ эрмәни әдәбийятынын көзэл вэ габагчыл нумайәндэлэрини һәйчәна кәтирмишдир.

Кенеш эрмәни охучу күтләсиндэ Низами ярадычылыгына гаршы һисс эдилән вэ күндән-күнэ гүввэтләнән мараг өзү-өзлүйүндэ чох әһәмийәтли бир фактдыр. Эрмәни охучулары ана дилиндэ Низаминин поэмаларыны сәбирсизликлә көзләйир.

Ифтихар һиссилә бир мүһүмм факты гейд этмәк лазымдыр ки, о да эн яхшы эрмәни язычыларынын даһи Низаминин эсәрлэринин тәрчүмәси ишинә киришмәсидир. Шаирлэрин бу йолдаки коллектив иши, тәрчүмәчи группаларын ярышы, бизә эрмәни шаирлэринин Низаминин өлмәз эсәрлэ-

ринин тәрчүмәчилэри сырасында габагда кедәчәклэриңа даир дүшүнмәйә һагг верир.

Бунунла әлагәдар олараг Азәрбайчанын кәнч эрмәни шаирлэри Татул һурянын вэ Ашот Грашинин бу сәһәдәки фәалийәтлэрини хүсуси олараг гейд этмәлидир. Татул һуря совет дөврүндэ Низами эсәрлэринин тәрчүмәсинә киришмиш илк эрмәни шаирдир. Ашот Граши, Низами гәзәллэрини эрмәни дилинэ тәрчүмә эдәрәк һәшр этмишдир. Бу китабча Эрмәнистанын әдәбийятчылар вә охучулар күтләси тәрәфиндән мәнмунийәтлэ гаршыланмышдыр.

Бүтүн бу сайдыгларымыз һәлә башланғычдыр. Бөйүк вә тәнимизин язычылары тәрәфиндән өлмәз шаир Низаминин анадан олмасынын 800 иллийнә һазырланан көзәл вә тәрәвәтли күл дәстәси ичәрисиндэ эрмәни шаирлэринин чичәклэри көркәмли ер тутмалыдыр. Бизим белә дүшүнмәйә һаггымыз вә әсасымыз вардыр.

Низами ярадычылыгынын эрмәни әдәбийяты үзәринә олан күчлү тәсиришин кенишлийи вә әтивасы һәлә бүтүнлүклә мүййән эдилмәмишдир. Һәләлик бу мәсәлэнин кениш элми үмумиләшдирилмәсини верән һеч бир элми эсәр вә тәдгигат ярадылмамышдыр. Әдәби тәдгигат ишинин һәр чәһәтдән мүһүмм проблемасы өз тәдгигатчысыны көзләйир. Белә бир эсәр һеч шүбһәсиз бир сыра ени, мә'лум олмаян, кениш күтләлэрин билмәдийи материалларын мейдана чыхмасына сәбәб олачаг вә ики гоншу халғын узун әсрлик тарихи достлугунун ени бир сәһифәсини ачагагдыр. Тә'хирә салынмасы мүмкүн олмаян, элми чәһәтдән дәрин, ағыллы вә принципал олан бу иш, ачыг көстәрәчәкдир ки, бизим халгларымызын габагчыл оғуллары өз халгларынын доғма интереслэрини әкс этдирикән, интернационал гардашығын вә достлугун бөйүк вә үмуми бир ишини көрүрләр. Низами вә Фрик. Ахундов вә Абовян, Сабир вә Туманян—будур, халгымызын габаг сырларында достлугун, һуманизмин, мэхэббәт вә сәәдәтин мөш'әлини апаран бунлар олмушдур.

Фэрһад илэ Шириник нағылы

I

Устаднамэ

Данэндэ янында, мөчлис ичиндэ
Ширин сөзүн чана яйылсын кэрэк,
Сазын кумбулдайыб сөсин кэлэндэ,
Гәфлөттэ ятанлар айылсын кэрэк.

Лә'ли мәрчан кэрэк ашыг каламы,
Афэрин сөйлэйә эшидэн һамы,
Фирдовси, Низами, Фүзули, Чами
Устадлар таныныб сайылсын кэрэк.

Яндырмаз һәр гәлби эшгин аташы,
Фэрһад истәр чапа гаяны, дашы,
Камил устад олмаз һәр өтән нашы,
Дәмир зиндан үстә дөйүлсүн кэрэк

Әкәр гисмәт олса тәр-гөпчә, хара,
Шейда бүлбүл батар мин аһу зара,
Дүняда дүшмәсин мәрд адам дара,
Намәрдләр чомәрдә эйилсин кэрэк.

Кетди бу дүнядан нечә ширин-нәр,
Бәһрам шаһ һүнәрвәр, Хосров дилавәр,
Ашыг Хейри сөзүн сөйлә дил авәр
Устадлара рәһмәт дейилсин кэрэк.

Устадлар, устаднамәни бир демәйиб, ики дейәр.
Биз дә дейәк ики олсун, мәрдләр башы дик олсун.

II

Устаднамэ

Фәләк зәһәр гатды чохлар ашына,
Чохлар өмрүн тамам эйләди бир күн.
Мини бәлә кәтирди ахыр башына,
Ситәминдән һазәр сөйләди бир күн.

Чохлар мөчлис гуруб дөнәттди халы,
Галды бу дүняда дүнянын малы,
Удду гара торпаг, ол Рустәм Залы,
Көр чәрхи һөкмдар иейләди бир күн.

Фәләк һәр кимсәдән бир гисас алды,
Әрайыл ерийиб ганадын чалды,
Искәндәр элиндән гамчыны салды,
Ханчал¹ алыб багрын тейләди бир күн.

Мәрд икидләр кәм олмазлар мурвәттән,
Һәр кәсдәнин гисмәти вар не'мәттән,
Бугда вериб чыхартдылар чәһнәттән.
Шейтан ол Адәми товлады бир күн.

Умуд, бел баглама фани дүня,
Кәл гиймәт гой устад верән һаг-сая,
Бәлкә эмәйини дөндәрди зая,
Сәни дә йолундан эйләди бир күн.

Устадлар устаднамәни ики демәйиб үч-дейәр. Биз
дә дейәк үч олсун, намәрдләрин өмрү пуч олсун.

III

Устаднамэ

Сөйлә көрүм кәлиб кечиб,
Нечә инсан дүня сәндән.
Өлүм шәрбәтини ичиб,
Гоча, чаван дүня сәндән.

Каһ бошалдын, каһ да долдун,
Чох ишләрә сәбәб олдун,
Нечә шаһлар тахтдан салдын,
Чәкди фәган дүня сәндән.

¹ Ханчал—хәңчәр.

Кимини гэмлэ дойдурдун,
Кимисинэ ал кейдирдин,
Киминини көнүн сойдурдун,
Кетди үрян, дүня сөндөн.

Эзэл саваба батмадын,
Фагыр голундан тутмадын,
Кимсэ дадына чатмадын,
Ай дэд-аман дүня сөндөн.

Бирини эйлэйэндэ шад,
Бирисинэ чөкдирдин дэд,
Нечаси кетди намурад,
Удду ал ган, дүня сөндөн.

Дивлэр илэ эйлэди, чөнк,
Өлдүрдү чох икид, сөрхөнк.
Чан үзүлдү, олду дилтөнк,
Рүстөм дастан, дүня сөндөн.

Шир тэк бэрэлэрдэ ятды,
Атасы илэ кушту тутду,
Чаван кетди, гана батды:
Сөһраб налан, дүня сөндөн.

Фирдовси язды шаһнама,
Дастаны етди тамама,
Дад чөкди чатмады кама,
Бир элэ чан, дүня сөндөн.

Низаминин хош нэвәси,
Алэмэ ййылды сәси,
Ачылды сөз хәзинәси,
Ләли мәрчан, дүня сөндөн.

Сөйлэди көзөл каламы,
Вәсфә кәтирди Бәһрамы,
Ахыр ичди эчөл чамы,
Эзиз пиран, дүня сөндөн.

Искәндәр гойду баша тач,
Балыглардан алды хөрәч,
Ахыр олду тахты тарач,
Чөжилди ян, дүня сөндөн.

Зүлгәрнейн ки, минди ата,
Үз тутуб кетди зүлмата,
Хызыр чатды аб-һәята,
Олду шадман, дүня сөндөн.

Сөн оландан бәри буняд,
Кәлиб кечиб нечә үстәд,
Нечә ашыг, Ширин, Фәрһад
Кедиб кирая, дүня сөндөн.

Кәсдин икидләр йолуну,
Сындырдын шимшәд голуну,
Гочалтдын Әлиоглуну,
Гәдди каман, дүня сөндөн.

Сизә һардан хәбәр верим, дүнянын бир әйямындан. Устадлар говлундан, бирләр йолундан. Фәләк дөвранында, дүнянын бир заманында Шәмистан адлы бир варлы, дөвләли, чәһлы-чәләллы пәдшаһ вар иди. Шәмистан пәдшаһын гоча вахтында өвлад найы, бир көзәлликдә тайы, чәрх атында тапылмаян, көзәлликдә айы мат, күнү хәмчәләт эйләйән Ширин адлы ғызы вар иди. Шәмистан пәдшаһ бир имарәт гурдурмаг истәди. Бәнна ахтардылар. Билал адлы бир яхшы бәнна вар иди. Шәмистан пәдшаһ Билалы чағыртды. Бәнна Билал пәдшаһын һүзуруна кәлиб баш әйди, торпага дүшдү, ону пәдшаһ нә үчүн чағырдығыны хәбәр алды. Шәмистан пәдшаһ деди:

— Әй бәнна— мән сәни ондан өтрү чағыртдырмышам ки, мәнә башы булутдан, аягы дәрјадан нәм чәкән едди мәртабә бир имарәт гурасан. Инди кәрәк бу бинаны гуруб баша кәтирсән. Пәдшаһларын һөкмүнү еринә етирәнләр хәләт алырлар, еринә етирмәйәнләр гәзәбинә дүчәр олурлар. Фикирләш, һансыны сечирсән сеч. Бинаны гуруб баша кәтирсән сәнә яхшы хәләт верәчәйәм.

Бәнна Билал Шәмистан пәдшаһын һөкмүнү еринә етирмәйә, имарәти гурмага сөз верди.

Шәмистан пәдшаһ дан чөкдирди. Бәнна Билал бир сәфалы ердә ишә башлыясы олду.

Бәнна Билалын Фәрһад адлы чамаллы-камаллы бир гәшәнк оғлу вар иди. Фәрһад яхшы гая чапмаг, дан йонмаг билирди. Бәнна Билал оғлу Фәрһад илэ һаман пәдшаһа има-

рэг гурачагы ерэ кэлди. Фэрһад даш йонуб атасына верәрди, атасы да имарәти тикәрди. Нечә айлар, күнләр кечди, бәнна Билал, оғлу Фэрһад илә Шәмистан падшаһа башы булутдан, аягы дәрјадан нәм чәкөн имарәт тикди. Баша кәлмиш имарәтә тамаша эйләмөк үчүн Ширин өзүнә едди гәләм илә зиннәт вериб гыrx инчә гыз да янында орая кәлди. Фэрһад, ая доғма мән доғачам, күнә чыхма мән чыхачағам дейән гызы көрүб бир көнүлдән мин көнүлә она ашыг олды. Ширин дә күл чамаллы, хәтти-халлы, бәнәфшә кими Фэрһада ашыг олды. Фэрһад көзәл назлы-гәмзәли Ширинин сөвдасына дүшдү. Эшг башына вурду, синәси дәмирчи күрәси кими алышды. Урәйи чошду, алды көрәк гыrx инчә гыз арасында дуран ады Ширин, өзү ширин гыза нә деди:

Фэрһад

Гурбаны олдугум, ай, назлы Ширин,
Ширин, сән бурая сафа кәтирдин.
Сәнсиз кечә-күндүз олмаз гәрарым,
Ширин, сән бурая сафа кәтирдин.

Гашын гапгарадыр, көзүн сүрмәли,
Күндә йүз йол күл үзүнү көрмәли,
Сән илә салланыб баға кирмәли,
Ширин, сән бурая сафа кәтирдин.

Көнүл маил олуб о күл чамала,
Даһанын гөнчәдир, янағын лала,
Көзәл зәнәхданын бәләниб хала,
Ширин, сән бурая сафа кәтирдин.

Көзәллийин бәлли чүмлә чаһана,
Гыз, өйүнәр сәни бәсләйән ана,
Көзәлләр башына олуб пәрвана,
Ширин, сән бурая сафа кәтирдин.

Истәрәм, үзүнү көрмәсин яман,
Серягиб¹ кәсдәнин әлиндән аман,
Фэрһадам боюна мән олум гурбан
Ширин, сән бурая сафа кәтирдин.

Фэрһад сөзүнү тамам эйләди. Фэрһадын ширин калам охумасы Ширинин чох хошуна кәлди. Ады Ширин, өзү ширин гыз, бойлу, бухунлу Фэрһад оғланы көрүб көзәл көзләрини яна сүздү. Оғлана гыйғачы бахды. Көзәл Ширинин бу бахышы Фэрһадын синәсинә од салды. Онун эшгини бирә беш артырды. Фэрһад даһа да чошду. Алды көрәк Ширинин көзләрини нечә тәриф эйләди.

Фэрһад

Башына дөндүйүм күл үзлү Ширин,
Апарды ағлымы гара көзләрин.
Көйчәк чамалына ашыг олмунам,
Эйләмәз дәрдимә чара көзләрин.

Сәнин кими шама мәнәм пәрвана,
Амандыр бу гәдәр гәсд этмә чана,
Чатмағаш алтындан сүзүлүр яна,
Эйләйир синәми пара көзләрин.

Нә олар анлайыб дәрдини билсән,
Мина кәрдәнлисән, бир гара телсән,
Дағларда лаләсән, бағларда күлсән,
Горхурам ки, уя хара көзләрин.

Өзүн кими көзәл олмаз дүняда,
Чаным гурбан олсун о ширин ада,
Арадаки илгар кетмәсин бада,
Яндыра чийәрим нара көзләрин.

Фэрһад гурбан олсун бир ширин чана,
Көнлүмүн эвини гойма вирана,
Зүлфләрин төкүлүб тамам кәрдана,
Вурубдур гәлбимә яра көзләрин.

Фэрһад сөзүнү тамама етирди. Оғланын бу сөзү дә гызын хошуна кәлди. Ширин енә дә наз алды, ишвә сатды. Фэрһадын гаршысында товус кими чилвәләнниб сүздү. Баша баша чатылмыш гара гашларыны элә ойнатды ки, гашын ойнамасы илә Фэрһадын көнлү дә ойнады. Гәлбини эшгин атәши яндырды. Синәси одланды. Фэрһад Ширинин көзләринә сөз демилди. Өз-өзүнә фикир эйләйиб деди:—Гаш кө-

¹ Серягиб—сәкрәгиб—ит дүшмән.

зун зинэти, ярашығыдыр. Гашсыз көз, көзсүз гаш нэйә кәрәкдир.

Фәрһад Ширинин гашларына диггәтлә бахыб алды, көрәк гызын гашларыны нечә тә'риф эйләди:

Фәрһад

Адын Ширин, өзүн ширин, ширин яр,
Дөндәриб гәддими камана гашлар.
Һушу камал дүрүст, ағлы дәрин яр,
Ярашыр сән кими чанана гашлар.

Бүлбүл чәһчәһ вуруб доланыр бағы,
Нә көзәл гурулуб ярын отағы,
Гапындан говлама, сахла гонағы,
Мүрвәт эйләйәнди, мөһмана гашлар.

Вардыр сейранкаһын, хош мүргүзарын,
Дүзүлүб даһана инчи, мирварын,
Тапылмаз дүняда тай-барабарын,
Бәһзәйир һүрийи-гылмана гашлар.

Көзәлликдә әчәб көтүрүбсән пай,
Амандыр эйләмә әмәйими зай,
Гоярам йолунда мән йүз һаггы, сәй
Кәтирсә дә мәни амана гашлар.

Севмишәм дүняда о көзәл ады,
Истәрәм пиримдән версин мурады,
Эшгин севдасына салдын Фәрһады,
Эйләр мән фағыры дивана гашлар.

Ширин, яһындаки гызлар иһи дуюб атасына, анасына хәбәр вермәсинләр дейә орадан кетмәк истәди, Фәрһад Ширинин айрылыб кетмәк истәдийһини көрдү, үрәйи дурмады. Алды көрәк Ширинә нә деди, Ширин она нечә чаваб верди:

Фәрһад

Мәни эшг одуна салан
Көзәл, кетмә бирчә даян.
Ағлы, һушу башдан алан
Көзәл кетмә бирчә даян.

Ширин

Атам-анам йолум көзләр,
Саламат гал, мән кедирәм.
Синәми оллара көзләр,
Саламат гал, мән кедирәм.

Фәрһад

Ярадан хошлайыб сәни,
Сөвдәя чаладын мөһи,
Сөвдим сән кими кимсәни.
Көзәл, кетмә бирчә даян.

Ширин

Таһрыдан эйләдим диләк,
Биз мурада чатыб күләк
Оғлан бил сәндәдир үрәк.
Саламат гал, мән кедирәм.

Фәрһад

Сәндән бир илтимасым вар,
Чәкдирмә мәнә аһү-зар,
Бағлаяг арада илгар.
Көзәл, кетмә бирчә даян.

Ширин

Бир од салдын ширин чана,
Аз галды кя, үрәк яна,
Илгарымыз галсын сонә,
Саламат гал, мән кедирәм.

Фәрһад

Сечмәрәм күл үздән сәни,
Узаг ол һис көздән сәни,
Гоймарам һеч көздән сәни,
Көзәл, кетмә бирчә даян.

Ширин

Бир дэ эшидэм сэданы,
Нуш эйлэйэм хош баданы,
Оглан мэн алым гаданы,
Саламат гал, мэн кедирэм.

Фэрһад

Рәһм элә мән мүбтәлая,
Гурбанам үзү лалая,
Фэрһады салдын бәлая,
Көзәл, кетмә бирчә даян.

Ширин

Сирр сөзүнү сөйлә хәлвәт,
Үрәкдә вар рәһм, мүрвәт,
Ширин ола сәнә гисмәт,
Саламат гал, мән кедирәм.

Сөз тамам олду. Дүшмәнләрин әмрү тамам олсун. Ширин Фэрһаддан йүз чөврү-чәфа илә айрылыб кетмәк истәди.

Эшг мүбтәласы бичарә Фэрһад Ширинин айрылыб кетмәсинә дөзә билмәди. Үзүнү көзәл Ширинә тутуб деди:

— Ай чан алан, көнлүмә талан салан яр, кетмә көзүмдән, кедәрәм өзүмдән. Инсафа кәл, мүрвәт элә, бир аяг сахла. Синәмә беш ханә сөз кәлиб ону сөйләйим, сонра ихтияр өзүнүндүр. Фэрһад Ширини севдийини, көнлүнүн она бәнд олдуғуну бир дә гыза билдирмәк истәди.

Фэрһад

Лалә янаг көзәл Ширин,
Көнүл сәнә бәнд олубдур.
Севдим сәни эзәл Ширин,
Көнүл сәнә бәнд олубдур.

Әчәб һәддә чатыб яшын,
Сона тәк яшылдыр башын,
Нә хош чәкилибдир гашын,
Көнүл сәнә бәнд олубдур.

Сәнән көзәлләрә үлкәр,
Ағзын балдыр, дилин шәкәр,
Агрын алым пәри пейкәр,
Көнүл сәнә бәнд олубдур.

Нә яхшыдыр обан, элин,
Ярашыр кәмәрә белин,
Төкүлүб кәрдана телин,
Көнүл сәнә бәнд олубдур.

Саллан бәри лалә янаг,
Фэрһад дәләр күлүнкәлә даг,
Көзләримдән олма узар,
Көнүл сәнә бәнд олубдур.

Сөз тамам олду. Ашыг-мәшуг йүз чәфа илә бир-бириндән айрылдылар. Ширин гызларла бәрәбәр чыхыб эвләринә кетди. Фэрһады да атасы эвә апарды. Булар бурада галсынлар сизә Шәмистан падшаһдан хәбәр верим.

Шәмистан падшаһ имарәти баша кәлмин көрүб орая кәлди. Бәнна Билалы чағырды, она хәләт вериб йола салды. Сонра күлфәти илә тәзә имарәтә көчдү. Өмүр эйләмәйә башлады. Шәмистан падшаһ бурада галсын сизә Шириндән данышым. Ширин Фэрһада ашыг олдуғуну нә атасына, нә дә анасына ача билирди. Мәлул-мүшкүл эйләшиб бойну чийиндә Фэрһадын интизарыны чәкирди. О тәрәфдән Фэрһад да Шириндән айры дура билмирди. Сәбри, гәрары кәснәминдә. Нә күндүзү күндүз иди, нә кечәси кечә. Севкәлисинин фиргәти ону дуруб динчәлмәйә гоймурду. Бичарә Фэрһад дәрдини өз ичиндә чәкирди. Неч кимә сиррини ачмырды. Ширинә дейирди, Ширин эшидирди. Күнлөрүнә бир күнү Фэрһадын анасы Рейһан оглуну белә мәлул көрүб деди:

— Ай көзүнү гурбаны олум оғул, сөйлә көрүм сәнә нә олуб рәңкин белә зәфаран кими саралыбдыр. Фэрһад эзәл истәди эшгә дүшдүйүнү, сөвләй тутулдуғуну анасына демәсин. Сонра фикирләнди ки, бу сирри анасына да ачмаса кимә ача биләр. Ким онун дәрдинә эләч эйләйә биләр. Ахырда анасынын чавабында Шәмистан падшаһын гызы Ширинә ашыг олдуғуну сөйләди. Рейһан, оғлу Фэрһаддан эшгә дүшдүйүнү, Ширинә ашыг олдуғуну биләб ону илә тутду, бу сөвләдан йайындырмаг истәди. Анчаг нәсиһәтләри, сөйдүләри Фэрһада кар эйләмәди. Рейһан ялварыб деди:

— Ай огул, башына дөнүм, гаданы алым, сөвдә чох чәтиндир, эшгә дүһәнләрин башы һәмшә бәлә чәкир. Кәл сән бу сөвдадан әл чәк. Сән бир касыб бәнна огулсан. Ширин дөвләтли бир падишаһ гызыдыр. Атасы ону сәнә вермәз. Ширин сәнни бабын дейил. Ахтар тайыны, бабыны тан. Нә чохдур әлдә гыз. Сев бирини ал. Өзүнү дә, бизи дә эзаба, эһни-һәтә салма. Анасынын чавабында алды Фәрһад көрәк нә леда, ансы Рейһан нечә чаваб верди. Биз дейәк гүлаг асанлар шад олсунлар.

Фәрһад

Бир көзәл салыбдыр мәнә сөвдая,
Ана мән Шириндән дөнә билмәрәм.
Дүшсәм дә йолушда дәрди-бәлая,
Ана, мән Шириндән дөнә билмәрәм.

Рейһан

Гадасын алдыгым күл үзлү Фәрһад,
Кәл сән бу сөвдадан әл чәк ай огул.
Бу виран дүһияда олмаз гәлбин шад,
Кәл сән бу сөвдадан әл чәк, ай огул.

Фәрһад

Агзы шәкәр, додаглары гәнд олуб,
Зүлфләри бойнума бир кәмәнд олуб,
Көрмүшәм үзүнү үрәк бәнд олуб,
Ана, мән Шириндән дөнә билмәрәм.

Рейһан

Эйләмә сән һәр етәнә әтибар,
Өз бағымызда вар, алма, һейва, нар,
Сонра падишаһ гызы олмаз сәнә яр,
Кәл сән бу сөвдадан әл чәк, ай огул.

Фәрһад

Чамалынын шөвгү мат эйләр айы,
Йохдур тәк сонамын көлләрдә тайы,
Әһдә дүз, көзәлдир, дейил һәрчайы,
Ана, мән Шириндән дөнә билмәрәм.

Рейһан

Гоһум сусар, гоһумуна, эһинә,
Дүшмәйибсән серягибин фелинә,
Уйма бивәфанын ширин дилинә,
Сән кәл бу сөвдадан әл чәк, ай огул.

Фәрһад

Мәшугун олмаса чөврү чәфасы,
Һәркиз сүрүлмәз ки, зөвгү сәфасы,
Билдирмишәм вардыр мәнә вәфасы,
Ана, мән Шириндән дөнә билмәрәм.

Рейһан

Вәрға Күлша үчүн саралды солду,
Урһа, Урһа үчүн сөвдая долду,
Мәннун Лейли севди диванә олду,
Сән кәл бу сөвдадан әл чәк, ай огул.

Фәрһад

Фәрһад Ширин үчүн яндырыб үрәк,
Илгарлы кимсәдән олармы кечмәк,
Ашыг эшг одуна алышсын кәрәк,
Ана, мән Шириндән дөнә билмәрәм.

Рейһан

Рейһанам дәрмәйә һәркиз ләлә чох,
Әлдә ганы гара, көзү ала чох,
Бу сөвдада гәм-мәһнәт чох, бәлә чох,
Кәл сән бу сөвдадан әл чәк, ай огул.

Соз тамама етишди. Анасы билди ки, сөвдая дүһәнләри гайтармаг олмаз. Ашыг мәшугунун далынча келиб дәрәләра, даглары, дашлары дүшгүб чөврү-чәфә чәкиб севдийн гызы таныб кәтирмәсә өләр, керә дөнмәз. Фәрһады да бу сөвдадан яйындирмаг чох чәтиндир. Бичарә Рейһан чох мәһүс олду. Бир янда бойнуну буруб отурду. Бу дәрфә Фәрһаднын атасы ирәли ериди. Огуна өйүд, пәснһәт эйләди. Ель дә баша кәлмәди. Фәрһад Шириндән өтрү аһ чәкмәйә башлады. Көйсү-

нү өтүрдү. Бәнна Билал оғлу Фәрһадын бу һалына ачыды,
үрәкдән янды. Көрдү чәкдийи эмәкләр зая кедир. Фәрһад
эшгдән аз галыр ағлыны итирсин, дөһи-диванә олсун. Оғ-
лунун һалыны белә көрән языг атаның әли һәр ердән үзүл-
дү, алды көрәк күл үзлү оғлуна нә деди, оғлу она нечә ча-
ваб верди.

Билал

Чәфасын чәкдийим Фәрһад,
Көйсүнү өтүрмә белә.
Гонча күл әкдийим Фәрһад
Әмәйин итирмә белә.

Фәрһад

Меһрибан ата бир гызын,
Эшги мәни зайл әйләр.
Һәрдән наз илә кәләндә
Күл үзүнә наил әйләр.

Билал

Сөвда чәтин, олма нашы,
Тап өзүнә тай сирдашы,
Аһын илә дағы, дашы,
Сән дилә кәтирмә белә.

Фәрһад

Пеймандан, илгардан өтрү,
Чәмәндән, күлзардан өтрү,
Ширин кими ярдан өтрү
Ахар көз яшым сел әйләр.

Билал

Эшидәр, дост дүшмән биләр,
Бу күнә шад олуб күләр,
Эшг ямандыр дағы дөләр
Эшг даның көтүрмә белә.

Фәрһад

Үрәйим сөвдайла янар,
Әлимдә йохдур ихтияр,
Лейли-наһар гыллам аһ-зар,
Айрылыг күнүм ил әйләр.

Билал

Гәлбим достун фәрағында,
Чан гой мәрдин аяғында,
Бәдәсил, намәрд бағында,
Тәр лалә битирмә белә.

Фәрһад

Чәкиб сойсалар дәrimi,
Атмарам көзәл пәrimi,
Чанан фиргәти, еrimi,
Ахыр биябан, чөл әйләр.

Билал

Билал эшитмәсин үнүн,
Кетсин гәлбдән дағ, дүйүнүн,
Дәли олуб ахыр күнүн,
О ерә етирмә белә.

Фәрһад

Севдим бир бәйләр хасыны,
Көзәлләрин шәһласыны,
Ширинин һәр бәласыны,
Фәрһад чана гәйил әйләр.

Сөз тамам олду. Атасы да көрдү доғрудан Фәрһады бу
эшг-мәһәббәтдән айырмаг, узаглашдырмаг мүмкүн олмая-
чагдыр. Ашыг көрәк мә'шугундан өтрү чөлләрә дүшсүн, ян-
сын, гаралсын, солсун, саралсын. Я өлсүн, я да бутасыны
әлә кечирсин. Әсл ашыг севдийи бир көзәлин йолунда ча-
нындан, варындан кечәр. Фәрһад да белә ашыглардандыр.
О севкилиси Шириндән дөнән дейил. Бәнна Билал ахырда
оғлунун бу йолдан гайытмаячағыны билип она хейр-дуа вер-
ди. Мурадына, мәтләбинә чатмасыны арзу әйләди. Фәрһад
бурада галсын сизә Шириндән данышым.

Фәрһад Ширинин фәрағыны чәкән кими, Ширин дә Фәр-
һадын интизарыны чәкирди. Кечә, күндүз аһ-зар әйләйи-
ди. Фәрһаддан айры гарары түкәнмиш, сәбри кәсилмишди.
Анасы Меһрибан ханым гызыны гәмкин көрүб онун янына
кәлди. Һалыны сорушду. Телини сығаллайыб бойнуну гу-
чаглады. Гәмкин олмасынын сәбәбини хәбәр алды. Ширин
Фәрһада ашыг олдугуну индийә гәдәр нә анасына, нә дә

атасына ачмамшыды. Инди дә ачмаг истәмирди. Анчаг ана-сы Меһрибан ханым әл чәкмәди. Меһрибан ханым гызы Ширини белә мәлул, мүшкүл, пәришан көрүб алды көрәк нә деди, Ширин она нә чаваб верди. Биз дейәк эшидәнләр шад олсун.

Меһрибан ханым

Көзләрин гурбаны көзәл Шириним,
Сөйлә көзәл гызым нийә гәмлисән.
Нәдән белә аһи-фаған чәкирсән.
Сөйлә көзәл гызым нийә гәмлисән.

Ширин

Мәни боя-баша етирән ана,
Ана мән Фәрһада ашыг олмушам.
Доггуз ай гундағым көтүрән ана,
Ана мән Фәрһада ашыг олмушам.

Меһрибан ханым

Кеймәйә атласын, алларын вардыр,
Ағ үзүндә гара халларын вардыр,
Догағында ширин балларын вардыр,
Сөйлә көзәл гызым нийә гәмлисән.

Ширин

Атласым, алларым, бохчада галсын,
Мейлим гыран күлсүн, нә мурад алсын,
Һагг атам көнлүнә бир рәһм салсын,
Ана мән Фәрһада ашыг олмушам.

Меһрибан ханым

Гызым чәкмә кәл сән ағры, гадалар,
Эшгиндән ичәрләр долу бадалар,
Элчи кәлир ханлар, чох шаһзадалар,
Сөйлә көзәл гызым нийә гәмлисән.

Ширин

Нә ола ки, бир шад олам күләм мән,
Хорядларын¹ бағрын башын дөләм мән,
Севкилимлә сейранкаһдан кәләм мән,
Ана мән Фәрһада ашыг олмушам.

¹ Хоряд—ики севкилинни арасыны вуран пис адама дейилр.

Меһрибан ханым

Од кими яндырыр синәми сөзүн,
Хатирин истәрәм билирсән өзүн,
Бәзәйив, дүзәйив, ағыр чегизив,
Сөйлә көзәл гызым нийә гәмлисән.

Ширин

Ана сән артырма кәл гәм-гүссәми,
Гайдыма галмайыр нә дайы, әми,
Нә ола тапайды һәмдәм-һәмдәми,
Ана мән Фәрһада ашыг олмушам.

Меһрибан ханым

Күл-күлүстан олсун сәниг дәрди янын,
Анан Меһрибан да олсун гурбанын,
Амандыр йүксәлсин гой адын, санын,
Сөйлә көзәл гызым нийә гәмлисән.

Ширин

Ширинәм дад этдим мән дад эшитдим,
Чәми ашығлары намурад эшитдим,
Элә Фарһад дедим, Фәрһад эшитдим,
Ана мән Фәрһада ашыг олмушам.

Меһрибан ханым Ширинин Фәрһада ашыг олдуғуну билди. Эзәл она нәсиһәт верди, данлады, көрдү сөзләри Ширинә тә’сир эйләмир. Соңра ашиг оланлар бир-бирләриндән дөнмәдикләрини дүшүндү. Гызына азығы кәлиб деди:

— Гурбанын олум көзәл гызым. Һәләлик атаң бу сирри билмәсин. Эвдә отур бир яна чыхма. Падшаһ сәниг Фәрһада ашыг олдуғуну билсә гәзәби тутар. Сәни дә, Фәрһада да дири гоймаз. Бунун үстүндән бир гәдәр кечди. Меһрибан ханым көрдү гызынын дәрди даһа да артыб, гәми даһа да чоһалыр, гүссәси мөвч вериб башындан ашыр. Эвдә отурдугча ону фикир-хәял басыр. Меһрибан ханым гызы Ширинә гызлар илә кәзмәйә чыхмаға изин верди. Ширин янында гырх ичә гыз атасынын күллү бағына кәзмәйә чыхды. Ширин гызлар илә бағда кәзиб доланырды. Анчаг Ширинин көзүнә нә гызлар, нә дә бағ күлүрдү. Фәрһаддан айры дүш-

дүйүнө көрө гүссөйө батмышды. Йорулмаг бөһанөсинө гызлардан айрылды. Багдаки бир новузун башына кегди.

Ширинин Мәсмә адлы бир гаравашы вар иди. Ширин онун хатырыны чох истәйирди. Чох яхшы гараваш иди. Ширинин сиррини неч кимэ ачмазды. Ширин ондан сөзүнү, сиррини кизләтмирди. Мәсмә гараваш Ширинин Фәрһад ашыг олдугуну билирди. Ханымыны бикеф көрүб она үрәк-дирәк верирди. Анчаг Ширинин сәбри, гәрары кәсилмишиди. Фәрһаддан айры дуруб динчәлмирди. О тәрәфдән Фәрһад Ширинин һичранына дөзә билмәйиб ону көрмөк үчүн ахтарыб тапыб, онула көрүшмәк, дәрдини она ачмаг үчүн эвләриндән чыхды. Кәзә-кәзә, долана-долана кәлди күллү бага етишиди. Фәрһадын күллү бага кәлдийини эзәлчә Мәсмә гараваш көрдү. Көтүрдү көрөк Фәрһадын кәлмәсини Ширинә нечә хәбәр верди:

Мәсмә

Гәм, гүссөйә батан Ширин,
Шад ол Ширин, Фәрһад кәлди.
Дәрддән йүкүн тутан Ширин,
Шад ол Ширин, Фәрһад кәлди.

Бүлбүл кими сәдасы илә,
Достун долу бадасы илә,
Күллү багын чадасы илә,
Шад ол Ширин, Фәрһад кәлди.

Чарһовузун башындасан,
Эчәб чаван яшындасан,
Сәг дә эшг аташындасан.
Шад ол Ширин, Фәрһад кәлди.

Хоряд кимсәләр көрмәсин,
Чанына гәсдә кирмәсин,
Атана хәбәр вермәсин,
Шад ол Ширин, Фәрһад кәлди.

Мәсмә гурбан Ширин ада,
Көрмәйәсэн ағры, гада,
Сиз дә етишин Мурада,
Шад ол Ширин, Фәрһад кәлди.

Фәрһад кәлиб новузун башына чатды. Ашыг, мәшуг көрүшдүләр, шад олдулар, Фәрһадын көнлү ачылды, үзү күлдү. Чохдан бәри һәсрәтин чәкдийи күл үзлү, ширин сөздү, ады Ширин, өзү ширин, ағлы дәрин гызы өз янында көрүб она олан мөһәббәти бирә мин артды. Адлы көрөк гырк инчә гыз илә күллү бага сәйрә чыхан Ширинә нә деди?

Биз дейәк эшидәң достларын чаны саг, кейфи, дамагы чәг олсун.

Фәрһад

Гырк инчә гыз илә сәһәр чағында,
Бәзәниб сәйрана чыхан Шириним.
Нә дөвран әйләрсәи күлшән бағында,
Бәзәниб сәйрана чыхан Шириним.

Ашыгын бурая кәлдийиң билдин.
Назлы көзәлләрлә ойнайиб күлдүн.
Охуян бүлбүл тәк сән шөвгә кәлдин,
Бәзәниб сәйрана чыхан Шириним.

Бахчадан күл дәрив яр мәнә атдын.
Көзләрини сүздүн, гашын ойнатдын.
Ерийиб наз илә миң гәмзә сатдын,
Бәзәниб сәйрана чыхан Шириним.

Фәрһадын дилинин әзбәри сәнсэн,
Чешми нуру, шәмси гәмәри сәнсэн.
Чүмлә көзәлләрин үлкәри сәнсэн,
Бәзәниб сәйрана чыхан Шириним.

Ашыг, мәшуг новузун башында янашы әйләшиб ширин сөһбәт эләйирдиләр. Айрылыгларындан, дәрдләриндән, гәмләриндән бир-бирләринә данышырдылар. Сөһбәт арасында Фәрһадын бир сөзү гыза дәйди. Ширин бундан бир аз инчиди. Фәрһаддан күсәдү, чәкилиб бир янда дурду. Ширинин Фәрһаддан иңчийиб күсмәси оғланың синәсинә даг чәкди. Янды, яхылды. Бичарә Фәрһад күсүб өзүндән аралы дуран Ширинә үзүнү тутуб көрөк нә дилләр илә о назлы гәмзәли чейранын көнлүнү алды:

Фәрһад

Ай ала көзлү назлы Ширин.
Гайыт бәри, гайыт бәри,
Шәһди шәкәр сөзлү Ширин.
Гайыт бәри, гайыт бәри.

Сүзүб кедән маһ чамалым,
Сәнә гурбан дөвләт, малым,
Гыз инчимә гадаң алым.
Гайыт бәри, гайыт бәри.

Сәнсән дағларын маралы,
Долаңма мөндән аралы,
Сәнсиз күл рәнким саралы,
Гайыт бәри, гайыт бәри.

Ашыг өлдүрмәкди гәсдин.
Сәбри гәрарымы кәсдин.
Нә дедим ки, мөндән күсдүн.
Гайыт бәри, гайыт бәри.

Зүлфләринә чәкдин шана.
Фәрһады етирдин чана,
Үз чевириб кетмә яна.
Гайыт бәри, гайыт бәри.

Сөз тамама етишти. Дүшмәнләрин өмрү тамама етишсин.
Фәрһадын ялварыб яхармасы Ширинни гәлбини юмшалтды.
Фәрһад сөзү илә, сазы илә Ширин гызын көнлүнү алды. Ширин гайытды, Фәрһадын янына кәлди. Чарһовузун башында янашы әйләшдиләр. Фәрһад һәсрәтинә чәкдийи сәрв бойлуңу, арзуладығы назлы, гәмзәли көзәл Ширини янында әйләшән көрүб көңлү ачылды, үзү күлдү, алды еңә көрәк нә деди:

Фәрһад

Ала көзлү назлы Ширин,
Шүкүр ки, бир дә көрүшдүк.
Сөвдән үрәймдә дәрин,
Шүкүр ки, бир дә көрүшдүк.

Ширин

Чөврү чәфа чәкән Фәрһад,
Сән бу баға хош кәлибсән.
Бағында күл экән Фәрһад,
Сән бу баға хош кәлибсән.

Фәрһад

Мәрһәмәт гыл севкилинә,
Һейранам ширин дилинә,
Әлим етишти әлинә,
Шүкүр ки, бир дә көрүшдүк.

Ширин

Көйдән әнсә һури, мөләк,
Тапылмаз мән кими көйчәк,
Йолун сүсән, сүнбүл, чичәк,
Сән бу баға хош кәлибсән.

Фәрһад

Гашларын бәизәр камана,
Көзләрин сусайыр гана,
Һәсрәт идим сән чанана,
Шүкүр ки, бир дә көрүшдүк.

Ширин

Чарһовузун башындайыг,
Ениетмә яшындайыг,
Биз дә еңг аташындайыг,
Сән бу баға хош кәлибсән.

Фәрһад

Тәбиб кәрәк дәрәд арая,
Дәрман әйләйә ярая,
Рәгиб кирмәсин арая,
Шүкүр ки, бир дә көрүшдүк.

Ширин

Гәмәтим дүз, белим инчә,
Үзүм күлдү, сән кәлинчә,
Бүлбүл күлә гонуб нечә,
Сән бу баға хош кәлибсән.

Фәрһад

Фәрһад ичиб эшиг чамыны,
Дост достдан алар камыны,
Чан дилэр яз айымыны,
Шүкүр ки, бир дэ көрүшдүк.

Ширин

Говузун хошдур аягы,
Өрдэк илэ газ ойнагы,
Ширинин бу мөлүл чагы,
Сән бу баға хош кәлибсән.

Сөз тамама етишти. Ширин энэ ериндэн галхыб янында-ки көзөл гызлар илэ саллана-саллана багда кәзмәйә, күл дәр-мәйә, чичәк үзмәйә башлады. Ширин гырх инчә гыз илэ каһ багын аяг тәрәфиндә, каһ баш тәрәфиндә, каһ да чарховузун башында ширин сөһбәт элэйә-эйлэйә доланырды. Данышан ким, дейән ким, күлән ким, гызларын сәси, гушларын чәһ-чәһи багы башына көтүрмүшдү. Ширинин мин наз илэ әлиндә дәстә күл саллана-саллана кәлмәси ашыг көңүллү Фәрһады бир дэ чошдурду. Фәрһадын синәси дәмирчи күрәси кими алышды. Сазы, янан синәсинә басыб көтүрдү, көрәк көнлүнүн илк севкиси, севкинин илк ову көзәл Ширинә нә деди. Биз дейәк эшидән достлар шад олсунлар.

Фәрһад

Иүз наз илэ кәлән Ширин
Олмаз сән тәк чейраң көзәл,
Багрым башын дәлән Ширин,
Мүрвәт әлә тәрлан көзәл.

Нә заман олдун анадан,
Сечилмәзсән сән сонадан,
Яраныбсаң хош бинадан,
Күл чамаллы чанан көзәл.

Салланыб кәлирсән бәри.
Адын дилимин эзбәри,
Дөрд янында һури, пәри,
Эйләйирсән сейран көзәл.

Көзәл олмаз сән һәвәсдә,
Көзләрин дурубдур гәсдә,
Әлиндә вар күлүн дәстә,
Күл банәфшә күлшән көзәл.

Йолунда чәкәрәң чәфа,
Бирчә кәлмәзсән инсафа,
Яр эйлә әһдинә вәфа,
Фәрһад сәнә гурбан көзәл.

Сөз тамама етишти. Ики севкили бир-бириндән айрылды. Ширин гырх инчә гызла күллү багдан чыхды. Эвләринә кетди. Фәрһад да Шириндән айрылыб эвләринә кетди. Ширини атасы бир яна бурахмырды. Күнләрин бир күнү Ширин ата-сыннан хәлвәт анасындан ичәзә алды, янында халасы гызы Бадам, башында гырх инчә гыз күллү баға кәлдиләр.

О тәрәфлән Фәрһад энә Ширини ядына салыб эвләриндән чыхды, бирбаша күллү баға кәлди. Көрдү күллү багда Ширин бир дәстә гызла сейран эйләйир. Алды көрәк Ширинә нә деди, Ширин она нечә чаваб верди:

Фәрһад

Нә замандыр һәсрәтини чәкирдим,
Эчәб яхшы олду гыз бу кәлишин.
Көзләримдән ганлы яшлар төкүрдүм,
Эчәб яхшы олду гыз бу кәлишин.

Ширин

Дүшүбән чәкирсән бу нә фиргәтдир,
Оглан бир сәбр эйлә сиррим дуярлар.
Синәмдә говр эдән дәрәддир, мөһнәтдир,
Оглан бир сәбр эйлә сиррим дуярлар.

Фәрһад

Мән дүшүб чәкдйим эшигин сөвдасы.
Сән кәлдин силинди көнлүмүн пасы,
Янагы гонча күл, дагын ладасы,
Эчәб яхшы олду гыз бу кәлишин.

Ш и р и н

Багрым башы сызылдайыр ярада
Гисмәт олду биз көрүшлүк бурада,
Аста даныш серягиб вар арада,
Оглан бир сәбр эйлә сиррим дуярлар.

Фәрһад

Кечирдик арадан биз әндә, илгар,
Серягиб кимсәни көрүм олсун хар,
Ашыглар сөзүнү сөйләр ашикар,
Әчәб яхшы олду гыз бу кәлишин.

Ш и р и н

Көзәл олан дөнмәз әнди, илгардан,
Икид олан кечмәз намусдан, ардан.
Мүхәннәсләр бойланарлар кәнардан,
Оглан бир сәбр эйлә сиррим дуярлар.

Фәрһад

Шана нә тахыбсан о сияһ телә,
Кәмәри чәкибсән о инчә белә,
Көнүл валәһ олуб сән тәк көзәлә,
Әчәб яхшы олду гыз бу кәлишин.

Ш и р и н

Оглан сөзләримдән олма бидамаг,
Сәни дүшмәйсән көзүмдән ираг,
Гөрхурам бизләри салалар узаг,
Оглан бир сәбр эйлә сиррим дуярлар.

Фәрһад

Әчәб хош кәлибсән көзәл бу бага,
Фәрһад көзләринә олсун садага,
Майылам күл үзә, биллур бухага,
Әчәб яхшы олду гыз бу кәлишин.

Ш и р и н

Бүлбүл олан һеч унутмаз күлүнү,
Соиа олан тәрк эйләмәз көлүнү,
Ширин һеч дөндәрмәз сәндән мейлини,
Оглан бир сәбр эйлә сиррим дуярлар.

Сөз тамам олду. Фәрһадын охумасы Ширинин халасы гызы Бадам ханымын хошуна кәлмәди. Бадам гаһ-габагыны төкдү. Фәрһад ачмаг Шириндән охудугу үчүн о, бундан сынды. Алынды. Чох ичиди. Үзүнү Фәрһада тутуб деди:

— Ай ашыг, сән элә һәмишә Шириндән охуурсан, бәс биз бурада адам дейликми? Бадамын чавабында көтүрдү Фәрһад көрәк нә деди:

Фәрһад

Башына дөндүйүм Бадам,
Бадам сән дә нә көзәлсән.
Яры көрдүм көңлү шадам,
Бадам сән дә нә көзәлсән.

Гаһларындыр әчәб каман,
Көзләрин буюрур фәрман,
Әндамында либас элван,
Бадам сән дә нә көзәлсән.

Бизә сатма ишвә, назы,
Кәл олкилән мөндән разы,
Ширинин халасы гызы,
Бадам сән дә нә көзәлсән.

Һәр кимсә ки, гатса ара,
Дәрдинә олмасың чара,
Үрәймә вурма яра,
Бадам сән дә нә көзәлсән.

Фәрһад эшгә дүшүб өзәл,
Биздән эйри кәзмә дүзәл,
Ширин сәндән әчәб көзәл,
Бадам сән дә нә көзәлсән.

Бадам ханым Фәрһадын «Ширин сәндән әчәб көзәл» дәмәсиндән даһа да бәрк алынды. Ичиди. Ширин бу сирр ачылмасын дейә сөзә гарышды. Деди: хала гызы ашыгың гайда-сыдыр гыза, кәлине тәриф дейәр, әчәб көзәлсән сөйләйәр. Сән бундан өтрү нийә иччийрән. Бадам Ширинин сөзүнә гане олмады. Дуруб динчәлмәди. Көтүрдү көрәк Фәрһад нә деди, Фәрһад она нә чаваб верди:

Бадам ханым
Ашыг сәнин дилин янсын,
Беләми өйүләр көзәл.
Мизраб вуран әлиң янсын,
Беләми өйүләр көзәл.

Фәрһад

Ханым кәл мәнә гарғама,
Бәс нечә өйүләр көзәл.
Саз көгүрдүм тә'риф дедим,
Бәс нечә өйүләр көзәл.

Бадам ханым
Күлшән багда битәр нәркиз.
Ону дөшүрәр кәлин, гыз
Тә'риф сөйләдин үрәксиз,
Беләми өйүләр көзәл.

Фәрһад

Яна тутубан үзүнү,
Янбаш атырсан сөзүнү,
Тә'рифләдим гаш-көзүнү,
Бәс нечә өйүләр көзәл.

Бадам ханым
Бағрын янсын оюм-оюм,
Вардыр мәним әслим, союм,
Өймәлидир уча боюм,
Беләми өйүләр көзәл.

Фәрһад

Көзүм көрдү бир дилбәри,
Одур көзәлләр үлкәри,
Көнүл севибдир бир пәри,
Бәс нечә өйүләр көзәл.

Бадам ханым
Нәмәр истәсэн ад нәмдән,
Бүлбүл айрылмаз күлшәндән,
Дедин Ширин көзәл сәндән,
Беләми өйүләр көзәл.

Фәрһад

Калама әзәл дейәрләр,
Бахчада хәзәл дейәрләр,
Көзәлә көзәл дейәрләр,
Бәс нечә өйүләр көзәл.

Бадам ханым

Бадамын гашлары каман,
Көрәнә чәкдирәр аман,
Ашыг кәл сөйләмә һәдәяң,
Беләми өйүләр көзәл.

Фәрһад

Көзүм юхудан айылды,
Чох күлән көзәләр зайылды,
Фәрһад Ширинә майылды,
Бәс нечә өйүләр көзәл.

Бадам энә Фәрһадын охумағындан, онун тә'риф әйләмәйиндән разы галмады. Бадамын дәрди башга дәрд иди. О, һәмишә халасы гызы Ширинин пахыллығыны чәкирди. Она көрә дө бурада Фәрһадын Ширини тә'риф әйләмәси онун хошуна кәл-мирди. Бадам бурада кечән әһвалаты яһында сахлады. Бу тәрәфдә Фәрһад илә Ширин дедиләр, күлдүләр, бир-бирләриндән айрылдылар. Фәрһад кери гайытды, Әвләринә үгәди. Ширин дө гызлар илә күллү бағдан чыхыб әвләринә кәлди.

Сәһәрис күн Бадам Ширинин Фәрһад илә күллү багда көрүшүб сөһбәт әйләдийини Шәмистан падшаһа хәбәр апарды. Шәмистан падшаһ гызыны янына чағырды. Ону даилады, бир дө Фәрһад илә көрүшүб данышмамағы Ширинә тапшырды.

Бундан бир хейли кечди. Күнләрин бир күнү, Ширин ата-сыннан хәлвәт Мәсмә гараваш илә күллү бага кәлди. Бунлар багда кәзиб доланырдылар ки, бир дө Фәрһад кәлиб чыхды. Икә севкили бир-бирләри илә көрүшдүләр. Башларына кәлән бир-бирләринә нағыл әйләдиләр. Фәрһад севкилиси Ширини чохдан көрмәмишди. Айрылыг одуна янырды. Инди һәсрәтнин чәкдийи гызы көрөндә чох шад олмушду. Алды көрөк Ширинә нә деди. Ширин она нечә чаваб верди:

Фәрһад

Сәһәрин сүбһүндә чешмә башында,
Көзүм көрдү сәни көзәл Шириним,
Яндырды синәми эшгин атәши,
Көзүм көрдү сәни, көзәл Шириним.

Ширин

Дуа илә һасил олсун мурадын,
Фәрһад оғлан, мәним көнлүм сәндәдир.
Сөвдәя дүшмүшәм мән дә сәнин тәк,
Фәрһад оғлан, мәним көнлүм сәндәдир.

Фәрһад

Көзләрин шәһлайы, гашларын гара,
Мүжканын вурубдур синәмә яра,
Сәнсиз бу дәрдимә ким әйләр чара,
Көзүм көрдү сәни, көзәл Шириним.

Ширин

Достдан үз дөндәриб гачан намәрддир,
Дост йолунда башын верән чомәрддир.
Оғлан сәнин чәкдичәйин нә дәрддир,
Фәрһад оғлан, мәним көнлүм сәндәдир.

Фәрһад

Мәни дәрдә сәлан сән хублар хасы,
Мәним чәкдичәйим ярын сөвдасы.
Долдуруб ичмишәм эшг пияласы,
Көзүм көрдү сәни, көзәл Шириним.

Ширин

Дәрин-дәрин дәрәлар тәк доларам,
Эшг учундан сараларам, соларам,
Гисмәт дүшәр мән дә сәнин оларам,
Фәрһад оғлан, мәним көнлүм сәндәдир.

Фәрһад

Әйинә кейибсән либасы әлван,
Көзүн чана ягы, гашындыр каман,
Һәрдән үз дөндәриб чәкдирмә аман,
Көзүм көрдү сәни, көзәл Шириним.

Ширин

Оғлан кәл данышма сән белә сөзү,
Мәшугун ашыгдан дөнәрми үзү,
Достундан дөнәнин ояулсун көзү,
Фәрһад оғлан, мәним көнлүм сәндәдир.

Фәрһад

Кәл сән гәсд әйләмә ашыга белә,
Шейдә бүлбүл һәр вахт мәфтундур күлә.
Фәрһад гурбан олсун о ширин дилә,
Көзүм көрдү сәни, көзәл Шириним.

Ширин

Йүз ханзада кәлсә, йүз дә шаһзада,
Мәним мейлим сәндән дөнмәз мәбада,
Ширинәм илгарым һеч кетмәз бада,
Фәрһад оғлан, мәним көнлүм сәндәдир.

Фәрһад илә Ширин һәмишә көрүшүкләри һөвзун башында әйләшиб хейли сөһбәт әйләдиләр. Бир-бирләринә енә сөз вердиләр. Әнди-пейман бағладылар. Бир-бирләриндән дөнмәйчәкләринә анд ичдиләр. Йүз дәрди-мөһнәтлә бир-бирләриндән айрылдылар, Ширин, Мәсмә гаравашла әвләринә, Фәрһад да өз әвләринә кетди. Булар бурада галсынлар сизә Бисүтун дагындан хәбәр верим. Бир сылдырым гаялыг, дағлыг ер вар иди ки, бурая Бисүтун дейирдиләр. Бисүтун дағынын о үзүндә бир кур булаг вар иди. Бу булагын сую шәкәрдән ширин иди. Шәмистан падшаһ булагын тәрифини эшитмишди. О, бу булагы чәкдириб имарәтинин гапысына кәтиртмәк истәйирди. Нечә устәдлар чағырды, ән'ам, хәләт вәд әйләди. Булагы имарәтинин гапысына чәкдириб кәтирмәйи онлара сөйләди. Нечә кәс чүр'әт әйләйиб әлә чәтин дағын дагындан кәтирмәйи бойнуна алмады. Ахырда Шәмистан падшаһ чар чәкдири ки, һәр ким Бисүтун дағынын о үзүндән булагын суюну мәним гапыма чәкиб кәтирәсә она нә истәсә верәчәйим. Енә һеч кәс үрәк бәркидиб булагы кәтирмәйи бойнуна көтүрмәди. Ахырда Фәрһад падшаһнын һүзуруна кәлиб деди:

— Падшаһ сағ олсун, изин версәниз мән Бисүтун дағынын дагындан булагын суюну чәкиб гапыныза кәтиррәм. Падшаһ

деди изин вар. Кет кәтир. Нә истәсэн веррәм, Фәрһад деди— гызын Ширини мәнә вермәйи вәд эйләсэн булағын суюну чәкиб имарәтинин гапысына кәтирәрәм. Шәмистан падшаһ гызыны Фәрһада вермәк истәмирди. Фикир эйләйиб өз-өзүнә деди:

— Һәлә гой кетсин, дағы дәлсин, сую кәтирсин, сонра бир бәһанә эйләйәр, гызымы она вермәрәм. Шәмистан падшаһ үздә Фәрһадын сөзүнә разы олду. Гызыны она верәчәйини вәд эйләди. Фәрһад бундан шад олду. Бир күлүнк күтүрүб кетди. Бисүтун дағына етишди. Ширинин эшги үрәйиндә күлүнкүнү чәкди, гаялары парчалады, дашлары ғырды, дағы дәлди. Хейли мүддәтдән сонра сую шәкәрдән ширин олан булағы Бисүтун дағындан чәкиб дүз Шәмистан падшаһын гапысына кәтирди. Фәрһад сую чәкиб кәтирәндән сонра падшаһын һүзуруна кетди. Падшаһ вердийи вәдәни еринә етириб гызыны она вермәйини хәһиш эйләди. Падшаһ көрдү Фәрһад дағы дәлиб, сую гапысына кәтириб, Ширини она вермәсә эл ичиндә биабыр олачаг. Деди: нә дейирәм, гызым сәһиндир. Анчаг бир шәртим дә вар. Ону еринә етирсән даһа һеч бир сөзүм олмаз. Ширини сәнә верәрәм. Фәрһад деди:

— Шәртиң нәдир?

Падшаһ деди: кет дашлары йон, гызым үчүн бир имарәт гур, баша кәтир, сонра Ширини сәнә верим. Фәрһад падшаһын сөзүнә разы олду. Күлүнкүнү чийиннә күтүрдү, бир гаялыг, дашлыг, габағы сафалы, ахар-бахарлы ерә етишди. О ер хошуна кәлди. Дашлары чапыб орада Ширин үчүн бир гәср гурмак истәди. Фәрһад күлүнкү илә дашлары йонуб Ширинә гәср тикирди. Фәрһад ишләйиб йорулмушду. Күлүнкүнү ерә гойду, бир дағын әтәйинә энди. Фәрһад Шириндән айры, гәмжин дағ әтәйиндә доланырды. Ахшам үстү иди. Чөлдән мал, гоюн гапыллара дөнүрдү. Бир чобан Фәрһады дағ әтәйиндә гәмжин көрүб онун янына кәлди. Чобан чомағыны саз эйләйиб дөшүнә басды. Алды көрәк Фәрһада нә деди. Фәрһад она нечә чаваб верди:

Чобан

Йол үстүндә дуран оғлан,
Оғлан де нәдән мәлулсан.
Бойнуну кәч буран оғлан,
Оғлан, де нәдән мәлулсан.

Фәрһад

Әһвалым сорушан чобан,
Чобан, ярдан айрылмышам,
Уча дағдан ашан чобан,
Чобан, ярдан айрылмышам.

Чобан

Дағлар башын гучан гардыр,
Бағчаларда битән бардыр,
Бир сөйлә о нечә ярдыр,
Оғлан, де нәдән мәлулсан.

Фәрһад

Бахчаларын күл нәркизи,
Ләләдән хош бәнт-бәнизи.
Ады Ширин падшаһ гызы,
Чобан, ярдан айрылмышам.

Чобан

Яман олар ярын назы,
Гумру кими хош авазы,
Сәнә кәлмәз падшаһ гызы,
Оғлан, де нәдән мәлулсан.

Фәрһад

Синә гәмли, үрәк мәлул.
Ярдан айры мәнәм зәлил.
Нейнийим севибдир көнүл,
Чобан, ярдан айрылмышам.

Чобан

Яр сәнә ғылмаса вәфа,
Башың чәкәр ағры чәфа,
Раст кәлибәһи һанисафа,
Оғлан, де нәдән мәлулсан.

Фәрһад

Олмаз бу мүшкүл ишим саз,
Көлүмдә үзмәз өрдәк, газ,
Ашыг чөвр, чәфадан горхмаз.
Чобан, ярдан айрылмышам.

Чобан

Чобан чыхды күзарына,
Доғру ол эңд-илгарына,
Көрүм етэсэн ярына,
Оғлан, де нэдэн мөлүлсан.

Фәрһад

Дағлар башы думан олар,
Фәрһад һалы яман олар,
Ярсыз ишим фәған олар,
Чобан, ярдан айрылмышам.

Фәрһад чобандан айрылды. Енә даға гайытды. Күлүнкүнү көтүрдү Ширинин гэсрини гурмаға башлады. Фәрһад Ширинин гэсрини гурмагда олсун, сизә һәмзә падшаһдан хәбәр верим.

Һәмзә адлы бир падшаһ вар иди. Һәмзә падшаһын Хосров адлы бир оғлу вар иди. Шаһзадә Хосров Ширинин көзәллик сорағыны алмышды. Ширини севдийини атасына сөйләди. Һәмзә падшаһ Шәмистан падшаһын янына Ширини оғлуна алмағ үчүн элчи көндәрди. Шәмистан падшаһ бундан чох шад олду. Шаһзадә Хосровла гоһум олмағ фикринә дүшдү. Фәрһадын элиндән яха гуртармағ үчүн гызы Ширини Хосрова вермәйә разы олду. Шаһзадә Хосров Шәмистан падшаһдан Ширинин «һә»-сини аландан сонра той тәдарүкүнә башлады. Хосров той тәдарүкүндә олсун сизә Шириндән хәбәр верим. Ширин Фәрһадын дашлары йонуб гәср гурмагда олдуғуну билирди. Бир күн ата-анасындан изин алыб бир дәстә гыз илә Фәрһадын көрүшүнә кетди. Көрдү Фәрһад элиндә күлүнк дашлары йонуб көзәл бир гәср гурур. Күлүнкү галдырыб даша һарадан вурур, орадан дүшүр, һарадан истәйир орадан кәсир, йонур, гәср тикир. Гәсрин гурулмасы ярыдан кечир. Фәрһад, башында бир дәстә гыз Ширинин кәлдийини көрүб күлүнкүнү ерә гойду. Ширинин янына кәлди. Севкилиләр көрүшдүләр. Фәрһад Ширинин бу кәлишиндән чох шад олду. Алды көрәк нә деди:

Фәрһад

Бир дәстә гыз илә кәлән Шириним,
Чамалынын шөгү диярә дүшүб,
Достунун гәдрини билән Шириниям,
Эшгиндән чийәрим сәдләра дүшүб.

Ширин

Эшгин фиргәтиндән мән дә янырам.
Баш алыб янына чөлә кәлмишәм,
Сәнсиз хар көрүнүр көзүмә бағлар,
Элә бил бүлбүләм күлә кәлмишәм.

Фәрһад

Атадан-анадан аралыям мән
Ярын фиргәтиндән гаралыям мән,
Дәрди-гәм элиндән яралыям мән.
Урайим мөнһәтдән аһ-зара дүшүб.

Ширин

Мән рүхсәт алмышам ата-анадан.
Тәрлан айры дүшүб көзәл сонадан,
Бәлакеш олмушам мән ки, бинадан
Чөвр-чәфа чәкмәкдән дилә кәлмишәм.

Фәрһад

Эшгин фиргәтиндән ярағ тәк әсдим,
Ярдан нә ичидим, нә сындым күсдүм.
Дағы дәлдим, Бисутунда даш кәсдим,
Тәлә бәд кәтириб нә гара дүшүб.

Ширин

Кәл сән батма күнаһыма, дейнимә,
Зәр-зиба кеймәмишәм инди эйнимә,
Либасым зинәтим кәлмәз эйнимә,
Сәпни яда салыб белә кәлмишәм.

Фәрһад

Чаным гурбан олсун камил устада.
Дара дүшәр олсам етишәр дада,
Горхурам ки, гисмәт оласан яда,
Онда элә бил ки, күд хара дүшүб.

Ширин

Чанында эшг олан ушуб донмаз.
Гәлбими һәр хәнчәр доғрайыб йонмаз,
Мейлим сәндән башга кимсәйә гонмаз,
Дәрд истәр бағрымы дәлә кәлмишәм.

Фэрһад

Сәни бәсләйәнин гыз эви абад,
Мән өләндән сонра сән өмр эйлә шад,
Эшгә тутулалы бичара Фэрһад,
Элиндән, күнүндән авара дүшүб.

Ширин

Эзиз дост-ашна, мейрибан сәнин,
Гончалы бағ-бағча күлүстан сәнин,
Әһдә дүрүст чыхан ширин чан сәнин,
Мә'лум олсун оба, элә кәлмишәм.

Ашыг-мә'шуг йүз чәфа илә бир-бирләриндән айрылдылар.
Ширин гызларла әвләринә гайытды. Фэрһад да күлүнкүнү чә-
киб дашлары йонмаға, гәсри гурмаға башләды.

Фэрһад хейли вахт иди ки, Ширин илә көрүшә билмирди.
Шириниң атасы Шәмистан падшаһ гызынын Фэрһадын янына
кетмәсинә изин вермирди. Фэрһад Шириниң айрылыгына дөзә
билмирди. Табы, таваны кәсилмишди. Гәсрәт чәкирди. Ширин
дейрди, Ширин эшидирди. Шириниң эшги ону аз гала дәли-
диванә эйләмишди. Бичарә Фэрһад даш йонуб Шириниң гәс-
рини тикә-тикә алды көрәк нә деди:

Фэрһад

Дад, аман чәкирәм әлиндән фәләк,
Ширин кими күл чамаллым көрүмәз.
Һалга зүлфү дал кәрдәни бүрүйән,
Зәнәхдань гоша халлым көрүмәз.

Гайда будур ашыг олан гәм чәкәр,
Ярын айрылыгы гәддини бүкәр,
Шәһди мат эйләйән додағы шәкәр,
Ағзы ширин, ләби баллым көрүмәз.

Шимшад әлләриниң әлван хынасы,
Ярын гулағынын гызыл танасы,
Әйнинә кейиниб көзәл либасы,
Чанлар алан яшыл аллым көрүмәз.

Әчәб өйүд алан бир көзәл хойлу,
Башында дәстә гыз нишанлы, тойлу,

Сүраһи кәрдәли бир уча бойлу,
Мина кәмәр гәдди даллым көрүмәз.

Ярдан айры дүшүб көнлүмә талан,
Мә'шугдур ашыгы бәләя салан,
Фэрһадын ағлыны башындан алан,
Галмагаллым гилү-галлым көрүмәз.

Фэрһад бурда галсын, сәнә Шириндән хәбәр верим. Фэрһад
Шириндән айры ашышыб яндығы кими, Шириниң дә Фэрһад-
дан айры сәбри, гәрары кәсилмишди. Атасы ону һеч бир яна
бурахмырды. Эвдә отуруб аһ, зәр эйләйрди. Емәйрди, ич-
мәйрди, дәрди, гәм чәкирди.

Бир күн бутасы Фэрһад ядына дүшдү. Алды көрәк нә
деди:

Ширин

Ярымдан айры дүшәли,
Ишим аһу зарды фәләк,
Үзүңү көрә билмирәм,
Дүня мәнә дарды фәләк.

Дад сәнин әлиндән аман,
Гылмыр дәрдимә дәрман,
Кечирмишик әһди пейман,
Арада илгарды фәләк.

Ярсыз мәнә ситәм олуб,
Пейманым гайнайыб долуб,
Күлләрим саралыб, солуб,
Күлә дүшмән харды фәләк.

Фәләк унутма мурвәти
Мән чәкирәм яр фиргәти,
Күл үзлү достун һәсрәти,
Көнлүмдә губарды фәләк.

Мин чәкдийим дәрди, сәрди,
Тале мәнән үз дөндәрди,
Ширин дәрди, эшги дәрди
Аләмә ашкарды фәләк.

Ширин бурада галсын, Фәрһадын атасы Билалдан, анасы Рейһандан хәбәр верим. Билал илә Рейһан оғланларынын айрылыгына дөзә билмәйиб Фәрһадын гәср гурдуғу ерә кәлдиләр. Ата-ана бирчә олан оғлуну бағрына басыб үзүндән, көзүндән өлдү. Онлар Фәрһада бөйүк нәсипәт вердиләр. Анасы Рейһан оғлуна чөлләрдән, дашлары, гаялары йонмагдан әл чәкиб эвләринә кетмәсини сөйләди. Анасынын чавабында алды Фәрһад көрәк нә деди:

Фәрһад

Мән гурдуғум Ширин гәсри,
Ана бурда галарам мән,
Чанымдыр ярын әсри,
Ана бурда галарам мән.

Анасы

Мәскән эйләмә чөлләри,
Оғул кедәк эвимизә,
Доланаг оба, элләри,
Оғул кедәк эвимизә.

Фәрһад

Сүрмәләр гаша кәтиррәм,
Рәгиби һаша кәтиррәм,
Бу гәсри баша кәтиррәм,
Ана бурда галарам мән.

Анасы

Анан языг башы дашлы,
Кимин вар сирли сирдашлы,
Атан галыб көзү яшлы,
Оғул кедәк эвимизә.

Фәрһад

Охумадым элиф-һечә,
Күндүзүм олубдур кечә,
Ширин достда: кечин нечә,
Ана бурда галарам мән.

Анасы

Учундан чәкдим аһу-зар,
Дуна мәнә олубдур дар,
Сонра шәһ сәни алдадар,
Оғул кедәк эвимизә.

Фәрһад

Мәним әслим, союм олар,
Көзәл сона оюм олар,
Бу гәсрдә тоюм олар,
Ана бурда галарам мән.

Анасы

Гурасан чаһ-чалал, шөһрәт,
Газанасан һөрмәт, иззәт,
Бир дә көрүшәк я гисмәт,
Оғул кедәк эвимизә.

Фәрһад

Фәрһадам дәрдим өзүмдән,
Ган-яш төкөрәм көзүмдән,
Иичимә мәнәм сөзүмдән,
Ана бурда галарам мән.

Анасы

Рейһанам, баладан өтүш,
Башына кәлсин хейир иш,
Көрүм мәтләбинә етиш,
Оғул кедәк эвимизә.

Ата-анасы нә гәдәр эйләди Фәрһад эвләринә кетмәди. Ахырда ата-анасы әлачсыз галыб оғуллары илә һалал-һүммәт эйләдиләр. Фәрһада хейир-дуа вериб кетдиләр. Фәрһад енә күлүнкүнү элинә алыб даш чаһмаға башлады. Фәрһад бурада галсын. Сизә Ширинин анасы Мәһрибан ханымдан данышым. Мәһрибан ханым нә эйләйрди. Ширин Хәсрөв көндәрдийи той палтарыны кейиниб, үзүйү бармағына тахмырды. «Өлсәм торпағынам, галсам Фәрһадын» дейирди. Чәкилиб бир янда отуруб аһ-зар эйләйрди. Мәһрибан ханым

гызынын көңлүнү алмаг, ону дилә тутмаг үчүн көтүрдү, көрөк нә деди. Ширин она нә дил илә чаваб верди:

Меһрибан ханым

Кәл даныш Шириним көңлүн ачылтсын,
Атан сәни шаһ оғлуна верибдир.
Иннән белә шад олмалы вахтыңдыр,
Атан сәни шаһ оғлуна верибдир.

Ширин

Көңлүм дәрәд, гәм илә долубдур мәним,
Өлдүрсәләр шаһ оғлуна кетмәрәм.
Бу башыма күлләр олубдур мәним,
Өлдүрсәләр шаһ оғлуна кетмәрәм.

Меһрибан ханым

Гызым ал хына ях, әл-аягына,
Яшдан ләкә дүшәр күл янагына,
Нишан үзүйүнү тах бармагына,
Атан сәни шаһ оғлуна верибдир.

Ширин

Икидә кәрәкдир намус, ар олсун,
Атанын бәд иши дилдә чар олсун,
Нишан тахан ердә көрүм хар олсун,
Өлдүрсәләр шаһ оғлуна кетмәрәм.

Меһрибан ханым

Ширин нә сөйләрсән сәнин гәсдин вар,
Шаһ гызысан, адын-санын шәсдин вар,
Гонум-гоншу, тайын-тушун досдун вар,
Атан сәни шаһ оғлуна верибдир.

Ширин

Атам кими сән дә шаны-шөһрәт кәз,
Бу сөзләрлә мәним аз бағрымы әз,
Мейл тутуб үрәк ону истәмәз,
Өлдүрсәләр шаһ оғлуна кетмәрәм.

Меһрибан ханым

Күл дәрәрсән, яйлыг үстә сәрәрсән,
Бой-баша чатасан, дөвран сүрәсән.
Нишанлыңла сән дә ағ күн көрәрсән,
Атан сәни шаһ оғлуна верибдир.

Ширин

Истәмирәм, танры олсун имдадым,
Кәрәк гәдрин билсин ана өвладын,
Өлсәм торпагынам, галсам Фәрһадын,
Өлдүрсәләр шаһ оғлуна кетмәрәм.

Меһрибан ханым

Меһрибан ханымын әзиз баласы,
Яхшы олар ана хейир-дуасы,
Атандан эйибдир кәл олма асы,
Атан сәни шаһ оғлуна верибдир.

Ширин

Ширин тәрк эйләмәз оба, әлини,
Бүлбүл һәр вахт истәр гызыл күлүнү,
Версәниз әлимә Фәрһад әлини,
Өлдүрсәләр шаһ оғлуна кетмәрәм.

Бунлар бурада галсынлар. Сизә Фәрһаддан даныңым.
Фәрһад дашлардан йонуб Ширинни гәсрини гурурду. Анчаг
Ширин ахыр вахтлар онун яңына кәлә билмирди. Ширинни
атасы Шәмистан падшаһ ону күн үзү көрмәйә бурахмырды.
Ширин кечә-күндүз бир күнчә эйләшиб аһ-зар эйләйирди.
Фәрһад дейиб Фәрһад эңдирди. Фәрһадын да дағды мөла-
ры, умуду кәсилмишди. Шириндән айры һәр күнү бүр ил ке-
чирди. Ширинлә кечирдийн күнләри ядына салыб, алды кө-
рәк бичарә Фәрһад нә деди:

Фәрһад

Дәрә салыб эңги мәни
Ала көз, назлы Ширинни.
Севдасы дүшүб башыма
Ала көз, назлы Ширинни.

Янаглары көзөл лала,
Безнәрди яшыл-ала,
Аг үзү бэләниб хала
Ала көз, назлы Ширинин.

Гашы, көзү чана яғы,
Синәмә чәкибдир дагы,
Олайдым мән гәм ортагы,
Ала көз, назлы Ширинин.

Одур мәнә вәфалы яр,
Эшгиндән чийәрим янар.
Һәсрәти яндырар яхар
Ала көз, назлы Ширинин.

Әлдә тута бадасыны,
Бир эшидәм сәдасыны,
Фәрһад ала гадасыны
Ала көз, назлы Ширинин.

Фәрһад Шириндән айры дәрә, мөһнәт чәкиб бурада гал-сын, сизә Шириндән хәбәр верим.

Ахыр вахтлар Ширинин атасы, анасы ону һеч бир яна бу-рахмырды, Фәрһад илә көрүшмәйә гоймурду.

Ширин бундан даһа да дәрә-гәмә батмышды. Кечә-күндүз ала гойнунда, бойну чийиндә, көзләри йолда иди. Налә эй-ләйрди. Аһ чәкирди. Аһ-наләсини эшидән, Фәрһада етирән бир кими, кимсәнәси йох иди. Бир күн Ширин Мәсмә гарава-шы янына чагырыб деди:—Сәнә бир намә версәм ону хәлвәт-чә апарыб Фәрһада чатдыра биләрсәнми? Мәсмә гараваш деди:

—Ханым бу нә сөздүр, чан илә, баш илә чатдырарам Ширин көз яшы илә бир белә намә язды:

Ш и р и н

Һичран чәкән языг Фәрһад,
Янына кәлә билмирәм.
Сәнсиз мән чәкирәм фәрәд,
Данышыб күлә билмирәм.

Яр да унулармы яры,
Туллармы әһд илгары,
Бах олубдур үзүм сары,
Көз яшым силә билмирәм.

Бағбан олуб башыма күл,
Солуб бағда сусан сүибүл,
Чәһ-чәһ вуруб шейда бүлбүл,
Гонмайыр күлә, билмирәм.

Сәйяд, учуб тәрлан гушум,
Онун үчүн гара гашым,
Ханчал алыб бағрым башым
Пейләйиб кәлә билмирәм.

Ширин ағлар күндүз-кечә,
Бәхти гара вармы мәнчә,
Олачагдыр сәнсиз нечә
Рузкарым билә билмирәм.

Ширин намәни Мәсмә гараваша верди. Мәсмә гараваш хәлвәтчә бир тәрәфдән йолу элине алыб өзүнү Бисүтунда Фәрһада етирди. Ширинин намәсини она верди. Фәрһад намә-нин Шириндән кәлдийини билди, өлдү көзүнүн үстүнә гойду, сонра ачды охуду, намәнин мәзмунундан һалы олду. Көрәк Ширинә нечә чаваб верди. Нә дилләр илә онун һичрандан гы-рылмыш, сынмыш көнлүнү алды.

Фәрһад

Башына дөндүйүм Ширин
Яр, етишди намән мәнә.
Чан садағасы көзләрин
Яр, етишди намән мәнә.

Ағлайыб аһ-зар әйләмә,
Көнлүнү губар әйләмә,
Кен дүняны дар әйләмә,
Яр, етишди намән мәнә.

Арзуладым ширин дилин,
Кәмәр гучан ичә белин,
Намәндә вар әтир күлүн,
Яр, етишди намән мәнә.

Изин олса мән дә кәлләм,
Сорушуб һалыны билләм,
Күлүнк алыб дагы дәлләм,
Яр, етинди намән мәнә.

Һәр сөз илә ярдан күсмә,
Фәрһаддан мейлини кәсмә,
Кәтирди гараван Мәсмә,
Яр, етинди намән мәнә.

Фәрһад намәни тамам әйләйиб Мәсмәйә верди. Фәрһад Мәсмәйә дил җавабы Шириңә салам етирмәсини ташшарды. Мәсмә Фәрһадны намәсини Шириңә җатдырды. Әләвә Фәрһадны саламыны Шириңә етирди. Шириң әвиз достдан кәлмиш намәни алды, көзүңүң үстүңә гойду. Ачды охуду, мәзмунундан һалы олду. Дәрәлә, һәсрәтлә әвиз бир күңчүңә гапаныб галды. Шириң бурада галмагда олсун, сизә Хосровдан хәбәр верим.

Хосров, Шириңә той әйләйиб әвизә апармаг истәйирди. Шириңни һәр гәдәрүкү көрүлмүшдү. Анасы-атасы әйәр-әксийини, җеһизини һазырламышды. Шириңә Хосрова көчһәкөч иди. Анчаг Шириңни әвәлдән Хосрова мейли йох иди. Атасы, анасы буну билди, гызларынны шаһзадә Хосрова кетмәк истәмәдлийнә ачыгландылар. Шириңнә күчлә Хосрова көчүрмәк истәдиләр. Анасы Мәһрибан ханым Шириңни яшына кәлди, оңу дилә тутду, Хосрова кетмәси үчүн она өйүд, нәсирәт әйләди. Шаһзадә Хосрова рәйи вермәсини сөйләди. Шириң бу сөзләри әшидиб үзүнү анасына тутду, алды көрәк она нә деди, анасы да гызына нечә җаваб верди:

Ш и р и н

Мәни дилә тутма бу гәдәр, ана,
Фәрһады туллайыб яда кетмәрәм.
Галарам бурада мән яна-яна,
Әгярин үстүңә дада кетмәрәм.

М е һ р и б а н х а н ы м

Белә иһад олма, мөһрибан гызым,
Сән Хосров оғлана келәсән кәрәк.
Аз белә алышыб ода ян гызым,
Ситәмдирсә җана келәсән кәрәк.

Ш и р и н

Достла, кечән дүз илгары туллайыб,
Намусу, гейрәти, ары туллайыб,
Әгярә гонгулуб яры туллайыб,
Бәдкам олуб әл, обәда кетмәрәм.

М е һ р и б а н х а н ы м

Кәл мәнә башлама килей, күзәри,
Салма ширин җана дәрди, азары,
Унут кетсәни кечән әнди, илгары,
Хосров мөһрибан келәсән кәрәк.

Ш и р и н

Яра барлы мәһим тамам умудум,
Иһсафдырмы мән Фәрһады унудум,
Мүхәннәс сөзүңлә сән дост тутум,
Яндыреллар мән ода, кетмәрәм,

М е һ р и б а н х а н ы м

Көзәл гызым, һәдиз сөзү сөйләмә,
Хәнчәр алыб сән синәми тейләмә,
Көзләрин турбаны шаһд әйләмә,
Уюб, шөһрәт, шана келәсән кәрәк.

Ш и р и н

Ана, сән келәсән бирчә мүрвәтә,
Салмаясән мән ызыгы фиргәтә,
Өлдүрсән уймарам шана, шөһрәтә,
Дүшүб сөңкәдимдән җида, кетмәрәм.

М е һ р и б а н х а н ы м

Үстүндә дүңмүшәм йүз гилү гала,
Көрәң майил олтур үзүндә хала,
Бүрүнүб иһәйә, яшыла, ала
Зүлфүндә сән шана, келәсән кәрәк.

Ш и р и н

Бу виран дүняда олмаз кейфим саз,
Учмаз көлләрдәндән өрдәк илә газ,
Шириң, Фәрһад киһи ярдан айрылмаз,
Вериб илгарымы бада, кетмәрәм.

Меһрибан ханым

Меһрибана белә бахмаг олармы,
Ананың әвиши йыхмаг олармы,
Атаның сөзүндән чыхмаг олармы,
Баш әйиб фармана, кедәсен көрәк.

Меһрибан ханым нә гэдәр дил төкдү, әлләшдн, нә гэдәр чалышдыса да Шириндән Хосрова кетмәк «на»сини ала билмәди. Ахырда әлачы кәсалиб галхды онун янындан Шәмистан падишаһы янына кетди. Ширинини Хосрова кетмәк истәмәдидини Шәмистан падишаһа сөйләди. Буңлар бурада чалсынлар, сизә Бисүтунда Фәрһаддан хәбәр верим. Фәрһад Бисүтун дагында Ширини әшгит илә алышып яшарды. Анчаг әлиндән бир шей кәлмирди. Әлиндән кәлән бирчә иш вардыса о да күлдүк илә дагы дәнлиб данлары йонуб Ширини гәсрени тикмәк иди.

Фәрһад гөрхурду ки, о гәсри гүрсун, баша кәтисини, анчаг Шәмистан падишаһ әлиндә вәфа әйләйиб Ширини она төрмәсин. О, Ширини һәсрәти илә алышып ягсын. Фәрһад бу фикрлә иди, бир дә көрдү ки, бир адам кәлиб Бисүтунни янындан кечир. Фәрһад о адамы янына чагырды. Бу адам Шәмистан падишаһы гәсрди иди һараданса Шәмистан падишаһа нәмә апарырды. Гәсид Фәрһады данлары йонуб алындан төр аха-аха гәср гурдугуну көрүб она языгы кәлди. Деди: бу даг да төк-тоһна бу нә гәсрди ки, гүрсун. Фәрһад гәсри Шәмистан падишаһы гызы Ширин үчүн гурдугуну сөйләди. Гәсид әһвалатты биллиб деди: әй Фәрһад, Шәмистан падишаһ илгарындан дөнүб гызыны шаһзадә Хосрова верир. Фәрһад бушу өшитди, падишаһны вердийи илгары үнүтдугуну билли, гәсиддән халиш әйләди ки, о, бир нәмә язсын. Гәсид һаман нәмәни Шәмистан падишаһа етирсин. Гәсид Фәрһадын нәмәсини Шәмистан падишаһа чатдырмава разы олду. Фәрһад ады көрәк Шәмистан падишаһа ичә нәмә язды.

Фәрһад

Сөз кечирдин, әнди-пейман бағладың,
Падишаһ да илгарындан дөнәрми?
Барым башың чалы-чаргаз дағладың,
Падишаһ да илгарындан дөнәрми?

Көндүм көзәр әри үзүнү, дәрини,
Сөвдим сөвдим ала көздү пәрини,
Кәл әйкәмә сән дә мәздән Ширини,
Падишаһ да илгарындан дөнәрми?

Олар ашыгларын хәкәти, дошу,
Мәрдин орталыгдан һеч галхмаз хону!
Ширин мәнни сөвир, мән дә ки ону,
Падишаһ да илгарындан дөнәрми?

Пәрминә әлиндән бағдәләр ичдим,
Душдүм мән сөвднә манымдан кечдим,
Ширини әшгитдә данлары денлим,
Падишаһ да илгарындан дөнәрми?

Тәгәсырым вар бәнтәм сәв Фарманя вер,
Бир гыз бәсләйибсән бир оғланя вер,
Фәрһадәм Ширини мән һаллака вер,
Падишаһ да илгарындан дөнәрми?

Фәрһад нәмәни һаман әйләйиб гәсидә верди. Гәсид нәмәни адыб кәтирди, Шәмистан падишаһа чатдырды. Шәмистан падишаһ нәмәни охуюб мәзмунундан һалы олду. Гәзәбләнди, нәмәни пара-пара әйләйиб ерә атды. Соңра галхды Ширини янына кәлди. Шәмистан падишаһ Ширини янына о вахт кәлмишиди ки, баш бәзәйиләр ич гэдәр чалышардыларса да Ширин той пәлтәрыны әйингә кеймирди. Башшы бәзәлмәйә гоһмурду. Падишаһ буну көрүб даһи дә гәзәбләнди. Ширини үстүнә чыгарды. Гызына күч илә той пәлтәрыны кейиширди. Той олду. Шаһзадә Хосров Ширини көчүрүб әвинә апарды. Ширин Хосрова көчүрүлөндә пәлтәрынын алтында өзү илә бир зәһәрли хәнчәр көтүрмүшдү. Хосров она яхын кәлмәк истәйәндә Ширин зәһәрли хәнчәри чәкиб деди:— Нә вахт мәнә әл узатсан бу хәнчәр илә сәни илә, өзүмү дә өлдүрәйәм.

Хосров, Ширини өзүнү өлдүрмәйиндән төрхуб она яхын кетмәди. Буңлар бурада чалсынлар сизә Бисүтун дагында Фәрһаддан хәбәр верим. Фәрһадын Ширини шаһзадә Хосрова көчүрмәләриндән хәбәри йох иди. Гәсид она той төдәрүкү кө-

¹ Хон—хонча мәнасындадыр.

рулдүйүнү сөйлөмншди. Фэрһад билирди ки, Ширин оңу атыб Хосрова кетмэз. Анчаг бичарэ Фэрһад билмирди ки, Ширини күч илэ шаһзадэ Хосрова эрэ вериблэр. Фэрһад назлы Ширини ядына салыб энгэ кэлди. Күлүнк илэ дашлары чапа-чапа алды көрөк Ширини эшгитдэ нэ деди. Биз дейөк, эшидэн достлар, гардашлар шад олсунлар.

Ф э р һ а д

Күлүнк элдэ дагы дэлдим, даш чапдым,
Ширин эшги мәнн һейран эйлэди.
Һеч кетмэз башымдан ярын сөвдасы,
Эйди гэддим ширин чандан эйлэди.

Нэ заман ки, эшги башыма долду,
Онда бу күл рөнким саралды солду,
Ярын айрылыгы яман дөрд олду,
Ишим, күчүм аһү-фәған эйлэди.

Ағлым башдан алды хублар мейласы,
Салды кәмәндиңэ зүлфү шейдасы,
Пейманындан дөндү залым атасы,
Көрүп һалым нечэ яман эйлэди.

Чананым эйлэсэ әһдиңә нәфа,
Тапар хәстә чаным о заман шәфа,
Йолунда чәкмишәм йүз чөврү чәфа,
Гэддим каман, гашы каман эйлэди.

Серягибләр нэ кирибләр арая,
Бахан йохдур синәмдәки ярая,
Ширин гэдәм гоюб кэлди бурая,
Фэрһад чанын она гурбан эйлэди.

Фэрһад сөзүнү тамам эйлэди. Енэ даш кәсмәйә, гәср гурмаға башлады. Фэрһад бурада галсын, сизә Шириндән сөйләйим. Ширин, Хосрова көчәндән бир отагда әсир кими галмышды. Хосрову янына кәлмәйә тоймурду. Демирди, күлмүрдү, давишмырды. Ағлайыб аһү-зар эләйрди. Бир күн енэ Ширин Мәсмә гараваши янына чағырды. Деди, әзиз Мәсмә енэ Фэрһада бир нәмә көндөрмәк истәйирәм. Фэрһаддан айры нэ кечәм кечәдир, нэ күндүзүм күндүз, сәбрим, гәрарым кәсилиб,

Фэрһадсыз дәрдим башымдан ашыбдыр. Намәни язым, ону хәлвәтчә апар Фэрһада чатдыр, Фэрһаддан да чаваб ал, кәтир.

Мәсмә гараваши Шириниң намәсини апарыб Фэрһада чатдырмаға разы олду. Ширин Фэрһада бу дилләр илэ намә язды:

Ш и р и н

Хәтти-халлы Фэрһад оғлан,
Оғлан инан, мән сәнинәм,
Күл чамаллы Фэрһад оғлан,
Оғлан инан мән сәнинәм.

Ахтар долан, яр мәнн кәз,
Эшгин бу синәмдән сөнмәз,
Һеч вахт сәндән мейлим дөнмәз,
Оғлан, инан мән сәнинәм.

Мәнним күнүм кечәр аһ-зар,
Аләм олуб башыма дар,
Арада серягибләр вар,
Оғлан, инан, мән сәнинәм.

Фиргәтийдән бағрым яра,
Бил, рузкарым кечир гар,
Бәлкә ки, өлүм айыра,
Оғлан, инан мән сәнинәм.

Шириниң олуб гәлби ган,
Дөрд әлиндән чәкир аман,
Ортада вар әһди-пейман,
Оғлан, инан мән сәнинәм.

Ширин намәни бүкүб Мәсмә гараваши верди. Мәсмә гараваши намәни көтүрүб йола дүшдү. Кәтирди Бисүтун дағында Фэрһада чатдырды. Фэрһад намәни охуюб мәзмундан һалы олду. Алды көрөк севкилиси Шириниң намәсинә нечэ чаваб язды.

Ф э р һ а д

Намән кәлди мәнә чатды,
Ширин сәнин, Ширин сәнин,
Тути диллим гадан алым,
Ширин сәнин, Ширин сәнин.

Севдим сән кими сәнәми,
Һүсүн бәзәдим күнәми,
Сөзләрин дәлдә синәми,
Ширин сәнин, Ширин сәнин.

Чохлары чәкир лоюну,
Бир дә көрәйдим боюну,
Өзүм тутайдым тоюну,
Ширин сәнин, Ширин сәнин.

Мән чәкирәм фәрағыны,
Бас көз үстә аяғыны,
Дашдан кәсим отағыны,
Ширин сәнин, Ширин сәнин.

Фәрһад сәнин вәфәдарын,
Истәкли, мейрибан ярын,
Баша варсың дуз илгарын,
Ширин сәнин, Ширин сәнин.

Фәрһад намәсини Мәсмә гәрәваша верди. Мәсмә намәни көтүрүб йола дүшдү. Бир тәрәфдән кәлди эвә етишди. Фәрһадын намәсини Ширинә чатдырды. Ширин намәни охуду, бир тәрәфдән шад олду, бир тәрәфдән дә гәмкин. Она көрә шад олду ки, достундан намә кәлмишди. Гәмкин олду, чүнки хейли вахт иди Фәрһаднын күл үзүнү көрүб ширин сөзүнү эшитмирди. Ширин Фәрһаддан айры бурада аһ-зар чәкиб галмагда олсун, сизә енә Бисүтун дағында ярындан айры дүшән бичарә Фәрһаддан хәбәр верим. Фәрһад даша һәр күлүнк вуранда Ширин дейирди. Лал дашлардан, сылдырым гаялардан Ширин эшидирди. Ширин эшти онун голларына гүввәт вермишди. Күлүнкү һарадан даша вурурду орадан бичирди. Гәсри гурурду. Анчаг Ширин үчүн одсуз, очагсыз альшырды. Гәсри гура-гура бу сөзү охуюрду.

Ширин эшти мәнни дағлара салды,
Яр дейиб дашлары чәпарам инди.
Тәрләным ағлымы башымдан алды,
Яр дейиб дашлары чәпарам инди.

Бисүтун дағлары мәним ойлағым,
Саралыб солубдур, күлшәним, бағым,
Йохдур бу күнүмдә бир гәм ортағым,
Яр дейиб дашлары чәпарам инди.

Лачын көнлүм дүшүб сонадан айры,
Һаг мәнни ярадыб бинадан айры,
Гардашдан, атадан, анадан айры,
Яр дейиб дашлары чәпарам инди.

Гәлб гирылса, тәбиб кәлсә битишмәз,
Гаяларда фәрә, кәклик өтүшмәз,
Үнүм кедиб бир кимсәйә етишмәз,
Яр дейиб дашлары чәпарам инди.

Ядыма дүшәндә ярын янағы,
Фәрһаднын маләси яндырыр дағы,
Көнлүмүн һәм гәмли, һәм чошгун чағы,
Яр дейиб дашлары чәпарам инди.

Фәрһад бурада галсын, сизә Хосровдан данышым. Хосров да авара галмышды. Той эйләйиб Шириннә эвинә кәтирмишдисә дә анчаг она яхын кедә билмирди. Ширин илә демәк, данышмағ, күлмәк она һарам иди. Нә вахт яхын кетмәк истәйәндә Ширин хәнчәрини чәкиб «өзүмү өлдүррәм» дейирди. Хосров да Ширинин өзүнү өлдүрмәйивдән горхуб она яхын кедә билмирди. Вахтыннын чохуну вәзирлә, вәкиллә, башынны атлылары илә овда кечирирди. Эвә дә кәләндә Шириндан бир үз көрмүрдү. Хосров билирди ки, Ширин Фәрһада, Фәрһад да Ширинә ашығдыр. Ширинин она әл вермәмәси Фәрһаддан өтүрдүр. Фәрһад гәсри гуруб гургармаға аз галыбдыр. Хосров йәгүн эйләмишдир ки, гәср баша кәлән кими Фәрһад падшаһдан Ширини истәйәчәк, алачаг. Хосров Фәрһады йох эйләмәк, Ширинин мейлици өзүнә дөндәрмәк үчүн әлач дүшүнүрдү, чарә ахтарырды. Хосров бурада галсын, сизә енә дә Шириндән хәбәр верим. Ширинин енә ядына бутасы—Фәрһад дүшүмшү. Бир яндан Фәрһаднын айрытығы, о бири яндан Хосровун Ширини инчитмәси, эвдән, эшнәкдән бир яна чыхмаға гоймама-сы Ширини даһа да дәрдә-гәмә батырмышды. Ширин Фәрһад-

дан айры ишыгы дуняда өмүр эйлөмөк, өзгярин эминдө галмаг истөмирди. Языг Ширин Фәрһады ядына салыб алды көрөк но деди:

Ширин

Алышыр эшгин одуна,
Бу чаным Фәрһаддан айры,
Көйө учалыбдыр аһым,
Фөганым Фәрһаддан айры.

Нә ямандыр эшг аташы,
Одланыр багрымын башы,
Нәйә кәрөк нилал гашы
Каманым Фәрһаддан айры.

Ким һалым сорушуб билир,
Яр фиргәти багрым дәлир,
Бу виранда кимә кәлир,
Куманым Фәрһаддан айры.

Кәләйди вәфалы ярым,
Позулмайайды илгарым,
Кәсилиб сәбри-гәгарым,
Аманым Фәрһаддан айры.

Фәряд гыллам күндүз кечә,
Гонум, гардаш кәлмәз вечә,
Ширинәм солубдур нечә,
Кулшәним Фәрһаддан айры.

Ширин Фәрһаддан айры ағлайыб сызладыгы, аһ-налә эйләдийи, ону ядына салдыгы кими, Фәрһад да Бисүтун дағында Ширини ядына салырды. Фәрһадын Ширинсиз сәбри, гәгары кәсилмишди. Күлүнкү чәкиб дашлары йонур, уча гәсри тикирди. Гәсрин соя дашларыны дүзүрдү. Фәрһад өз-өзүнә фикир эйләйрди ки, гәср баша кәләчәк о, той эйләйиб Шәмистан падшаһдан тызы алачаг, Ширини көчүрүб бу гәсрә кәтирәчәк, онунла өмүр, күн сүрәчәкдир. Фәрһад Ширини ядына салыб гәсрин ахырынчы дашларыны йона-йона бу сөзү дейрди:

Фәрһад

Енә яда дундү Ширин чананым,
Мәним кими ода алышан олмаз.
Галмышам тәк-тәһна дәд даманьыда?
Бир кәлиб һалымы сорушан олмаз.

Халг олмайиб Ширин кими бир дистбәр,
Дәһаны мәзәдир, дәбләри көвсәр,
Гулунчлары гона, сизгәи мәрмәр,
Онуң бәрәбәри зәрвешан олмаз.

Сижәми яндырыр эшгин аташы,
Чан алыр Ширини көз илә гашы,
Сәһәрдән эйләшиб мәлә яшаны
Ишвә илә дейиб дананан олмаз.

Бәзәниб мүшк илә сибәрә багыб,
Һәрдән мүжканындан мәнә ох атыб,
Һәрдән ашыгына ишвә, ваз салыб,
Һәрдән достдан күеүб бәрышан олмаз.

Көрәсән етәрни сөзүм Ширинә,
Гурбан кәсиләйдим өзүм Ширинә,
Фәрһадам дүңүбдүр көзүм Ширинә,
Мәним кими һалы нәришан олмаз.

Фәрһад Бисүтун дағында Ширини гәсрини гурмагда олсун, шаһзадә Хосровдан эшиди. Хосров, Фәрһады тәләф эйләмәк үчүн чох фикирләнди, дүңүңдү, тәдбир арады. Аңчаг халг ичиндә она бир шей эйләй билмәди. Бир күн шаһзадә Хосровун янына бир бейман гары кәлди. Гары деди: Шаһзадә, мәнә нә верәрсән Фәрһады тәләф эләдәм, өлдүрдәм. Хосров деди: Фәрһады өлдүрдә биләсән сәиз өзүн ағыры гызыл веррәм. Хосров буну дейиб әлини чибинә салды. Габагчадан гарыя үч овуч гызыл верди. Гары гызылы көрүб көзү һәдәгәдән чыхды. Олан, галаң иманыны да атды. Бир үлүш һалва көгүрүб Бисүтун дагына, Фәрһадын янына йола дүшдү. Гары йол кетмәкдә олсун, Фәрһаддан эшиди.

Фәрһад енә күлүнкүнү чәкиб дашлары йонурду. Гәсри тикирди. Ширини гәсри баша кәләкәл иди. Фәрһад Ширини

эшги илэ күлүнкү даша элэ вурурду ки, нечэ аҕачлыгдан Фэр-
һадын күлүнкүнүн сәси эшидиллирди. Фэрһад гэсри гурурду,
йоруланда һәрдән бир даяныб этрафа көз кээдирирди. Өзүн-
дән башга һеч кими көрмүрдү. Бичарә Фэрһад Бисүтун дағын-
да төк, тәнһа галмышды. Дилинин ширин сөзү Ширин, ширин
кәлмәси Ширин иди. Алды көрәк бүлбүл күлүндән айры дү-
шән кими бутасындан айры дүшүмүш Фэрһад Ширинин эшгнн-
дә нә деди:

Ф э р һ а д

Төк, тәнһа даҕда галмышам,
Яда сала Ширин мәни.
Ярсыз саралыб солмушам,
Яда сала Ширин мәни.

Яр кәләйди бу чағлары,
Күлүнкүм дәлир дағлары,
Гурурам ағ отағлары,
Яда сала Ширин мәни.

Арзуларам ширин чаны,
Ала көзлү мейрибаны,
Унутмая әһд-пейманы,
Яда сала Ширин мәни.

Һәрдән ғыйғачы баханда,
Чанымы ода яханда,
Гызларла сейрә чыханда,
Яда сала Ширин мәни.

Фэрһадам чандан оланды,
Рәнжим саралыб соланда,
Пияләм ганла доланда,
Яда сала Ширин мәни.

Фэрһад енә күлүнкүнү чәкиб дашлары йонду, гэсри гур-
маға башлады. Бу тәрәфдән бейман гары һәр ердән кечиб Би-
сүтуна етишди. Фэрһадын янына кәлди. Көрдү Фэрһад даш-
лары йонур, гэсри гурур. Гары деди: Фэрһад, бу гэсри кимин
үчүн гурурсан? Фэрһад деди:

— Ширин үчүн гурурам. Бейман гары деди:
— Зәһмәт чәкиб даш йонуб гэсри гурма. Ширин өлдү. Фэр-
һад бейман гарынын сөзүнә әввәлчә инанмады. Гары әлишлә-
ки һалваны көстәриб деди:

— Ширин өлүбдүр. Бу да онун эһсан һалвасыдыр.
Фэрһад Ширинин өлүм хәбәрини эшидиб үрөклән дәрин бир
аһ чәкди. Бәдәни титрәди. Аз галды ки, ағды башындан чых-
сын. Дүня көзүндә гаранлыг олды. Үзүнү гарыя тутуб деди:
— Бейман гары, нечә сәнин дилиндән вар кәлди ки, дедин
Ширин өлүбдүр? Мәтләбиянә етмәйән, мурадына чатмайн би-
чарә Фэрһад, әзәл Ширинин өлүм хәбәрини кәтирән бейман гар-
рыя бир күлүнкү вуруб өлдүрдү. Ондаң сонра өз-өзүнә деди:—
Шириндән сонра мән дүняда өмүр истәмирәм. Фэрһад буну
дейиб күлүнкүнү вар күчү илэ көйә атды, башыны алтына
тутду. Күлүнкү онун башына дүшдү. Фэрһад күлүнкүн зәрбә-
силә өлдү.

Фэрһадын өлүм хәбәри Ширинә етишди. Ширин зәһәрли
хәнчәр палтарынын алтында орая кәлди. Фэрһады өлмүш кө-
рүб хәнчәри чәкди, дәстәсини Фэрһадын мейтинә даяйыб
өзүнү хәнчәрин үстүнә атды. Хәнчәр Ширинин үрәйинин ба-
шындан батды, күрәйинин арасындан чыхды. Ширин дә Фэр-
һадын янында өлдү. Фэрһад илэ Ширинин өлүм хәбәрини ата-
лары, аналары эшигди. Кәлдиләр, бимурад өлмүш Фэрһад илэ
Ширинә янашы гәбр газыб басдырдылар. Онлара эһсан верди-
ләр. Эһсан јемәйә кәләнләр бейман гарыя ләнәт, Фэрһад илэ
Ширинә рәһмәт охуюб кетдиләр.

Искэндэрин падшаһлыға чатмасы

Гәдим заманларда бир Искэндәр вар иди. Искэндәр күнләрин бир күнү кедиб чөлдә кол чыхардырды. Бир дә бир падшаһ вар иди. Онуң да ады Искэндәр иди. Искэндәр падшаһ атланыб шикара чыхмышды. Чөлдә кол газан Искэндәри көрдү. Атыны сүрүб онун янына кәлди. Кол газана рәһм эйләйиб чибиндән бир гызыл чыхардыб она вермәк истәди.

Гызылы вермәмишдән әввәл онун адыны хәбәр алды, кол газан деди:

— Мәним адым Искэндәрди.

Искэндәр падшаһ бундан фикрә кетди. Өз-өзүнә деди:

— Падшаһ олам, мәним дә адым Искэндәр ола, бу кол газаның да ады Искэндәр ола.

Падшаһын бундан ачығы кәлди. Кол газана гызыл вермәди. Атыны сүрүб баркаһына гайытды. Искэндәр падшаһын бир көзәл гызы вар иди. Гызы онун янына кәлиб деди:

— Ата, мәнә шикардан нә кәтирдин?

Искэндәр падшаһ әһвалаты гызына сөйләди. Гыз атасынын чавабында деди:

— Онуң ады Искэндәр оlanda нә олар? О да адамдыр, ону да танры халг эйләйиб, сән дә адамсан. Онуң да дили, ағзы, әли вар, сәнин дә. Ярадан яранмышын һамысыны бир халг эйләйиб. Сән падшаһсан, кәрәк өзүнү башгаларындан юхары тутмаясан, һамыны бир көздә көрсән.

Искэндәр падшаһ гызынын бу сөзүндән бәрк ачығланды. Һөкм эйләди гызын бойуну вурсунлар. Вәзир-вәкил ирәли еридиләр. Баш эндирдиләр, торпаға дүшүб дедиләр:

— Падшаһ сағ олсун, өвладындыр. Ата өвладына белә зүлүм

эйләмәз. Өлдүртмә, гәзәбин тутубдур, торпағындан сүркүн эйла.

Искэндәр падшаһ, гызыны сүркүн эйләди.

Падшаһ гызы баш көгүрүб кетди. Чөлдә бир кол газана раст кәлди. Бу кол газан Искэндәр иди. Гыз онун адыны сорушду. Искэндәр олдуғуну билди. Атасы илә олан әһвалаты Искэндәрә нағыл эйләди.

Падшаһ гызы, Искэндәр илә чыхыб онларын әвинә кетди. Эвдә гыз Искэндәрә деди:

— Искэндәр, сән даһа кол газымаға кетмәйчәксән. Тачирләрлә алверә кет. Мән эвдә галачағам. Орадан мәнә дә хәрчлик көндәрәрсән. Искэндәр, падшаһ гызыны эвдә гоюб чыхды, тачирләр илә алверә кетди. Тачирләр гатырларыны сүрүб мәнзил эйләйә-эйләйә кедирдиләр. Бир күн хейли йол кетдиләр. Тачирләрә сусузлук әл верди. Бир чөлдә чох кәздиләр, ахтардылар, ичмәйә су тапмадылар. Ахырда долана-долана кәлиб бир ерә чатдылар. Көрдүләр орада бир гуя вар. һеч ким үрәк элийиб гуяя кирә билмәди. Ахырда тачирләр дедиләр: «Һәр ким бу гуяя кириб су чыхартса, она һәрәмиз бир гызыл вәрәчәйик».

Искэндәр гуяя кириб су чыхартмаға разы олду.

Тачирләр ип илә Искэндәри гуяя салладылар. Искэндәр гуяонун дибинә дүшдү. Көрдү гуяонун дибиндә бир див отуруп. Дивин бир дивинин үстүндә бир гурбаға вар, бир дивинин үстүндә дә бир көзәл гыз ятыр.

Див Искэндәри көрүб деди:

— Бу гурбаға көзәлдир, йохса бу гыз көзәлдир?

Искэндәр деди:

— Көнүл севән көзәлдир.

Бу вахта гәдәр бу гуяон чох адамлар су үчүн салтанмышдылар. Див онлары көрүб хәбәр алмышды: Бу гурбаға көзәлдир, йохса бу гыз көзәлдир? Онлар демишдиләр:

— Әлбәтә, гыз көзәлдир.

Див бундан ачығланыб элә дейиләри өлдүрмүшдү. Инди онун Искэндәрин көнүл севән көзәлдир демәсиндән чох хошу кәлди. Чыхартды Искэндәрә үч нар верди. Деди:

— Буңлары яхшы сахла, сәнә лазым оларлар. Див әләвә Искэндәрә су верди. Искэндәр дивдән нарлары алыб чибинә гойду. Соңра су көгүрдү. Ипнә тәрәптди. Тачирләр чәкдиләр.

Искәндәри гуюдан чыхартдылар. Искәндәрин чыхартдығы судан ичдиләр. Һәрәси она бир гызыл верди. Бу заман о тәрәфдән бир дәстә дә тачир бурая кәлди. Онлар да сусуз идиләр. Искәндәр о тачирләрә дә су верди. О бири дәстә тачир, Искәндәрин олдугу ерә тәрәф кедирди. Искәндәр чыхартды үч нары, бир дә бир нечә гызыл тачирләрә вериб деди:

— Бу әманәти апарын, мәним әвимә верин. О тачирләр йола дүшдүләр. Искәндәр дә тачирләр илә бу яна йола дүшдү.

О бири дәстә тачирләр кәлдиләр, Искәндәрин вердийи үч нары, бир нечә гызылы падшаһын гызына вердиләр.

Падшаһ гызы нарын бирини кәсди. Көрдү нарын ичи бүтүн лә'л-чавахират илә долудур. Падшаһ гызы бундан чох шад олду. Лә'л-чавахиратдан верди, атасынын имарәти кими бир башы булута дәйән имарәт гурдурду. Имарәтин ичинә һәр нә лазым иди алды. Имарәти халы, зиллиләр илә башдан-баша дөшәтди. Өзүнә гырх гул, гырх гараваш тутду.

Падшаһ гызы бурада галсын, сәнә Искәндәрдән хәбәр верим.

Искәндәр тачирләр илә шәһәрләрә кетди. Апардығы маллары сатдылар. Газанч әйләдиләр. Кери гайытдылар. Гайыдан баш йоллары енә гуюнун янындан дүшдү. Сусдамьшдылар. Искәндәри гуюя салладылар. Енә див бир дизинин үстүндә гурбаға, бир дизинин үстүндә бир көзәл гыз әйләшдирмишди.

Искәндәри көрүб деди:

— Бу гурбаға көзәлдир, йохса бу гыз? Искәндәр деди:— Көнүл севән көзәлдир. Дивин Искәндәрин сөзүндән хошу кәлди. Чыхардыб она үч нар верди. Әләвә су да верди. Искәндәр нарлары алыб чибинә гойду. Су да көтүрүб гуюдан чыхды. Тачирләр су ичдиләр. Йола дүшдүләр. Кәлдиләр, өз ерлеринә етишәндә Искәндәрдән айрылдылар. Әвләринә кетдиләр.

Искәндәр дә әвләринә кәлди. Башы булута дәйән имарәти, чаһи-чалалы, гулу-гаравашы көрдү, мат галды. Падшаһ гызындан бунун сәбәбинә хәбәр алды.

Гыз әһвалаты Искәндәрә нағыл әйләди. Искәндәр чибиндәки үч нары да чыхартды. Бунлары да кәсдиләр, көрдүләр һәр үчү лә'л-чавахиратла долудур. Шад олдулар.

Бир күн гыз Искәндәрә деди:

— Кет, атамы бурая гонаг чагыр. Искәндәр кетди, падшаһы, вәзирин, вәкилин, башынын адамлары илә гонаг чагырды

Падшаһ кәлди, имарәтинә бәнзәйән имарәти, белә чаһи-чалалы көрдү, тәәччүб әйләди. Падшаһ гызы отагларын бириндә иди. Атасынын көзүнә көрүмүрдү. Сүфрәләр ачылды. Падшаһ, вәзирә, вәкилә, башынын адамларына хәрәк пайланды. Хәрәк, чәрәйи кәтирән, гуллуғ әйләйән гуллар, гаравашлар иди. Падшаһ өз-өзүнә деди:

— Көрәсэн бу имарәтин, бу чаһи-чалалын йийәси кимдир?

Эмәкдән, ичмәкдән сонра гуллар, гаравашлар сүфрәләри көтүрдүләр. Сөһбәт башланды. Сөһбәт арасында бирдән падшаһ гызы өз отағындан чыхыб атасынын янына кәлди. Өзүнү вә Искәндәри она нишан верди.

Падшаһ, гызы илә көрүшдү. Әләдийиндән пешман олду. Гызыны, Искәндәри көтүрдү, өзү илә баркаһына апарды. Гырх күн гырх кечә той әйләди. Гызыны Искәндәрә верди. Тачыны да көтүрүб Искәндәрин башына гойду. Деди:

— Даһа мән гочалмышам. Сән мәним еримдә падшаһ ол, мән дә сәнин тәдбирчин олум. О күндән Искәндәр тахта чыхды. Падшаһ олду.

Искандэр Зүлгэрнейнин Иран падшаһы илэ даvasы

Гэдим заманда, Румда бир падшаһ вар иди. Бу падшаһын вары-дөвләти һәддән зиядә иди. Күнү кечмишди. Гочалмышды. Анчаг огул зүррийәти йох иди. Падшаһ бундан гәмкин иди. Бир күн онун баркаһына бир дәрвиш кәлди. Дәрвиш падшаһың гапысында охуду. Падшаһ она пай көндәрди. Дәрвиш пайы алмады. Падшаһ деди: бәлкә пай азыр, она көрә дәрвиш алмады, апарын она чохла пай верин. Падшаһын һөкмүнә көрә апарыб дәрвишә чохла гызыл вердиләр. Дәрвиш ону да алмады.

Падшаһын бундан ачығы тутду. Дәрвиши янына чағырдырды. Дәрвиш падшаһын янына кәлди. Салам верди. Падшаһ онун саламыны алыб деди:

— Йохса пай аз олду, нә үчүн пайы алмадын?

Дәрвиш деди:

— Падшаһ, дөвләтин чох, өмрүн узун олсун. Көндәрдийин пай аз дейилди. Анчаг дәрвишләр чүрбәчүр олурулар. Дәрвиш вар ки, пай алар, дәрвиш вар ки, пай верәр. Мән пай алан дәрвишләрден дейил, пай верән дәрвишләрденәм. Нә пай истәйрсәнә истә, үрәйиндә нә мәтләбин варса сөйлә, алач эйләйм. Падшаһ деди:

— Ай пай верән дәрвиш! Мән өлөндән сонра вар-дөвләтимә саһиб олан, тахт-тачыма йейләнән, юрдумда галан бир өвләдым йохду.

Дәрвиш деди:

— Падшаһ сағ олсун. Бу ондан өтәрдир ки, сән вәзирин, вәкилин сөзүнә бахыб касыб-кусубун һалына галмырсан, дуняны, вары, дөвләти тәк тутубсан, элин ачыг дейил, бир ач гарыны дойдуруб, бир етими севиңдирмәйибсэн.

Падшаһ дәрвишин сөзләрини тәсдиғ эләйиб деди:—

— Дедикләрин доғрудур. Сөйлә көрүм инди мән нә эйләйм ки, бир өвләдым олсун?

Дәрвиш деди:

— Падшаһ сағ олсун, сән варыны, дөвләтини үч гисм эйлә. Бир гисмини өзүн көтүр, бир гисмини фағыр-фугарая пайла, бир гисмини дә вер харабалары абад эйлә, йоллар чәкдир, көрпүләр салдыр. Бундан ярадан таңрынын гәлбинә рәһм әнәр, сәнә бир өвләд верәр.

Дәрвиш буну дейиб чыхды кетди.

Дәрвиш кәдәндән сонра падшаһ вәзирини, вәкилини чағырды. Деди:

— Кедим мәним варымы, дөвләтини үч һиссәйә бөлүн. Бир мәнә галсын, бирини фағыр-фугарая пайлайын, бирини дә верин, харабалары абад эйләйин, көрпүләр салдырын.

Падшаһын һөкмүнә көрә вәзир-вәкил кетдиләр, онун хәзинәсини, варыны, дөвләтини үч һиссәйә бөлдүләр. Бирини өзүнә сахладылар, бир һиссәсини фағыр-фугарая пайладылар, бир һиссәсинә дә көрпүләр салдырдылар, йоллар чәкдирдиләр, харабалары абад этдирдиләр. Бундан таңрынын гәлбинә рәһм кәлди. Рум падшаһына бир огул өвләды верди. Огланын адыны Искандәр гойдулар.

Айлар кечди, илләр доланды, Искандәр бөйүдү. Пәһливанларын янына гойдулар. Дава мәшгинә өйрәнди. Ох атмағ, гылыңч вурмағ, ивә ойнатмағ, галхан көтүрмәйи билди. Сонра алимләрлә дурду, отурду. Ағыл-камал көтүрдү.

Бунлар бурада галсылар, сәнә Иран падшаһындан хәбәр верин.

Иранда халгла яхшы рафтағ этмәйән, падшаһларла дүз доланмағ, торпағлар басыб, хараç алан бир падшаһ вар иди. Иран падшаһынын чаһи-чәләли, чохла гошуну вар иди. Күнләрин бир күнү, Иран падшаһы гошун көндәриб Рум падшаһындан хараç истәди. Рум падшаһы көрдү Иран падшаһынын бу чохла гошунунун өһдәсиндән кәлә билмәйчәк. Әлаçсыз галыб, горхду. Давасыз, далашсыз она хараç верди.

Бундан бир ил кечди. Енә Иран падшаһы Рума гошун көндәриб хараç истәди. Рум падшаһы она бу дәфә дә хараç верди. Бир ил дә кечди, енә дә Иран падшаһы гошун көндәриб Румдан хараç истәди. Бу дәфә Искандәр атасынын янына кәлиб деди:

— Меһрибан ата, нә үчүн илдән-илә Иран падшаһына бач-хәрач верирсән?

Падшаһ деди:

— Әзиз оғлум, онун гошуну чохдур, габагында дура бил-мәрик. Горхумдан бач-хәрач верирәм.

Искәндәр деди:

— Изин вер, гошун чәкәк, онларла дава эйләйәк. Бач-хәрач вермәйәк.

Падшаһ, оғлу Искәндәрнин сөзүнә разы олмады. Үчүнчү дәфә дә Иран падшаһына гызыл хәрач верди.

Бундан хейли бир мүддәт кечди. Рум падшаһы өлдү. Искәндәр атасына яхшы эһсан верди. Апарды басдырды. Сонра атасынын еринә тахта чыхды. Румда падшаһ олды.

О тәрәфдән Иран падшаһы енә Рума, Искәндәрнин үстүнә элчи көндәриб бач-хәрач истади. Искәндәр бач-хәрач вермәди. Элчиләри янына чағыртдырыб деди:

— Келди, Иран падшаһына сөйләйин ки, о да падшаһдыр, мән дә падшаһам. Онун да тач-тахты вар, мәним дә тач-тахтым вар. Һәлә мәним тач-тахтымдан башга кәскин гылынчым да вар. Дүздүр, атам она хәрач верирди. Мән атамнн һөрмәтинн сахлайырам. Анчаг о, өлдү кетди, бач-хәрач да кетди. Инди тахта мән эйләшмишәм. Рум падшаһы Искәндәр Зүлгәрнейн Иран падшаһына бач-хәрач вермәйәчәкдир.

Элчиләр баш эидириб Искәндәрнин баркаһындан чыхдылар. Өз падшаһларынын янына кәлдиләр, дедиләр:

— Падшаһ сағ олсун, Рум падшаһы Искәндәр Зүлгәрнейн бач-хәрач вермәди. Деди: О да падшаһдыр, мән дә падшаһам, онун да тач-тахты вар, мәним дә. Һәлә онун тач-тачындан артыг мәним кәскин гылынчым да вар.

Иран падшаһы бундан бөрк гәзәбләнди. Вәзир, вәкили, гошун бөйүкләрини һүзуруна чағыртдырды. Искәндәр Зүлгәрнейнин Ирана хәрач вермәмесини онлар сөйләди. Вәзирин, вәкилин, гошун бөйүкләринин бу барәдә тәдбирләрини сорушду. Гошун бөйүкләри гошун чәкиб Искәндәр илә дава эйләмәйи мәсләһәт көрдүләр. Вәкил дә, бу фикирдә олдуғуну сөйләди. Анчаг вәзир буна разы олмады. Деди:

— Падшаһ сағ олсун, мүнәччимләри чағыртдыр, көрөк онлар бу барәдә нә сөйләйирләр. Сонра енә һөкм сизиндир.

Падшаһ һөкм эйләди, мүнәччимләри онун һүзуруна чағыртдырдылар. Мүнәччимләр кәлдиләр. Падшаһ бу ишдә мүнәччимләрин фикирләрини сорушду. Мүнәччимләрин чәмиси

бу барәдә падшаһа бир сөз сөйләйә билмәдиләр. Тәдбирдән ачиз галдылар. Һеч бири бир мәсләһәт сөйләйиб, бир тәдбир төкә билмәди.

Падшаһ енә дә үзүнү вәзирә тутуб деди:

— Вәзир, сөйлә көрүм даһа бир ердә мүнәччим галмайыбдырмы?

Вәзир деди:

— Падшаһ сағ олсун, бу әтрафда олан мүнәччимләри һүзуруна чағырдым. Бураларда мүнәччим галмайыбдыр. Анчаг узаг бир шәһәрдә бир гоча мүнәччим вар. Бирчә һүзуруна о кәлмәйибдир.

Падшаһ адам көндәриб гоча мүнәччими янына кәтиртди. Бу барәдә онун нә фикирдә олдуғуну хәбәр алды. Гоча мүнәччим деди:

— Падшаһ сағ олсун, мән эшитмишәм ки, Рум торпагындан бир падшаһ чыхачаг, тамам дүняны тутачаг, Ираны да фәтһ эйләйәчәк. Бәлкә бу һаман падшаһдыр. Мәндән олса Искәндәр Зүлгәрнейн илә дава эйләмәзсән. Бахырам, бу дава сәфәри яхшы көрүмүр. Кәл сән Рум падшаһындан хәрач алмагдан әл чәк.

Падшаһын бундан ачыгы тутду. Һөкм эйләди, гошун бөйүкләри гошуну һазыр эйләдиләр. Падшаһ өзү бир ат миниб гошунун ичинә кәлди. Атларыны сүрүб кетдиләр, Рум торпагына чатдылар. Искәндәр Зүлгәрнейн бундан хәбәр тутду. О да гошун көтүрүб Иран падшаһынын габагына чыхды. Ики гошун үз-үзә сәф чөкдиләр. Мейдан суланды. Биринчи күн һәр ики тәрәфдән мейдана пәһливанлар кәлди. Дава эйләдиләр. Вурушдулар, һүнәр көстөрдиләр. Икнинчи күнү енә ортая икидләр, һүнәрвәрләр чыхдылар. Туташдылар, күлшәдиләр. Бир-бирләринә йөнәлдиләр. Икидликләр эйләдиләр. Ахшам олду, һәр ики гошун өз ерия гайытды. Сабаһын ачылмагыны көзләди.

Бунар бурада галсынлар, сәнә Иран падшаһынын пәһливан әйярындан данышым.

Иран падшаһынын бир пәһливан, әйяры вар иди. Бу пәһливан әйярын атасы да Иран падшаһынын пәһливаны олмушду. Гоча вахтларында бир дәфә бир иш үстүндә падшаһын она гәзәби кечмишди. Гоча пәһливаны күнаһсыз ерә өлдүртүшүдү. О вахтдан бу вахта оғлу атасынын ганыны алмаг иштәйирди. Фүрсәт тапа билмирди. Пәһливан әйяра аяға галхды.

Бир тэрэфдэн хэлвэтчэ Искэндэр Зүлгэрнейнин янына кэлди, деди:

— Искэндэр Зүлгэрнейн падшаһ, сабаһ сэн мейдана чых. Иран падшаһыны давая чағыр. О сәнин мейданына кәләр. Падшаһ мейдана кәләндә мәни дә өзү илә апарар. О сәнинлә давая башлая-башлая даванын ширин ериндә мән онун кезүнү огурляяр, дал тэрэфдән гылынчла падшаһы вурарам. Сән бунун әвәзиндә мәнә йүз гызыл вермөйи вә'д әйлә.

Искэндәр, пәһливан әйяр йүз гызыл вермөйи вә'д әйләди. Пәһливан әйяр чыхды кетди.

Сабаһ ачылды. Искэндәр Зүлгэрнейн бир яхшы ата мичиб мейдана чыхды. Үзүнү Иран падшаһына тутуб деди:

— Ай падшаһ, ағыллы, гошун гәдри билән падшаһлар наһаг ерә гошунуну гырдырмаз. Өзү давая чыхар. Сән о гошунун падшаһысан, мән дә бу гошунун. Мейдана кәл. Дава әйләйәк. Нәр ким өлдү, онун гошуну сағ галана табе олсун.

Иран падшаһы Искэндәр Зүлгэрнейнин сөзүндән ачыгланды. Агыны сүрүб мейдана кәлди. Пәһливан әйяр да онула кәлмишди. Искэндәр Зүлгэрнейн илә Иран падшаһы давая башлады. Онлар гылынч, галхан көтүрүб хейли вурешдулар. Даванын гызгын ериндә пәһливан әйяр керн тэрәфдә, Иран падшаһына бир гылынч вурду. Падшаһ өлүмчүл яраланды. Аtdан ерә йыхылды. Искэндәр сыйырма гылынч онун башынын үстүнү алдырды. Иран падшаһы Искэндәри башынын үстүндә көрүб деди:

— Ай Искэндәр Зүлгэрнейн! Сән мәнә галиб кәлдин. Мәнин гошунум сәнә табе олачаг. Торпағым, падшаһлығым сәнин әләнә кечәчәк. Мән өлүрәм, анчаг сәнә үч вәсийәтим вар. Онлары еринә етир:

Биринчи: мән сәнинлә дава әйләйәндә керн тэрәфдән мәни намәрдликлә вурдулар. Мәни вуран кимдирсә, ону тапыб өлдүрт.

Икинчи: мәни басдырандан сонра үч күн тәкчә кәл мәним гәбрими пус.

Үчүнчү: мәним нәслимдән бач-херач алма.

Иран падшаһы вәсийәтнин әйләйиб өлдү.

Искэндәр Зүлгэрнейн падшаһ Иран падшаһыны вуран пәһливан әйяры янына чағырды. Иран падшаһыны интигам алмаг үчүн вурдуғуну билиб әзәл она вә'д әйләдийи йүз гызылы верди. Сонра һөкм әйләди, ону өлдүртдү.

Иран падшаһынын гошуну Искэндәрә табе олду. Искэндәр Зүлгэрнейн Иран тахтына йийәләнди. Иранлылардан хәрач алмамаға анд ичди.

Искэндәр Зүлгэрнейн падшаһ Иран падшаһыны дәфи әйләтди. Биринчи кечә падшаһын вәсийәтинә көрә кетди, онун гәбринин үстүндә пусду. Көзләди. Кечәдән хейли кечмиш бир ағ атлы кәлди. Аtdан дүшдү, падшаһын гәбрини эшмәк истәди. Бу вахт Искэндәр Зүлгэрнейн пусдуғу ердән сычрайыб чыхды. Гылынчыны чәкди. Вурду о адамы өлдүрдү. Әлини атыб ағ аты тутду. Ағ ат дилә кәлиб деди:

— Түкүмдән көтүр, мәни бурах кедим. Нә вахт лазым ольсам түкүмү тут, янында һазыр оларам.

Искэндәр Зүлгэрнейн ағ атын түкүндән көтүрдү. Онун йүйәнини йәһарин гашына кечириб бурахды. Сонра гылынчла вуруб өлдүрдүйү адамын мейитини көтүрдү, апарды бир хәлвәт ердә басдырды, чыхды кетди. Сабаһ кечә енә кәлди, гәбристанлығда падшаһын гәбрини пусмаға башлады. Көзләди, кечәдән хейли кечмиш бир көй атлы кәлди. Көй атлы дүшдү, падшаһын гәбрини эшмәк истәди. Бу заман Искэндәр Зүлгэрнейн кизләндийи ердән чыхыб гылынчыны чәкди, о адамы өлдүрдү. Әлини атыб көй атын йүйәниндән тутду. Көй ат дилә кәлиб деди:

— Түкүмдән кәс көтүр, мәни бурах кедим. Нә вахт кәрәк олсам түкүмү тут, янында һазыр оларам.

Искэндәр Зүлгэрнейн көй атын түкүндән кәсди көтүрдү. Йүйәнини йәһарин гашына кечириб бурахды. Сонра өлдүрдүйү адамын мейитини көтүрүб апарды, бир тэрәфдә кизләтди. Чыхды кетди. Сабаһ кечә енә падшаһын гәбринин үстүнә кәлди. Бир янда даяныб пусду. Көзләди. Кечәдән хейли кечмиш бир кәһәр атлы кәлди. Кәһәр атлы дүшдү падшаһын гәбрини эшмәк истәди. Бу заман Искэндәр Зүлгэрнейн кизләндийи ердән чыхды. Гылынчыны чәкди, вурду о адамы да өлдүрдү. Сонра әлини узадыб кәһәр атын йүйәниндән тутду. Кәһәр ат дилә кәлиб деди:

— Түкүмдән кәс көтүр, мәни бурах, нә вахт кәрәк олсам түкүмү тутарсам кәләрәм. Искэндәр кәһәр атын да түкүндән кәсди көтүрдү, өзүнү бурахды. Өлдүрдүйү адамын мейитини көтүрдү, апарды бир тэрәфдә басдырды. Кетди.

Искэндәр Зүлгэрнейн бурада галсын, сәнә бир падшаһдан данышым.

Бу торпагда бир падшаһ вар иди. Бу падшаһын бир күнә

чыхма мән чыхачагам, ая доҗма мән доҗачагам дейән көзәт гызы вар иди. Падшаһ гызынын еднимертбә бир имарәти вар иди. Күнләрийн бир күнү, падшаһ гызы чар чәкдирди ки, һансы икид атыны мәним имарәтмин еддинчи мәртәбәсинә сычрада билсә мән она кедәчәйәм. Бу хәбәр һәр тәрәфә ййылды. Өзүнә күвәнән, күчүнә, атына өйүнән икидләр кәлдиләр. Атларыны миниб падшаһ гызынын имарәтинә сычратдылар. Һеч биринин аты имарәтин еддинчи мәртәбәсинә сычрай билмәди. Мәҗос гайыдыб кетдиләр. Искәндәр Зүлгәрнейн падшаһ бундан хәбәр тутду. Падшаһ гызынын севдасына долду. Фикрә кетди. Бирдән атлар ядына дүшдү.

Ағ атын түкүнү тутду. Ағ ат һазыр олду. Искәндәр Зүлгәрнейн ағ ата минди. Сүрдү падшаһ гызынын имарәтнинн янына кетди. Искәндәр ағ ата бир гамчы чәкди. Ағ ат падшаһ гызынын имарәтинин үчүнчү мәртәбәсинә сычрады.

Падшаһ гызы деди:

— Мәрчи удмадын. Мән әһд әйләмишәм, кимин аты имарәтмин еддинчи мәртәбәсинә сычраса, она кедәчәйәм.

Искәндәр Зүлгәрнейн бундан бикәф олду. Кери гайытды. Бунун үстүндән бир нечә күн кечди. Искәндәр деди:

— Кәл көй аты да сына! Искәндәр Зүлгәрнейн көй атын түкүнү тутду. Көй ат һазыр олду. Искәндәр көй аты минди, падшаһ гызынын имарәтинин янына сүрдү. Бир гамчы чәкди. Көй ат сычрады, падшаһ гызынын имарәтинин бешинчи мәртәбәсинә дүшдү. Падшаһ гызы деди:

— Мәрчи уда билмәдин. Мән демшидм, кимин аты имарәтмин еддинчи мәртәбәсинә атылса она кедәчәйәм.

Искәндәр Зүлгәрнейн бикәф кери гайытды. Бунун үстүндән бир нечә күн кечди. Искәндәр көһәр атын түкүнү тутду. Көһәр ат һазыр олду. Атылыб йәһәрә ашырылды. Көһәр аты сүрүб падшаһ гызынын имарәтинин янына кәлди. Көһәр ата бир гамчы чәкди. Ат әл-аяғыны йгышдырыб гызыл гуш ки-ми сычрады, падшаһ гызынын имарәтинин еддинчи мәртәбәсинә дүшдү.

Падшаһ гызы буну көрдү. Деди:

— Мәрчи апардын. Мән сәнинәм. Анчаг кет атамдан истә, ал.

Искәндәр, падшаһын янына кәлди. Гызы истәди. Падшаһ деди:

— Бир даҗда, тилсимдә бир тач вар. Кет о тачы кәтир, гызымы сәнә верим.

Искәндәр һүнәрини, икидлийини сынамаг үчүн падшаһын сөзүнә разы олду. Орадан чыхды, кәлди ағ атын түкүнү тутду. Ағ ат һазыр олду. Искәндәр әһвалаты ағ ата сөйләди. Ағ ат деди:

— Мәни мин, сүр, бир даҗа етишәрик. О даҗ элә сылдырым дашлыг, гаялыгдыр ки, мән она чыха билмәрәм. Мән даҗын әтәйиндә дуррам. Сән кәмәнд атыб гаялыгын биринчи пилләсинә чыхарсан. Орада бир гуш ятыбдыр, о гушун ганадынын үстүнә минәрсән, гуш сәни даҗын башына чыхардар. Даҗын башында бир галача вардыр. Галачада бир див ятыр. Див гырх күнүн юхусуна кедибдир. Һаман тач дивин башындадыр. Әлини атар, дивин башындан тачы көтүрәр, галачадан чыхарсан. Сән чыханда див юхудан оянар. Далинча кәләр, сәнә етирә билмәз. Олмая, билмәйә ганрылыб кери бахасан. О саат даш оларсан. Кәләр мәңи минәрсән, гайыдарсан.

Искәндәр Зүлгәрнейн ағ аты минди. Сүрдү, кәлди даҗа етишди. Даҗын әтәйиндә атдан дүшдү. Аты орада гойду. Кәмәнд атды, сылдырым гаялыгын биринчи гатына чыхды. Орада бир гуш көрдү. Атылды, ганадынын үстүнә минди. Гуш ону галдырды, даҗын башына гойду. Даҗын башында бир галача көрдү. Галачая кирди. Ичәридә ятмыш бир див көрдү. Дивин башында тачы көрдү. Әлини атды, тачы көтүрдү, чыхды. О, галачадан чыханда див оялды. Далиндан дүшдү. Искәндәрә етирә билмәди. Искәндәр кери янына бахмайыб галдан энди, ағ атын янына кәлди. Сычрады, ағ ата минди. Сүрдү, кәлди. Тачы падшаһа верди. Падшаһ деди:

— Буну яхшы кәтирдин, инди дә бир сәфәрә көндәрәчәйәм. Ону да әйләсән гызым сәниндир.

Кет дәрә илхысыны мәнә кәтир.

Искәндәр Зүлгәрнейн орадан чыхды, кәлди көй атын түкүнү тутду. Көй ат һазыр олду. Искәндәр она әһвалаты сөйләди. Көй ат деди:

— Мәни минәр, дәрәнын кәнарына кедәрсән. Орада дүшәр, көзләйәрсән. Мән дәрәя кирәчәйәм, илхыны чыхардачагам. Илхыда бир мадян вар, сычарар, о мадяна минәрсән. Мадян көйә атылар горхмасан, ерә дүшәр горхмасан. Өзүнү суя вурар, горхмасан, дизинә гәдәр суя батарсан, енә горхма. Мадян сәнин диксиниб горхмадығыны көрүб дәрәдан чыхар. Онда сән бир яндан, мән дә бир яндан илхыны дөшләйәр, апарарыг.

Искэндэр Зүлгәрнейн көй аты минди, дэрянын ғырағына кәлди. Дэрянын ғырағында дүшдү. Көзләди. Көй ат, өзүнү дэряя вурду. Бир аздан дэря илхысыны чыхартды. Искэндэр илхынын ичиндә көй атын нишан вердийи мадяны көрдү. Атылды, онун белинә минди. Мадяна көйә сычрады. Ерә дүшдү. Атылды, ойнады. Ахырда өзүнү суя вурду. Искэндэр дининә гәдәр суя батды. Горхмады. Онун үстүндә бәрк дурду. Мадяна Искэндәрдин горхмадығыны көрүб судан чыхды. Искэндәр бир яндан, көй ат бир яндан илхыны дөшләйиб кәтирдиләр. Искэндэр илхыны бир халхала долдуруб падшаһын янына кетди. Атлары кәтирдийини сөйләди.

Падшаһ деди:

— Бурадан да яхшы гайытдын. Инди ахырынчы бир сәфәрә көндөрәчәйәм. Орадан да дедийини кәтириб кәлсән, ғызым сәниндир. Кедиб пәриләр падшаһынын бағындан туту гушуну кәтирсән, ғызымы сәнә верәрәм.

Искэндәр бу дәфә падшаһ ғызынын янына кәлди. Әһвалаты сна нағыл әйләди. Падшаһ ғызы деди:

— Бу сәфәрә икмиз дә бәрәбәр кедәчәйик. Ағ ат илә көй аты һазыр әйлә, минәк, кедәк. Искэндәр ағ ат илә көй атын түкүнү тутду. Ағ ат илә көй ат һазыр олду. Искэндәр көй аты, ғыз да ағ аты минди. Сүрдүләр, кәлдиләр пәриләр падшаһынын бағынын ғырх күнлүйүнә етишдиләр. Искэндәр деди:

— Сән бурада гал, көзлә, ағ атын ики күндә кетдийи йолу көй ат бир күндә кедир. Ғырх күн көзлә кәлдим кәлдим, кәлмадим йәгин бил ки, башымда бир шей вар. Чых атанын эвинә кет:

Ғыз ағ ат илә орада галды. Искэндәр көй аты сүрдү кетди. Кәлди бир ерә етишди ки, орада көй ат аяғыны сахлады. Деди, мән бурадан о яна кедә билмәрәм. Дуруб сәни көзләйирәм. Кедәр пәриләр бағына кирәрсән. Бир ағача раст кәләрсән. О ағач сәрв ағачыдыр. Сәрв ағачынын башында туту гушу дурубдур. Сәрв ағачынын алтында бир һовуз вар. Дүшәр, һовузда чимәрсән. Тути энәр, һовуза гонар. Онда әлини атар, тутуну тутарсан.

Искэндәр көй атдан дүшдү, кетди пәриләр бағына кирди. Сәрв ағачынын башында тутуну көрдү. Ағачын ашағысында һовуз көзүнә саташды. Союнду, һовуза кирди. Һовузда бир ғызыл илан вар иди. Ғызыл илан атылды Искэндәрдин бой-

нуна доланды. Искэндәр әлини узатды, иланы бойнундан көтүрдү, кәнара атды. Анчаг иландан һәм Искэндәр, һәм дә снлардан бир аз аралы дуран көй ат диксинди. Бу диксинмәклә Искэндәр дә, көй ат да даш олдулар.

Бунлар бурада галсынлар, сәнә падшаһ ғызындан хәбәр верим.

Падшаһ ғызы ғырх күн көзләди. Искэндәр гайытмады.

Падшаһ ғызы Искэндәрдин гайытмамасыны ағ ата данышды. Ағ ат деди:

— Мәң һеч нә әйләйә билмәрәм. Көрәк кәһәр ат кәлсин. О бәлкә сәнә көмәк әйләйә билә. Искэндәр кединдә кәһәр атын түкүндән ғыза вермишди. Ғыз кәһәр атын түкүнү тутду. Кәһәр ат һазыр олду. Кәһәр ат дилә кәлиб деди:

— Ай падшаһ ғызы, Искэндәр аты илә бәрәбәр даш олублар. Тилсими дүшүбләр. О тилсини сындырымасыны бағын о янында мағарада бир див ғырысы вар, анчаг о биләр. Мәни мин, сүр кедәк див ғырысындан тилсини сындырымасыны өйрән Падшаһ ғызы сычрады кәһәр ата минди. Кәһәр ат, туш кими ганад ачды. Ғызы кәтирди див ғырысына етирди. Падшаһ ғызы атдан дүшдү. Див ғырысынын һағысында дуруб бойнуну бурду, ағлады. Див ғырысы мағарадан эшикә чыхды. Ғызын нийә ағладығыны сорушду. Ғыз әһвалаты див ғырысына нағыл әйләди. Див ғырысы деди:

— Кедәрсән сәрв ағачынын дибиндәки һовузда чимәрсән. Анчаг эһтиятлы ол. Һовузда бир ғызыл илан вар. Ғызыл илан сычрәяр, бойнуна доланар. Диксиниб горхмазсан. Илан өзү ачылар, бойнундан дүшәр. О заман сән чәд тәрпониб иланын гуйруғундан тутарсан. Бир дәфә Искэндәрә вурарсан адам олар, бир дәфә дә атына вурарсан, о да чана кәләр.

Падшаһ ғызы сәрв ағачынын дибинә кәлди. Союнду, һовуза кирди. Һовуздаки ғызыл илан атылды, онун бойнуна доланды. Падшаһ ғызы бундан диксиниб горхмады. Илан буну көрүб ғызын бойнундан сүрдүлдү. Ғыз әлини атыб иланын гуйруғундан тутду. Бир дәфә даш олмуш Искэндәрә, бир дәфә дә онун атына вурду. Һәр икисә чана кәлдиләр. Соһра ғыз бир дә һовуза кирди. Туту гушу сәрв ағачынын башындан ғыза бахырды. Ғызы элә көзәл көрүб учду, онун башына гонду. Ғыз әлини атыб туту гушуну тутду, һовуздан чыхды. Искэндәрдин янына кәлди. Енә Искэндәр көй ата, ғыз да ағ ата минди. Сүрүб кәлдиләр, ғызын атасынын торпағына етишди-

ләр. Искәндәр туту гушуну апарыб падшаһын янына кетди. Тутуну кәтирдийини она сөйләди.

Падшаһ, Искәндәрдә бу бачарығы, бу икидлийи вә һүнәри көрүб тахтдан дүшдү. Ону ериндә падшаһ эйләди. Гызыны да Искәндәрә верди. Әлавә она деди:

— Искәндәр Зүлгәрнейн мәни сәнин һүнәрини, дилавәрлийини эшитмишдим, анчаг көрмәмишдим. Инди онлары өз көзүмлә көрдүм. Сәни она көрә тачы кәтирмәйә көндәрдим ки, бу тач һансы падшаһда олса онун падшаһлығы узун олар. Һәр дейәндә о падшаһы йыхан олмаз. Тачы хәзинәйә гойдур, яхшы сахла. Илхыны она көрә кәтиртдим ки, дәрә атларынын ихтияры сәндә олсун. Илхыдаки мадяны анд вер бурах. Нә заман дәрә атлары сәнә көрәк олса, дәрә конарына кедәр, мадяны сәсләйәрсән, илхы да башында кәләр. Истәдийин аты тутар, минәрсән.

Туту гушуну она көрә кәтиртдим ки, о гуш вәфалы гушдур. Гәфәсә гойдур. Баркаһымын гапысындан гәфәси асдыр. Яд адам гапыдан ичәри кирмәк истәсә чыгырар, сәнә хәбәр эйләйәр.

Искәндәр Зүлгәрнейн, падшаһын тәдбирләрини бәйәнди. Тачы көтүрдү, хәзинәйә гойдурду. Дәрә мадянына анд вериб бурахдырды. Тутуну гәфәсә гойдуруб баркаһын гапысында гәфәси юхарыдан асдырды. Беләликлә Искәндәр Зүлгәрнейн о падшаһын да тахт-тачына саһибләнди. Падшаһлыг эйләмәйә башлады.

Искәндәрин күндән хәрәч алмасы

Күнләрин бир күнү Искәндәр башында гошун кәлди, бир шәһәрә етишди. Көрдү шәһәрин чамааты габ дөйүр, мис чалыр, сәс-күй салыр. Искәндәр шәһәрин чамаатындан бунун сәбәбини хәбәр алды. Чамаат ичиндән бири ирәли дуруб Искәндәрә баш эйиб деди:

— Падшаһ сағ олсун, күн шәһәрдән аралы бир гуюдан чыхыр. Күн һәр сабаһ гуюдан чыханда элә сәс-күй, курулту илә чыхыр ки, онун курултусуна гулаг давам кәтирә билмир. Горхудан бойлу арвадлар ушаг салырлар. Тамам шәһәр әһли горхуя дүшүр. Инди белә сәс-күй эйләйирик ки, чамаатын гулагы өйрәнсин. Күн чыханда онун курултусуна дөзә билсин, горхмасын.

Искәндәр шәһәр әһлиндән бу сөзү эшидиб фикрә кетди. Бу сирри билмәк, бунун өһдәсиндән кәлмәк истәди. Һөкм эйләди, гошун әһли шәһәрин әтрафында чадырлар гуруб эйләшдиләр. Искәндәр ә'янлары, вәзир, вәкилләри, гошун бөйүкләрини башына йығды. Әһвалаты онлара данышды. Бу барәдә онларын фикрини билмәк истәди. Искәндәрин башындаки адамлар тәдбирдән ачиз галдылар. Искәндәр падшаһын вәзирә Әрәстун да бурада иди. О, деди:

— Падшаһ сағ олсун, эзәл кәл сән бу фикрдән әл чәк, күнлә дава эйләмәк, вурушмаг олмаз. Инди ки, әл чәкмирсән, онда пәһливанлар көндәр, кетсин көрәк нә хәбәрлә гайыдырлар.

Искәндәр падшаһ Әрәстунун тәдбирини хошлады. Беш го- чаг пәһливаны чагырды, күндән бир хәбәр кәтирмәйә көндәрди.

Искәндәрин пәһливанлары атланыб кетдиләр. Гуюнун башына чатдылар. Аtdан дүшдүләр. Гуюнун башында даяныб көзләдиләр. Ахшамы да бир яна кетмәйиб кешик чәкдиләр.

Кечә кечди, сабаһ ачылды. Күн дәрин гуюдан курулту, сескүй илә аловлу чыхды. Искәндәрин пәһливанлары әлләрини атыб истәдиләр күнү тутсуңлар. Күнә япшымаг истәйәндә күн элә вурду ки, пәһливанларын беши дә одланыб алышдылар, яндылар.

Бир күн кечди. Искәндәр көрдү пәһливанлар гайытмадылар. Искәндәр бу дәфә он беш пәһливан көндәрди. Пәһливанлар атларынны сүрүб гуюнун башына кәдиләр. Дүшдүләр. Көзләдиләр, кечә олду, бир яна кетмәдиләр. Сабаһ ачылды. Енә күн курулту илә аловлу гуюдан чыхды. Пәһливанлар онә һүчүм эйләдиләр ки, ону тутсуңлар, күнүн алову онлары да яндырыб күт әйләди.

Искәндәр көзләди, бу пәһливанлар да кери гайытмадылар. Искәндәр падшаһ бу дәфә отуз пәһливан көндәрди. Пәһливанлар атларынны сүрүб гуюнун башына кәдиләр. Дүшдүләр, сыйырма гылынч гуюнун башында көзләдиләр. Кечә олду. Сабаһ ачылды, күн энә курулту илә аловлу гуюдан яна-яна чыхды. Пәһливанлар она һүчүм эйләдиләр. Күнүн алову онлары да яндырды.

Искәндәр падшаһ көзләди, бу пәһливанлар да гайытмадылар. Искәндәр падшаһ билди ки, пәһливанларыннын башында бир шей вар. Әрәстун вәзирә һүзүруна чағыртдырды. Үзү-нү она тутуб тәдбир төкмәйи сөйләди.

Әрәстун чох фикрә кетди. Башыны галдырыб деди:

— Падшаһ сағ олсуң, бу дәфә күнүн үстүнә оғлуң Мәһәммәд-Немәт-Пушу көндәр. Көрәк нә хәбәрлә гайыдыр. Биз дә она көрә иш көрәк.

Искәндәрин Мәһәммәд-Немәт-Пуш адлы бир оғлу вар иди. Икидликдә, дилавәрликдә тәк иди. Дуняда тайы-бәрабәри йох иди. Нәлә габагына чыхан пәһливан, онун архасыны ерә вуран дилавәр олмамышды. Дейирләр ки, Искәндәр падшаһ нә гәдәр чәтин давалар оларды, ағыр, горхулу сәфәрләрә кетмәк ләзым кәләрди. Мәһәммәд-Немәт-Пушу көндәрәрди.

Искәндәр оғлу Мәһәммәд-Немәт-Пушу янына чағырдыб деди:

— Оғул, кет күнлә дава әйлә!

Мәһәммәд-Немәт-Пуш башдан кейинди, аягдан гыфылланды, аягдан кейинди, башдан гыфылланды. Көй полада гутәвәр олду. Гылынч көтүрдү, галхан кечирди, низә алды, белинә кәмәнд бағлады. Ата минди. Атыны гамчылайыб сүрдү гуюнун башына кәлди. Көзләди, кечә олду. Сабаһ ачылды.

Күн энә сәс-күй илә гуюдан аловлу чыхды. Мәһәммәд-Немәт-Пуш ярагларла нә гәдәр вурду да күнә бир шей әйләйә билмәди. Ахырда ирәли ерийиб әлини атды ки, күнү тутсуң. Күн Мәһәммәд-Немәт-Пушу элә вурду ки, гаггара янды, ерә йыхылды.

Мәһәммәд-Немәт-Пушу гаралыб ерә йыхылмасы хәбәри Искәндәр падшаһа етишди. Искәндәр падшаһ бундан бәрк ачығланды. Күнүн үстүнә өзү кетмәк истәди. Вәзир, вәкил, әянлар, гошуң бөйүкләри ирәли ерийиб дедиләр:

— Бизи башсыз гоюб кетмә. Искәндәр эшитмәди. Әрәстун вәзир дә габаға дурду. Баш әндирди, торпаға дүшүб деди:

— Падшаһ сағ олсуң, кәл сән белә горхулу сәфәрә кетмә. Бөйүк падшаһсан, башына бир иш кәләр. Торпаг саһибсиз галлар. Инди ки, кедирсән һеч олмаса өзүнлә чохлау гошуң көтүр, кет. Искәндәр падшаһ Әрәстунун да сөзүнә разы олмәди. Гошуң көтүрмәйиб тәк кәдәчәйини сөйләди.

Әрәстун деди:

— Инди ки, гошуң көтүрмәйиб тәк кедирсән, онда мәнин дедийим бу сөзү унутма:

— Сән, горхулу даваларда, вуршмаларда, пәһливанларла үз-үзә кәләндә нә гәдәр дара дүсән дә өзүнү нишан вериб адыны демирсән. Анчаг күн илә дава әләйәндә о сәния ким олдуғуну хәбәр алар. Онда сән Искәндәр Зүлгәрәйин падшаһ олдуғуну сөйлә.

Искәндәр падшаһ Әрәстун вәзирин бу тәдбиринә разы олду. Кейинди, кечинди, полад либасла аягдан баша, башдан аяға өртүндү, гылынч көтүрдү, галхан бағлады, низә алды, бир яхшы ата минди, сүрүб гуюнун башына кәлди. Көзләди, кечә кечди, сабаһ ачылды, күн курулту илә, һайла-һәширлә дәрин гуюдан яна-яна, одлая-одлая аловлу бир һалда чыхды. Искәндәр падшаһ гылынчыны чәкиб күнә һүчүм эйләди. Нә гәдәр гылынч вурду, күнә бир шей әйләйә билмәди. Гылынчы гырыг-гырыг олуб ерә төкүлдү. Сонра низә алды. Низә илә күнә йөнәлди. Нә гәдәр низә вурду, күнә батмады. Низә дә гырыг-гырыг олду, ерә төкүлдү. Үчүнчү дәфә кәмәдини көтүрдү. Күнә атды, кәмәнд дә күнә һеч бир шей әйләйә билмәди. Ахырда Искәндәр ачығланды, ики әлини атды, күнү гучағлады. Күн нә гәдәр онун әлини яндырдыса дә бурахмады. Күн көрдү онун әлиндән гуртара билмиш, деди:

— Ай адам, сән кимсән ки, кәлиб мәни тутдуң? Чохлары кәлмишди, мәни тутуб әйләйә билмәмишди. Искәндәр эзәл

истәди ким олдығуну буна демәсин. Сонра вәзири Әрәстунун сөзү ядына дүшдү. Деди:

— Мән Искәндәр Зүлгәрнейн падшаһам.

Күн деди:

— Нәйә кәлибсән? Мәндән нә истәйирсән?

Искәндәр Зүлгәрнейн деди:

— Сәндән хәрәч алмаға кәлмишәм.

Дейирләр күнүн бойнунда лә'ли-чавахиратдан бир боюнбағы вар иди. Ону бойнундан чыхартды. Хәрәч әвәзинә Искәндәр Зүлгәрнейнә верди.

Искәндәр күнү бурахды, күн чыхды, аләмә ишыг салды.

Искәндәр Зүлгәрнейн атына минди, оғлу Мәһәммәд-Немәт-Пушу да гучағына алыб гайытды, гошунунун ичинә кәлди. Күндән хәрәч алдығыны гошун әһлинә сөйләди. Һәкимләр, чәрраһлар йығылдылар. Мәһәммәд-Немәт-Пушу сағалтдылар. Искәндәр Зүлгәрнейн бир нечә күн о шәһәрин әтрафында галды. Сонра һөкм әйләди, гошун чадырлары йығыб орадан көч әйләдиләр.

Искәндәрин балыглардан хәрәч алмасы

Искәндәр, ер үзүндәки падшаһлардан, көйдә күндән, айдан, хәрәч аландан сонра дәрәдаки балыглардан да хәрәч алмағ фикринә дүшдү. Күлләрин бир күнү, Мәһәммәд-Немәт-Пуш, Әскәр Лә'л Хифтән, Әмирхан пәһливанлар, Әрәстун вәзир, Нәсим әйяр янында, гошун да башында дәрәнын ғырағына кәлди. Гошун әһли чадыр гуруб әйләшди. Искәндәр падшаһ үзүнү вәзирә, вәкилә, гошун бөйүкләринә тутуб деди:

— Сөйләйин көрүм, балыглардан хәрәч алмағ барәдә тәдбириниз нәдир?

Гошун бөйүкләриндән бири Искәндәр Зүлгәрнейн падшаһын суалынын чавабында аяға дуруб деди:

— Искәндәр Зүлгәрнейн падшаһ сағ олсун. Балыглардан хәрәч алмағ барәдә мәним тәдбирим беләдир: чадырларда әйләшәк, көзләйәк. Балыглар падшаһы дәрәдан бу күн олмаса, сабаһ, сабаһ олмаса, о бири күн чыхачағ. Балыглар падшаһы чыхсын, тутағ, ону зиндана салағ, хәрәч вермәмиш бурахмаяғ. Бәлкә бу йол илә балыглардан хәрәч ала биләк. Йохса мән өзкә бир чарә билмирәм.

Искәндәр падшаһ бу тәдбири бөйәңмәди вә деди ки, бир илдә орада чадыр гуруб көзләсәләр балыглар падшаһы дәрәдан чыхмаячағ. Бу тәдбир баша кәлмәз вә чәтиндир.

Гошун бөйүгүнүн бу тәдбириндән сонра вәкил дурду, торпаға дүшүб деди:

— Искәндәр падшаһ сағ олсун. Балыглар падшаһындан хәрәч алмағ барәдә мәним тәдбирим дә беләдир:

— Бөйүк падшаһсан, дүня сәнин әлиндәдир. Рәийәтинин сайы, һесабы йохдур. Һөкм әйлә рәийәт әли белли, күлүнкү төкүлүб кәлсин, бир яндан ярсинлар, дәрә ахсын кетсин, чә-

килсин. Балыглар гуруда галсынлар. О заман балыглар падшаһыны элэ кәтирмәк, балыглардан хәрач алмаг олар.

Искәндәр Зүлгәрнейн падшаһ вәкилин дә тәдбирини бәйән-мәди. Деди:

— Доғрудур, дүня мәним әлимдәдир. Рәийәтим чоҳдур. Анчаг дәрјаны ярыб суюну ахытмаг, гурутмаг олмаз. Дәрјаны сую ахар, дүняны басар. Беләликлә балыглар падшаһыны элэ кәтирмәк, балыглардан хәрач алмаг мүмкүн олса да, ағыллы-лара ярашан иш олмаз.

Искәндәрнин бу сөзүндән сонра Эрәстун вәзир аяға галхды. Эрәстун Искәндәрнин янында, гошун ичиндә ағылы, камалы, дәрракәсийлә мәшһур иди. һәмишә Искәндәр дара дүшәндә тәдбир үчүн, нә иш көрмәки Эрәстуна кәнәшәрди. Эрәстун яхшы тәдбир төкәрди. Бейинә батан нәсиһәтлә сөз сөйләйәрди. Искәндәр Зүлгәрнейн онун төкдүйү тәдбирдән, сөйләдийи сөздән, мәсләһәтдән чыхмазды.

Эрәстун вәзир баш эндириб деди:

— Искәндәр Зүлгәрнейн падшаһ сағ олсун. Белә иши сәбр илә көрмәк ләзимдур. Гошуна һөкм әйлә, һәрә әлине бир габ алсын. Дәрјадан күндә бир габ су көтүрүб ғыраға төксүнләр. Әзүн дә бир габ көтүр, су илә долдур, ғыраға төк. Гошун әһли дәрјадан күндә бир габ су көтүрүб ғыраға төкмәкдән савайы бир иш көрмәсинләр. Анчаг чалсынлар, ойнасынлар, чадырларда әйләшиб есинләр, ичсинләр, кеф чәксинләр. Дәрјадан күндә бир габ су көтүрүб ғыраға төкмәкдән савайы гошунун бир иш көрмәмәси, балыглара тохунулмамасы, күндә чалыб охумалары, чадырларда кеф чәкмәләри хәбәри дәрјадә балыглар падшаһына чатар. О, ағыллы падшаһса бундан өз алымыны алар. Тәклифини баша дүшәр. Бу нидән нәтичә чыхардар. Ахырда мәчбур олуб сәнә хәрач верәр.

Искәндәр падшаһ Эрәстун вәзирдән бу сөзү эшидиб фикрә кетди. Әли башында хейли дүшүндү. Эрәстунун нә демәк истәдийини анлады. Буна көрә онун тәдбирини чоҳ бәйәнди. Эрәстуна яхшы хәләт верди.

Искәндәр Зүлгәрнейн падшаһ, сабаһдан гошуна һөкм әйләди. Һәрә әлине бир габ алды. Дәрјадан бир габ су долдурүб көтүрдү, ғыраға төкдү. Искәндәр өзү дә бир габ көтүрдү, су илә долдуруб ғыраға төкдү. Сонра гошун әһли чалыб ойнамаға, кеф, дамаға башладылар.

Бунлар бурада галсынлар, сәнә балыглар падшаһындан хәбәр верим.

Искәндәр падшаһын гошун чәкиб балыглардан хәрач истәмәси хәбәри кетди, балыглар падшаһына чатды. Балыглар падшаһы бу хәбәрдән чоҳ горхуя дүшдү. Бир нечә балыг көндәрәб деди:

— Кедин көрүн Искәндәр падшаһ вә башындаки гошун нә әйләйирләр, нә йол илә хәрач алмаг истәйирләр. Балыглар кетдиләр, падшаһларына хәбәр көтирдиләр ки, Искәндәр Зүлгәрнейн гошунуна дәрјадан күндә бир габ су көтүрүб ғыраға төкдүрүр. Сонра һамысы ойнайыб күлүрләр, ейирләр, ичирләр, чадырларда әйләшиб кеф әйләйирләр.

Балыглар падшаһы вәзирини, вәкилини, балыглары янына чағырдырды. Балыглар йығылгандан сонра үзүнү онлара тутуб деди:

— Искәндәр Зүлгәрнейн падшаһ ер үзүндәки чәми падшаһлардан бач-хәрач алыб, инди дә дәрјадәки балыглардан хәрач истәмәйә кәлибдир.

Бу барәдә тез тәдбир чәкин.

Балыглардан бири деди:

— Искәндәр падшаһ нә чүр'әтлә гошун чәкиб бизим үс-түмүзә кәлибдир. Дәрјадәки балыглары саймаг истәмир. Габагына чыхаг, дава әйләйәк, она хәрач вермәйәк.

Бундан сонра балыглар падшаһынын вәкили деди:

— Падшаһ сағ олсун, фикир чәкиб, гәм әйләмәйин. Бу иш баша кәлән иш дейил. Ағыла батан тәдбир дейил. Искәндәр Зүлгәрнейннин гошуну күндә бир габ су көтүрмәклә дәрјаны гуруда билмәз. Су көтүрмәклә дәрјадан су әксик олмаз. Дәрјанын суюну дүня, дағ даш, ер тутмаз.

Искәндәр Зүлгәрнейн, башындаки гошун дәрјадан бир мүддәт су чәкәрләр, көрәрләр ки, дәрја гуртармыр. Безикәрләр, суюн дибиндә бизи тапыб хәрач ала билмәзләр. Ахырда Искәндәр гошунуну да чәкиб кор-пешман чыхыб бурадан келәр.

Вәкилдән сонра балыглар падшаһынын вәзирн сөзә башлайыб деди:

— Падшаһ сағ олсун, буна, гошун көтүрүб, тылыч чәкиб, ер үзүндәки падшаһлары тахтдан салан, айдан, күндән хәрач алан, зүлматә кедиб гайыдан Искәндәр Зүлгәрнейн

падшаһ дейәрләр. Тәдбирли тәрпәнир, фикир ишләдир, сәбр илә иш көрүр, ахырда дәрәяны гурудуб бизи гырар, күчлә хәрәч алар, яхшысы будур ки, өзүмүз хошлуғла она хәрәч верәк. Чанымызы гуртараг.

Вәзирин сөзүндән балығлар падшаһы фикрә кетди. Дүшүндү, көрдү ки, вәзир доғру дейир. Ахырда балығлар падшаһы вәзирин тәдбиринә разы олду. Искәндәр падшаһын янына беш балығ көндәриб хәрәч вермәк үчүн ондан үч күн мөһләт алды. Балығлар падшаһы һөкм эйләди, балығлар күндә дәрәдаки дәли-чавахиратдан дашыйыб ғыраға төкдүләр. Искәндәр дәрәянын ғырағына төкүлмүш дәли-чавахираты көтүртдү, балығлардан хәрәч алыб гошунуну чәкди, кетди.

Искәндәрлә Әскәр Лә'л Хифтән

Даваларын бириндә Искәндәр, Чәмшид адлы бир падшаһы басды. Чәмшид падшаһын Күләндам адлы бир көзәл ғызы вар иди. Искәндәр бач-хәрәчлә бирликдә Күләндамы да Чәмшиддән алды, көтүрдү, өз торпағына кәлди. Айлар өтдү, күнләр кечди, Күләндамын Искәндәрдән бир оғлу олду. Оғланын анаданкәлмә әли, аяғы топал иди. Искәндәр ушағын топал олдуғундан ачығланды, ону анасына верди. Күләндама хейли гошун гатыб атасынын торпағына йола салды. Гошун бир мүддәт йол кетди. Кәлдиләр, бир ерә чатдылар. Ора бир чөл иди. Гошун әһли сүстамынды. Чох ахтардылар, су тапа билмәдиләр. Күләндам да оғлу гучағында бир тәрәфдә кәзиб су ахтарырды. Күләндам чөлдә Ибраһим пейғәмбәрә раст кәлди. Ибраһим пейғәмбәр Күләндамын гучағында ушағы көрүб онун бурада нә кәздийини, ким олдуғуну хәбәр алды. Күләндам башына кәләни Ибраһимә нағыл эйләди. Ибраһимин о аная язығы кәлди. Ушағы онун гучағындан алды. Әлини онун бәдәнинә чәкди. Ушағын әли-голу ачылды, саппасағ олду.

Ибраһим деди:

— Бу ушағын адыны Әскәр Лә'л Хифтән гойдум. Мән әлими онун бәдәнинә чәкдийим үчүн бәдәни дә'л илә өртүлдүр. Ону һеч бир ғылынч кәсмәз. Ушағы көтүрүб атасынын торпағына кедәрсән. Әскәр Лә'л Хифтән бөйүйәр, әлә бир пәһливан олар ки, онун габағына чыхан ола билмәз. Әскәр Лә'л Хифтәни атасы Искәндәрә гәним эйләдим. О, буно топал көрүб сәнин үстүнә атды, бәйәнмәди. Әскәр бөйүйәр, кедәр Искәндәри басар.

Күләндам Ибраһимә алғыш эйләди. О, чөлдә өзүнүн, оғлунун, гошун әһлинин сусуз олдуғуну сөйләди.

Ибраһим элиндеки асаны ерә вурду, ердән бир чешмә чари олду. Күлөндәм бундан чох севинди, әйилди өзү, оғлу о чешмәнин суюндан ичдиләр. Кери дөнөндә көрдүләр Ибраһим йохдур. Күлөндәм гошунун ичина кәлди. Ибраһим барәдә бир сөз демәди. Анчаг бу янда бир чешмә тапдығыны сөйләди. Гошун әһли кәлдиләр, о чешмәдән су ичдиләр. Сонра йола дүшдүләр. Күлөндәмә кәтирдиләр, асасынын торпагына гоюб гайытдылар. Күлөндәм асасынын янына кәлди. Башына кәләни она сөйләди. Чәмшид падшаһ бундан гәмкин олду. Күлөндәм Ибраһим пейғәмбарин дедикләринни атасына да ачмады. Күлөндәм оғлу Әскәр Лә'л Хифтәни бөйүтдү. Әскәр бөйүдү, екә оғлан олду. Күлөндәм ону мәшһур пәһливанларын янына гойдү. Әскәр, пәһливанлардан пәһливанлыг мөшгини өйрәнди. Гылынч вурмағы, галхан тутмағы, низә ойнатмағы билди. Күнләрин бир күнү Күлөндәм оғлу Әскәрнин янына кәлди. Назырланыб Искәндәрнин үстүнә кетмәсини сөйләди. Күлөндәм өзү дә йола һазырлашды. Күлөндәм, оғлу Әскәр илә Чәмшид падшаһын янына кәлди. Ондан изин алды. Чәмшид падшаһ Әскәр Лә'л Хифтәнә яхшы гошун верди. Әскәр Лә'л Хифтән анасы илә, башында гошун йола дүшдү. Кәлди, Искәндәрнин торпагына етишди. Искәндәрә хәбәр вердиләр ки, бир пәһливан гошун чәкиб сәнин үстүнә кәлибдир.

Искәндәр оғлу Мәһәммәд-Не'мәт-Пушу чағырды. Гошун вериб Әскәр Лә'л Хифтәни гәбагына көндәрди.

Әскәр мейдана чыхды. Мәһәммәд-Не'мәт-Пуш онун мейданына кәлди. Ики дилавәр күләшдиләр. Ахырда Әскәр Лә'л Хифтән Мәһәммәд-Не'мәт-Пушу йыхды, голуну бағлады, чадырына апарды. Гошун әһли, башчыларыны тутулмуш көрүб гайытдылар. Искәндәрнин янына кетдиләр. Әһвалаты она сөйләдиләр. Искәндәр бундан ачығланды. Бу дәфә Әмирхан пәһливаны, оғлу Мәһәммәд Ширзадла гошун вериб Әскәрнин үстүнә көндәрди. Енә Әскәр мейдана чыхды. Онун мейданына бир нечә пәһливан кәлди. Әскәр һамысыны өлдүрдү. Ахырда Әмирхан онун мейданына чыхды. Күләшдиләр. Әскәр, Әмирханы да йыхды, әлини, голуну бағлады, чадырына апарды. Әскәр енә мейдана гайытды. Бу дәфә онун мейданына Мәһәммәд Ширзад чыхды. Онлар күләшдиләр. Әскәр, Мәһәммәд Ширзады да йыхды. Онун да голуну бағлайыб чадырына

апарды. Пәһливанларын Әскәр Лә'л Хифтән тәрәфиндән йыхылыб әл-голу бағлы дустаг олдуглары хәбәри Искәндәрә чатды. Искәндәр бундан гәзәбләнди. Өзү гошун чәкиб Әскәрнин үстүнә кәлди. Әскәр Лә'л Хифтән енә мейдана чыхды. Искәндәр, Әскәрнин мейданына кәлди. Әскәр илә Искәндәр күләшмәйә башладылар. Нә Әскәр Искәндәри, нә дә Искәндәр Әскәри таныйырды. Ата-оғул олдугларыны билмирдиләр. Һәр икиси чалышырды ки, бир-бирини йыхсын. Чох күләшдиләр, бири-бирини йыха билмәдиләр. Ахырда Әскәр Лә'л Хифтән Искәндәри көтүрүб ерә вурду. Ханчалыны чәкиб ону өлдүрмәк истәди. Искәндәр деди:

— Пәһливан, икид-икиди бир дәфә йыхмагла өлдүрмәз. Әскәр ону бурахды. Бир дә күләшдиләр. Бу дәфә дә Әскәр, Искәндәри йыхды. Енә ханчалыны чәкиб өлдүрмәк истәди. Искәндәр деди:

— Әй дилавәр, бизм ердә гайтадыр, пәһливан пәһливаны ики дәфә йох, үч дәфә йыхар, сонра өлдүрәр. Әскәр Лә'л Хифтән Искәндәрнин сөзүнә инаныб ону бурахды. Искәндәр мейдандан кери гайытды. Әскәр Лә'л Хифтәнин ону йыхма-сында чох гәмкин иди. Яхында бир дәг бир иди. Искәндәр о даға чыхды. Дагда фикирли һалда дозанырды. Бирдән Ибраһимә раст кәлди, Ибраһим деди:

— Искәндәр, нийә бикәфәси?

Искәндәр деди:

— Нийә бикәфә олмаймы? Гылынч чәкдим, мәгрибдән мәшригә гәдәр бүтүн падшаһлары тахтдан салдым, мейданда нечә пәһливанларла күләшдим. Мәни йыхан олмады. Бу күн арзындан сүд ийиси кәлән Әскәр Лә'л Хифтән алды бир чапан пәһливан мәни ики дәфә йыхды. Бир дә йыхса, өлдүрәчәкдир. Ону фикир эйләйиб гәмләнмишәм.

Ибраһим деди:

— Искәндәр, сәнә елди нәрин гүвәтнини вердим. Кет Әскәр Лә'л Хифтәни йыхарсан.

Ибраһим, буну дейиб йох олду. Искәндәр дағдан гайытды, Әскәр Лә'л Хифтәни мейданына чыхды. Онлар күләшмәйә башладылар. Хейли күләшдиләр. Неч бири о бирини йыха билди. Ахырда Искәндәр бир нәрә чәкди. Әскәр Лә'л Хифтәни көтүрдү, ерә вурду. Синәснә чөкдү, ханчалыны чәкиб өлдүрмәк истәди. Әскәр деди:

— Пәһливан, мән сәни ики дәфә йыхдым, өлдүрмәдим.

сэн мэни бир дэфэ йыхыб өлдүрмөк истэйирсэн? Искэндэр деди:

— Сизин ердэ гайда бир дэфэ йыханда өлдүрмөкдир. Тез ол вэсийэтини эйлэ'ки, башыны бэдэниндэн көтүрүрөм.

Әскәр Лә'л Хифтән ким олдуғуну, сөйләмәди. Искэндэрә нә ялварды, нә дә аман истәди. Искэндэр онун башыны кәсмәк истэйирди ки, бир дә Күләндам хәбәр тутду, өзүнү мейдана салды. Өзүнү, оғлуну Искэндэрә нишан верди. Искэндәр Әскәр Лә'л Хифтәнин синәсинин үстүндөн галхды. Ата-огул көрүшдүләр. Искэндәр енидән Күләндамы алды, оғлуну янын-да сахлады. О күндөн ата-огул бирләшдиләр.

Искэндәр Зүлгәрнейнин вэсийәтләри

Бир күн Искэндәр Зүлгәрнейн падшаһ барикаһында отурмушду. Фикрә кедиб өз-өзүнә деди:

— Көрәсэн мэним өлүмүм кимин элиндә, һарада, нә вахт олачагдыр?

Искэндәр Зүлгәрнейн дүня көрмүш адамлары, гоча мүнәччимләри һүзуруна чағыртдырыб деди:

— Сөйләйин көрүм, мән һарада, нә вахт өләчәйәм?

Дүнякөрмүшләрин арасындан бир гоча мүнәччим деди:

— Падшаһ сағ олсун, әкәр мэним өлүмүмә фәрман вермәсэн, сәнин һарада, нә вахт өлмәйини дейә биләрәм.

Искэндәр Зүлгәрнейн анд ичди ки, горхма, өлдүрмәрәм, сөйлә.

Гоча мүнәччим деди:

— Искэндәр Зүлгәрнейн падшаһ сағ олсун. Сәнин фәтин, зәфәрин, һүнәрин, икидлийин дүняя мә'лумдур. Шөһрәтин, шаһнын әләми бүрүмүшдүр. Горхундан икидләр юху ята билмирләр. Адын кәләндә гушлар ювада титрәйирләр. һеч кәс чүр'әт эйләйиб сәнә сәләмә етирә билмәз. Сәни өлдүрән нә дүняя кәлиб, нә дә кәләчәкдир. Анчаг сән ер, дәмир, көй ираг, су ган оланда бир полад чадыр ичиндә өләчәксән.

Искэндәр бу сөздән дәрин фикрә кетди. Хәяла чумду. Әлләри башында даяныб чох дүшүндү. Бу зәһин еримәйән, ағыл ишләмәйән, камал дәрк әтмәйән сиррә лап мээттәл галды.

Искэндәр Зүлгәрнейн чох шаһлар тахтдан салмышды; чох гейсәрләри өлдүрмүшдү. Чох тахтлары йийәсиз, тачлары башсыз, башлары тачсыз, тахтлары адамсыз гоймушду. Ерләр алмышды, торпаглар тутмушду, өлкәләр фәһг эйләмишди. Дүня үзүндәки бүтүн падшаһлары өзүнә табе эйләмишди. Тамай падшаһлар она баш әйирдиләр. Она көрә дейирләр ки, Ис-

көндөрүн чох дүшмөнү вар иди. Бу сәбөбдөндир ки, Искөндөр эйлө билирди ки, она өлүм гүвөтлө бир дүшмөн тәрәфиндөн олачагдыр. Даваларын бириндө эсир алыныб полад чадыра салыначаг, орада да өлдүрүлөчөкди.

Айлар өтдү, иллөр кечди. Искөндөрө һеч бир тәрәфдөн эфөр тохунмады. Күнлөрүн бир күнү, Искөндөр Зүлгәрнейн гошуну илө мәшриг зөмин тәрәфиндөн кәлирди. Бир сәһрада онлары исти тутду. Һеч бир яна кедә билмөдилөр. Искөндөр һөкм эйләди, сәһрада эйләндилөр. Гошун әһли Искөндөр Зүлгәрнейн падишаһын үстүнө күн дүшмөмөк үчүн чадыр гурасы олдулар. Сәһрада ағач тапмадыгларындан дирәк әвәзинә гылынчылары ерә санчдылар. Алта, бөйүрләрә, үстә полад галханлар дөшөдилөр. Онун үстүндөн дө чадыр чәкдилөр. Искөндөр чадыра кәлиб отурду. Тамаша эйләйәндә нә көрдү? Чадырын һәр яны полад галханларла өртүлүб. Чадырдан эшиһә көз кәздириди, бахды ки, ахшам чагыдыр, күн бата-батдыр. Күнүн гырмызысы суя дүшүб, су ган рәнкиндәдир. Көй ираг көрүнүр, истидән ер дәмир кимидир. Искөндөр Зүлгәрнейн көрдү ки, го-ча мүнәччимин сөйләдикләри бүтүн доғру чыхыбыдыр. Һәр нә демишдир о олуб. Искөндөр үрәйиндөн дәрин бир аһ чәкиб дүня көрмүш инсанынын дедикләрини бир дә ядына салды. О, демишди: «ер дәмир, көй ираг, су ган оландә өлөчәксән». Көрдү доғрудан да дедикләринин һамысы ерини алыбдыр. Бир дә фикрә далды. Хәяла чумду. Сон дәфә дә бир дәрин аһ чәкди, билди ки, бөйүк-бөйүк падишаһларә, нечә-нечә Сүлейманларә, нечә-нечә ийид гәһрәманларә вәфә эйләмәйән дүня, она да вәфә эйләмәди. Билди ки, вәдә чатыб, өмүр тамам олуб, ерин дәринликләринә, көйүн еддинчи гатына чыхса белә өлөчәкдир.

Искөндөр Зүлгәрнейн, вәзири, вәкили, гошун әһлини янына чагырды. Әһвалаты онларә нағл эйләди. Вәзир, вәкил, гошун бундан горхуя дүшдүләр. Искөндөр онлары сәкит эйләйиб деди:

— Олачага чарә йохдур. Языя—позу, тәгдирә—тәдбир олмаз. Чархын кәрдиши тәрсинә доланыб. Шанлы күн чатыб, вәдә тамам олуб, чарә йохдур, мән өлөчәйәм. Анчаг сизә бир нечә сөзүм, вәсиййәтим вардыр. Мән өлөндөн сонра онлары еринә етирин. Биринчи вәсиййәтим будур ки, мән өлөндөн сонра мөним чәнәзәми шәһәрә белә дахил эйләйәрсиниз: габагда сыйырма гылынч гошун кедәр, ондан сонра, әлләриндә гур'ан моллалар кедәр, сонра башларында ичи гызыл-күмүш илө до-

лу сини олан адамлар кедәр. Мөним чәнәзәми исә бунларын һамысындан керә апарарсыныз.

Икинчи вәсиййәтим будур ки, анама дейәрсиниз мөним әһсанымдан дәрди олан адамларә вермәсин.

Үчүнчү вәсиййәтим будур ки, мөним сағ әлим табутдан кәнарда галачагдыр... Көтүрүб мөни кәздираарсиниз. Һарада әлими чәкдим, орада дәфи эйләрсиниз.

Дөрдүнчү будур ки, чәнәзәми дәфи эйләйәндән үч күн сонра анам кәлиб мәни гәбристанлыгдан чагырсын.

Искөндөр Зүлгәрнейн падишаһ вәсиййәтини эйләйиб гуртарандан сонра өмрүнү тамам эйләди. Искөндөрүн өлүмүндөн вәзир, вәкил, гошун бөйүкләри, гошун әһли бир-бирләринә дөйдиләр. Искөндөрүн мейитини чәнәзәйә гойдулар. Онун чәнәзәсини анасына тез чатдырмаг үчүн көтүрүб йолә дүшдүләр. Искөндөрүн вәсиййәтинә керә, чәнәзәни гошундан, әли гур'анлы моллалардан, башында гызыл-күмүш долу синиләр олан адамлардан сонра шәһәрә дахил эйләдиләр.

Искөндөрүн анасына хәбәр чатды ки, өглүн сәфәрдән гәйыдыб кәлир. Искөндөрүн анасы чыхыб тамаша эйләди. Оғлуну гошунунун габагында көрмәйиб ағлады вә деди:

— Искөндөр өлүбдүр. О, сағ олсайды гошунун габагында кәләрди.

Чамаат:

— Өлмәйибдир, көрмәйирсәнми гошун, гошунун дагыңчә әли гур'анлы моллалар, моллалардан сонра башында гызыл-күмүш долу олан сини көтүрмүш адамлар кәлирләр?

Искөндөрүн анасы деди:

— Сиз мәни инацдыра билмәзсиниз. Оғлум өлүбдүр. Габагча сыйырма гылынч кәлән гошун оғлумун өз вәсиййәтинә керә кәлир. Бу, о демәкдир ки, йә'ни оғлум белә сөйләйиб ки, һәркәһ өлүмү зор илө алмаг мүмкүн олсайды, бу гошунчә алардым. Демәк зорла, күчлө өлүмү керә гайтармаг олмаз. Әли гур'анлы кәлән моллалар о демәкдир ки, һәркәһ өлүмү дуа илө керә гайтармаг мүмкүн олсайды, моллаларә дуа эйләдиб керә гайтардым, өлмәздим. Башында гызыл-күмүш долу сини олан адамлар о демәкдир ки, һәркәһ өлүмү сатын алмаг мүмкүн олсайды, бу гызыл-күмүш илө сатын алардым, өлмәздим. Демәк һеч бир йол илө, һеч бир тәһәр илө өлүмү керә гайтармаг мүмкүн дейлимиш. Оғлум Искөндөр бунларын һамысыны мөним сәкит эйләмәк үчүн тапшырмышдыр.

Гошун эһли шәһәрә чатды. Шәһәр эһли бахды ки, дог-
урдан да Искәндәр Зүлгәрнейн өлүбдүр.

Вәзир, вәкил, гошун бөйүкләри Искәндәр Зүлгәрнейнин
вәсийәтләринни онун анасына нағыл эйләдиләр. Анасы Ис-
кәндәрә бөйүк эһсан верди. Эл, чамаат, фагыр-фуғараны ча-
гырды. Адамлар төкүлүб кәлдиләр, отурдулар. Хөрәк габага
кәләндә Искәндәрнин анасы ирәли ерийиб деди:

— Һәр ким дәрлдидирсә оғлумун эһсанындан эмәсин. Бу
Искәндәрнин вәсийәтидир ки, мән сизә етирирәм.

Искәндәрнин анасы бу сөзү дейәндә һамы элини хөрәкдән
чәкди. Һеч ким эһсандан емәк истәмәди. Искәндәрнин анасы
буна тәәчүб эләйиб деди:

— Көрәсән нә үчүн чамаатын һамысы элини хөрәкдән
чәкди, һамы дәрдлидирми?

Искәндәрнин анасы онлардан сорушду ки, нийә хөрәкдән
элинизи чәкдиңиз? Нәдән өтәри эһсан емәйирсиниз?

Искәндәрнин эһсанына кәлән адамларын ичиндән бириси
галхыб деди:

— Бу гәдәр адамын арасында эләси ола билмәз ки, дәр-
ди олмасын. Һамынын үрәйиндә бир сирри, бир ғырыглы-
ғы, бир ачысы вар, һамынын башы бәләләр чәкиб, мүсибәт-
ләр көрүбдүр. Һамы чәрхи-кәрдишдән, ганлы фәләкдән
дәрлдидир. Яралыдыр. Шикайәти вар. Биринин атасы өлүб,
биринин анасы, биринин оғлу өлүбдүр, биринин нишанлысы,
биринин гардашы, биринин бачысы өмрүнү тамам эйләйиб-
дир. Одур ки, һамынын дәрди вардыр.

Бунлардан да Искәндәрнин анасы өзү үчүн бир фикир
көтүрдү. Билди ки, оғлу белә вәсийәт эйләмәклә, тәсәлли
вермәк, онун ағламаг, сызламағыны кәсмәк истәмешдир.

Дейирләр о күндән сонра Искәндәрнин анасы даһа агла-
мады.

Искәндәр Зүлгәрнейнин табутуну көтүрүб кетдиләр. Та-
буту кәздирдиләр. Һәр яна апардылар. Чох ерләри, чох тор-
паглари доландырдылар. Һарая апардыларса Искәндәр эли-
ни табутуна чәкмәди. Бир дә, бир ердә, бир дунякөрмүш,
өмүр сүрмүш, күн кечирмиш гочая раст кәдиләр. Гоча он-
лара деди:

— Бу чәназәни нә үчүн белә кәздирирсиниз? Дедиләр:

бу Искәндәр Зүлгәрнейндир. Өлүбдүр. Бир эли табутдан кә-
нарда галыбдыр. Нә гәдәр эйләйирик элини чәкмир.

Гоча деди: онун көзләри дунядан доймайыб. Дуня ма-
лындан мейли дөнмәйиб. Эли зуаглы кедибдир. Она көрә
элини чәкмир. Гоча буну дейиб ердән бир овуч торпаг кө-
түрдү. Искәндәрнин элине гойду. Искәндәр элини чәкди.

Дедиләр: ай гоча, биз чох-чох торпаглар, чох-чох ерләр
кәздирдик, Искәндәр Зүлгәрнейн элини чәкмәди. Инди сән
нечә эйләдин ки, о бир овуч торпагла элини чәкди.

Гоча деди:

— Онун көзү дуняда һеч нәдән доймамышдыр. Дуняны
тутмушду, енә аз демишди. Инди мән онун овчуна торпаг
гойдум, онулла көзү торпагдан дойду. Она көрә дә элини
чәкди.

Өз вәсийәтинә көрә Искәндәри орадача гәбир газыб
басдырдылар. Искәндәр дәфи олунадан үч күн сонра ана-
сы гәбристанлыга кәлди. Онун гәбринин янында дуруб Искән-
дәр дейә учадан сәсләди. Көрдү чаваб верән олмады. Бир
дә Искәндәр дейә сәсләди. Енә чаваб верән олмады. Үчүн-
чү дәфә Искәндәр Зүлгәрнейн дейиб чагырды. Онда Искән-
дәр Зүлгәрнейн чаваб вериб деди:

— Ана, сәнсән, кәлибсән?

Анасы деди:

— Оғул кәлмишәм. Бунулла сәни үч дәфә сәсләдим. Ни-
йә белә һөрмәтсизлик эләйиб анана кеч чаваб вердин?

Искәндәр деди:

— Ана, биринчи, икинчи, дәфә чагыранда она көрә ча-
ваб вермәдим ки, бурада о гәдәр Искәндәрләр ятыблар ки,
мән билмәдим сән һансы Искәндәри чагырырсан. Анчаг элә
ки, Искәндәр Зүлгәрнейн дейиб сәсләдин, онда билдим ки,
мәни чагырырсан. Чүңки дуняда Искәндәр Зүлгәрнейн бир-
чә мәнәм. Мәндән савайы дуняда Искәндәр Зүлгәрнейн йох-
дур.

Бундан да Искәндәр Зүлгәрнейнин анасынын үрәин са-
кит олду. Искәндәр Зүлгәрнейн кими оғул додлуғуна пеш-
ман олмады. Чыхыб кетди.

НИЗАМИ ВЭ ОНУН МҮАСИРЛЭРИ

Низами Кенчэви

Гочалыг¹

(Гэсидэ)

Бу чэмэндэ гочалыгдан белим дөндү камана,
Бундан сонра бу будагдан етишэрми кам мана?
Ағачымдан бир кимсэйә нэ мейвә вар, нэ көлкә,
Ярпагымы, мөһсулуму фәлэк верди күлэйә.
Каман кими бүкүләрәк мазар газыр ярадан,
Артыг мәнә ағ түкләрим хәбәр верир кафурдан.
Аһунун ағ көбәйиндә гара рәнкли мишк олур,
Мәним гара түкләримсә бәяз рәнкә тутулур.
Ағзымызда ики дүзүм долу инчи вар икән,
Фәлэк зүлмү гырды, төкдү из галмады инчидән.
Умудсузлуг көйләриндә доғду сабаһ улдузу,
Сандығымда көвһәрләрин галмады бах улдузу!
Өмүр баша чатды дейә истәйирәм байгуш тәк,
Хәрәбәдән йохлуг адлы дүняя үз чевирмәк.
Исмәт бағы мейвәлидир, бир будагам о бага,
Бел бүкүлдү, мәгрүр башым маил олду торпаға.
Чийәримдән ширә алыб ган яғдырыр бәбәйим,
Каман кими олмушам ки, булашмасын этәйим.
Ағ түкләрдән гар йығылды, башым үстә галанды
Вүчүдүм бир чардаг кими ятмасын аһ, аманды!
Дағ башында гар оlanda әридикчә су кәләр,
Көзләримдән ахан яшын сәбәбидир бу мөкәр?
Зәифликдән торпаг үстә көлкә кими әсәрәм,
Сүрүсәләр торпаг үзрә из салмаян әсәрәм!

¹ Бурада дәрч әтдийимиз «Гочалыг» вә «лирик парчалар», даһи шаириң сии таңдымыш шеирләридир вә һеч бир ердә дәрч әдиләммишдир.

Кимсә мәни яда салмыр, йәгин буна сәбәб вар:
Бир зәиф һал хатирләрдә сөйлә нэ из бурахар?
Каман кими гамәтим вар, ерсиз билмә сән буну,
Әчәл оху горхусундан галхан әтминәм ону.
Ганадларым гырылмышдыр инаныммы күчүнә?
Нечә учум бу ганадла мән фәрағот бүрчүнә?
Бу дүнянын бахчасында умудумун мейвәси,
Ситәм илә дағылмышдыр бир яндадыр һәрәси.
Ағач шимшад бойлу олду, чүнки бары төкүлдү.
Мәним гәддим, мейвәсини төкән заман бүкүлдү.
Йәгин өлүм гылынчынын горхусундан башым, бах,
Өз чийнимә әйиләрәк ону әтмиш бир даяг.
Мән ки, сәфәр йолчусуям, һөрмәтим вар а достлар,
Онун үчүн көзләримдән янағыма яш ахар.
Астанадан кечәнмирәм, өйлә зәиф олмушам
Һүзн әвинин бир күнчүндә өзүмә юрд салмышам.
Мән кәлмәннин сөн һәрфийәм, сәһифәдир сөн ерим,
Нә мәнәдан хәбәрим вар, нә чәрирдән хәбәрим!
Айын, күнүн ишығыны парлатсалар үзүмдә,
Ағ-гараны сечә билмәз нур галмамын көзүмдә.
Өмрүм кечди, күнаһкарлыг газанмышам дүняда,
Она көрә лайыг олдум хәчаләтли бир ада.
Ваһимәдән әлим әсир, әсир дизим, балдырым,
Дүнянын шад мәчлисиндә нечә бадә галдырым?
Әчәл мәнә гонаг кәлмин, һейләйим ки, а достлар,
Һәятымдан башга шейи гәбул әтмир, инаһкар!
Дадлы һәят сүфрәсиндән кәлмир ағзым бир дада,
Шәкәр белә, шәрбәт белә зәһәр дадыр ағзымда.
Бу мәнзилдә видалашыр һәят даһа мәнимлә,
Әйилмишәм гайда будур: өвүшәнләр әйилә.
Ишдән дүшдүм һәр нәфәсдә горхурам ки, дәрә ола,
Бәдән тамам парчалана, бир-бириндән айрыла.
Һесаб чәкән бармаг кими йолда дүшүб галхырам,
Гәрибәдир: ил сайырам, олмайырам бир арам.
Күлшәнин хош һавасы да зәрәр верир чаным,
Файдасыздыр Иса, Хызыр кәлсә белә яным.

¹ Әрәб грамматикасында кәлмәннин сүффиксини шәкилчәшә тә'сир әдир, мәнәны дөйишир. Анчаг сөн һәрф мәнәны дөйишмәкдә иштирак әтмир, Шаир өзүнү мәнәнын дөйишдирилмәсиндән хәбәри олман сөн һәрфә бәнзәдир.

Һәсрәт илә булут кими су ягдырдым өзүмдән,
Чаванлыгым шимшәк кими нә тез кечди көзүмдән!
Чаванлығы йолда салдым—нә кәзирсән?—сорушсан
Белим әйри, чаванлығы ахтарырам һәр заман.
Көлкә кими сөйкәнирәм һәр аддымда дивара,
Умуд йохдур бир дә галхам, нә этмәли, нә чара?
Рәикли шейлә алдадылан ушаг кими нә эркән,
Алдадычы фәләк алды чаванлығы әлимдән!
Шадлыг мүлкү әйш-ишрәтә инсанлары чағырыр,
Гулағымдан чыхан ағ түк, кетмә дейә бағырыр.
Рузу үчүн, дүшүб, галхыб, ахтарырам һәр ери,
Көрәннә дейәр: «вардыр бунун гарышгая бәнзәри»
Намәрд фәләк сындырмагчын гиймәтими, гәдрими,
Парчалады көвһәrimi, әлдән алды сәбрими.
Һүнәрләрим пахылларын көзләриндә кизләнди,
Һәр әйбидән бәдтәр олмуш һүнәрләрим бах инди.
Мәрифәтин ишығийлә айдын олсун гәлбә дейә,
Һәлгә олан гәддим илә бәнзәйирәм һаләйә.
Ишимә мин дүйүн дүшүб, өмүр көдәк, дүйүн чох!
Бәлли дейил о дүйүнләр ачылачаг, йохса йох?
Бу күлшәндә бир ағачам, йыхмаг үчүн арада,
Бүкүләрәк аяғыма фәләк балта вурмада.
Мәнә чатмыр нә сурәтдән, нә мәнадан бир хәбәр.
Силинмишдир көзләримдән мәналарла сурәтләр.
Күнаһкарам, чәһәннәмдә тутсам әкәр мән гәрар,
Орда белә мәнән һүркүб кәнар дурар адамлар.
Күнаһкарлыг бахчасында һәр будағым гурудур,
Заман мәни чәһәннәмдә яхмаг үчүн гурудур.
Бахын: гәза гәләминин сәһифәмдә яздыгы
Хәта олду, йохласан да әсла йохдур артыгы.
Пешиманлыг сую ону юяр, силәр бу мүмкүн!
Нейләйим ки, фәләк буну чәтин этмиш мәнимчүн.
Бурда да һагг гәзанындыр, нә әйләсәм, нә этсәм,
Әглә кәлән писликләрин һамысындан мән писәм.
Күнаһым чох, бир кәс мәнә өлүм зәрби вурарса,
Она ганым һалал олар, лайиг олмаз гисаса.
Зәбанәйә башлаярса гәлбимдәки аловлар,
Мүһитләри, дәрялары һәрәрәтим гайнадар.

Чевирәни: Чәфәр Хәндан

Низами Кәңчәви

Кә'бә султаны¹

(Гәсидә)

Яшыл кәйән, гара чәтир тутан Кә'бә султаны
Едди өлкә үзәриндә гуруб тәхти-рәваны.
Падишаһлыг тәхти үзә дәрә кушәли отурмуш,
Пәркарыны фәләк кими дәирәви о гурмуш.
Әрәб бойлу бир түрк кими көнүл алмаг үчүн бах,
Әнбәр кими гара бир хал бәсләмәдә ағ янаг.
Ағ янагда гара халдан узагдадыр бәләлар,
Гапысынын һәлгәсиндән фитнә чәкилмиш кәнар.
О мишкили тәрәзусу дашла гызыл ме'яры,
Мишки әзиб тоз этмишдир даш-гашынын әяры.
Мишк бүкүләр ипәкләрә әзәлдән бу гайдадыр.
Она көрә мишкин халы яшыл ипәк алтдадыр.
Диггәт әтсән һәрбдә әлләр мәншәрә сәс сәлән тәк,
Йолундаки эһрамылар дейәр бирәслә, ләббейк!
Сүтунунун баш учунда тубая вар тимсәли,
Новданында сую вардыр, әби-көвсәр мисәли.
Сүкан әкәр олмаса о, кәмисинә дүнянын,
Галар елкан вә ләнкәрсиз кәмичиси дөвранын.
Бах инайәт чәдвәлиндә алты сәмтин пәркары,
Мәһрабыны мәркәз сайыр, сәттәрәдир дивары.
Сәфа дағы сафлашмышдыр һәрәминин сафындан,
Торпагынын вәфәсиндән әтир алмыш бу чаһан.
Даш бусаты үзәриндә дурмуш санки гызыл гуш.
Уча билмәз үзәриндән нә көйәрчин, нә бир гуш.
Олармы ки, Низаминин көнлү, көзү әй худа,
Өлүмүндән әввәл көрә чамалыны, нур тапа?
Таки Кә'бә һәрәминдә әдәләтли шаһындан
Көрдүйүнү әрз әйләйю, бир динләйә ярадан.

¹ Чевирәни: Чәфәр Хәндандыр.

Бу дүнянын Дарасыдыр Нүсрәтәддин адлы шаһ,
Һәм дәүләтчин чан яндырыр, һәм гошуна бир пәнаһ.
Маһмуд ибни Мәлик шаһла Мәһәмәд оғлу Бүбәкр.
Чәмшид ибни Фридуикла Мәнсур ибни Мүзәффәр.
Уча, йүксәк әләмли шаһ, зәфәр юрду асланы,
Улдузларын арасында бир күнәшдир бил, таны!
Таң саһибә оланларын, султанларын ән башы!
Фиридуикла, Искәндәрлә вәзифәдә янашы!
Рә'йәтнин әһтиячы һазыр олур хошлугла,
Мәмләкәтин ишләрини өзү салыр бир йола.
Яз булуту кими гызыл сачыр өзү достлара,
Аслан кими дүшмәнләрә вурур ағыр бир яра.
Зәфәрини һәр кәс улдуз тәлә илә бах саныр,
Улдуз, тәлә, сәйәсиндә уғурланыр нурланыр.
Гәзәбиндән чоша кәлиб һирсләнәрсә о, әкәр,
Гейсәрләрин тачы дүшәр, хаганын тахты титрәр.
Әкәр онун сәха адлы хәзинәси күләрсә,
Һөкмдарлар вар-дәүләтә чатар, көзәлләр сүсә.
Онун хидмәт һәлгәсиндән кимсә гачса бир яна,
Я кәндирә аға олар, я кәндхуда зиндана.
Кәлмәдикчә бу дүняда сәнин әксин хәялә,
Мүмкүндүрмү бир адамла ики әләм чәм ола?
Әлләрини сәхасындан дәрә фәғир олмушдур,
Сәнин сәха хәзинәндән сәһра дәүләт булмушдур.
Көмәйинлә әдәләтин гүвәтләниш голлары,
Чәллийинилә әйилмишдир зүмүн чиркин вугары.
Һәбсә олмадан, бәнд олмадан гейзин йыхар дүшмәни,
Гәһрин гылынич, ох олмадан әйләйәр хар дүшмәни.
Сәнин дүжкүн оюнундан заман адлы бир нәрдлә,
Дүня нәрдә мөһрәси дә чашыб галмыш һейрәтдә.
Падишаһын аяғына әзәл салдым көһәрләр,
Сонра онун чәкисиндә нә даш көрдүм, нә дә зәр.
Дүня варын, һәдийяенин гаршысында һәғирдир,
Низаминин бу мәдинни атма гәбул әйлә бир.
Кечә, күндүз нә гәдәр вар, күндүз олсун һәр кечән,
Кечәләрдән яхшы олсун кечән, күнүн күнләрдән!
Бүтүн дүня үзәриндә дайма ол мүзәффәр,
Падишаһлыг тахтында сән камиран ол сәрасәр!

Низаминин лирик шеирләри¹

I

Күл чамалын күлә деди: дур нәрдә сал үзүндән,
Күлләр зүннар бағламышдыр янагынын үзүндән.
Көрүрәм ки, ган өртмүшдүр инагынын гүнчәнин,
Хәчәләтдән өртүнүб ки, көрмәйсән бәлкә сән.
Гулач-гулач сачларынын ачыданда мөтан,
Бәнәфшәләр көчмәк үчүн йүк бағлады билирсән.
О әргиван чамалынын бир ишарә этмәси.
Ясәмәни лал әйләди, сусән галды сөзүндән.
Әкәр дава әдирсәнсә күлә сөйлә һөкмүнү.
Чүнки нәркис хумар олмуш, юху ягыр көзүндән.
Низамилә чох әлләшди бүлбүл әгсин рәғабәт,
Бу гәзәли әшидәркән сусду, кетди өзүндән.

II

Яраланан үрәйимдир, нечин көздән кәлир ган,
Сән гәлбимин ичиндәсән, нә бахырсаң байырдан?
Бу дүняда мәнним анич бирчә гәлбим вар иди,
Икимиз бир гәлбли икән, нечин әтдин сән галдан?
Мадам әшгин чәкисиндә икимиз дә бир олдуг,
Мәнним әшгим артыг олду, сәнин әшгин аз, ондан.
Мәни гәлбдән дост тутурдун әвәлләри билирдим,
Мән һаман дост дейиләмми нәдән олдун бәс дүшмән?
Гәлби хәстә оланлара әдәләтлә янашдын,
Нөвбә чатачаг Низамийә нечи чәлпад олурсан?

¹ Чеврәни: Ч. Хәндандыр

III

Эй бүтүн дүнянын гиблэси олан,
 Мин дәрдин давасы сәндәдир чанан.
 Күлүн кәмәриндән ачылмыш дүйүм,
 Бағлыкән нештәр тәк белн һәр заман.
 Вүсал күнләрини хош кечир, бары,
 Бу фүрсәт бир даһа тапылмаз инан.
 Бах нечә сүр'әтлә кедир өмр аты,
 Ики-үч күштүйә чәк чилондундан,
 Бу күн дүня шаһы сәнсэн, эй көзәл,
 Һөкман олса да о Гызыл Арслан.
 Эй Юсиф яры тәк ягут додағлым,
 Говма Низамини өз астанандан.

IV

Әзиз әлчи, көнүл яры нечәдир?
 Көнүлсүзүн о ниһары нечәдир?
 Нә ишдәдир, нә эләйир, даныш бир.
 Көзәлийин о дилдары нечәдир?
 Мәст асланын аһу нәркиз көзләри,
 Сүнбүл кими о шаһмары нечәдир?
 Лалә рәнкли бир чәмәндә ерләшән,
 Нәркиз адлы булаглары нечәдир?
 Чандан әзиз дост тутмушам ону мән,
 О достумун бәс әғяры нечәдир?
 Кечә-күндүз мәни олда яндыран,
 Көзәлләрин абыдары нечәдир?
 Ган ичмәкдә гүсуру йох дилбәрин,
 Чан алмагда интилары нечәдир?
 Һәятында бирчә дәфә сордуму.
 Ашыгынын бәс гәрары нечәдир?
 Ягуб олмуш кәдәриндән Низами,
 О Юсифин рузикары нечәдир?

V

Чанан, әзиз чанын үчүн нишанларын мәнә вар
 Күнүм сачларына бәнзәр, гәлбим агзына охшар.
 Үзәнкийә галхмаг үчүн аяғымда гүввәт йох,
 Чилова да япышмаға әлим кәлмир ашижар.

Нә гәдәр ки, һичрандаям вәфа нәдир дүшүнмә!
 Әлим чатмаз, үнүм етмәз, көнүл олду таримар!
 Бир бусәнә чан верәрәм дөймәзсә кәл истәмә!
 Истәмәрәм мәним зөвгүм сәнә версин зиянлар.
 Дедин мәним гәмләримә сәбр элә, эй Низами!
 Сәнин вәдин олмаянда сәбр олармы, эй нияр?

VI

Мүмкүнүдүр мәни гурбан эдәсэн?
 Дәрдләрими көрүб дәрман эдәсэн?
 Көз яшымла исландығым заманда
 Ган-яшыма мәни гәлтан эдәсэн?
 Үрәк демә, артыг әлдән вермишәм,
 Чарә ахтар, бәлкә чанан эдәсэн!
 Зәиф овам, сахла мәни, өлдүрмә,
 Ярашармы өлүм фәрман эдәсэн?
 Көз тикмишәм додағына әзәлдән,
 Умуд вар ки, бир күн мейман эдәсэн.
 Бәлкә вурса ләбләринә мөһрүнү,
 Низамини бир Сүлейман эдәсэн.

VII

Көнүл алмаг гайдасыны башладың ки, эй дилбәр,
 Чаным, көнлүм өз эшигдән кәнар олсун бир тәһәр?
 Күл ярпағы ичиндәки о пүстәнә көзәлим,
 Ширинликдә чата билмәз, инан нә бал, нә шәкәр!
 Кирпийини тәрпәдәндә һуриләр дә аһ чәкир.
 Гарышдырсан сачларыны шүрә кәләр пәриләр.
 Кафир олма, мин бир шивә чыхарма аһ, амандыр.
 Габаг телин исламын да рөвнәгини мөһв эләр.
 Пәриүзлүм, сарайлардан сәһрая мейл әйләсэн,
 Ай мүштәри олар сәнә, күнәш фитнә әйләйәр.
 Диванәлик йолларына дүшәр камал инан ки,
 Бир тәрәфә йығылараг әтир сачса о әнбәр.
 Додағындан бадә версән руһлар олар сагиси,
 Налә эдәр саз илә ней, көзсә олар бир сағәр.
 Бу ләтафәт, бу көзәллик, бу чамал, бу чалалла,
 Әкәр мүмкүн эдә билсән, бир йол бизә сал нәзәр!
 Низами тәк ким ки, сәнин һичраныңла хәстәдир,
 Гулун олуб, бағлайыбдыр үмид адлы бир кәмәр.

VIII

Янагына бахсан онун бир лалазар көрөрсөн,
Чөсөдүндөн лалаларин дөшүндө хар¹ көрөрсөн.
Чөмөнликдө үз көстөрмө, гонча күлү ахтарма,
Онун үзү гаршысында күлү дө хар көрөрсөн,
Тамаһ салыб чүт лө'лине, экар өлүш истәсэн,
Шух көзүнүн низәсиндөн дөшдө ганлар көрөрсөн.
Та эзәлдән яр гәминдән көнлүм олүб гәрарсыз,
Йүз ил сонра енә ону сән бу гәрар көрөрсөн.
Низами тәк сән дө экар мәллийини унутсан,
Висалсыз ничр атәшиндә бир гәмкүсар көрөрсөн.

IX

Көнлү, чаны элдән алдын, ишә дүшдүм енә мән,
Көрүнүр ки, башга ердә базарын вар күл бәдән!
Бу дүняда һәр нә гәдәр чох ашыгын олса да,
Мәним кими бир вәфалы ашиг тапа билмәссән!
Бир бәладыр күләр янаг, мишкин сачла бир ердә!
Бәс нә үчүн бу боланы мүдам йолдаш этдин сән?!Бундан сонра лазымдыр ки, Низамийә, эй көзәл,
Файда вериб күлдүрәсэн, һеч олмаса вәслиндән.

X

Һеч көнлүмү верәрәмми сән олсан да дилләсәнд?
Ону алыб апарырсан башгасына олүб бәнд.
Сәнә лайиг олмаяны мәнә рәва билмә яр!
Мән ачизәм, залым олүб этмә мәни дәрдимәнд.
Чөмшид мүлкү мәндә йох ки, верим алым бир өпүш,
Разы олсан бир көнлүм вар эдә билләм пайи-бәнд.
Һәр аддымда күлаб кими көз яшымы төкүрәм,
Хош бахышла, һәр алчага галдырысан бир рүбәнд.
Сән көзүмүн ишығысан, сәрмайәси өмрүмүн,
Чүнки үзүн ай кимидир, додагларын шәкәр, гәнд!

XI

Кәдәр емә гәмләринә һәгдән мэдәд чатар яр!
Ишдән дүшән бир кимсәйә тапылар бир вәфадар.
Әбәди вар истәйирсэн кечәләри ояг гал,
Ятан көрмәз, гафил олар, тапар дөвләти һушяр.

¹ Хар—ләкә мә'насындадыр.

Сән һумасаи хәрмәвләри сәрчәләрә багышла,
Сағламсан, чәк шәрбәтлән әт көр нә гәдәр хәстә вар?
Ашыглар мей ичдиләрсә, мәст олдулар мүфлүсләр,
Сән күнүнү көзлә, инан айыгларда вахт чатар.
Бал едисә чибин, нәдән пәрванәни яхды шам?
Кисәни оғру апарса чәзаланыр, доғрулар.
Бурда шаһлыг һәрби кедир, горун яған охлардан,
Шәкәр-шәрбәт яғдыранлар той эвиндә ер тутар.
Сарайларда яр йохдурса, кәдәр емә, гәм емә,
Мәһтәрә дө нөвбә чатар, ова чыхса һөкмдар:
Эй Низами, бу дөвләтдән әл көтүрүб кет, бәлкә,
О өлкәдә иш тапачаг, галмаячаг бир бекар.

XII

Көнүл әви виран олду, чан алаи яр һардадыр?
Хәзинәни оғру ярыр, пасибанлар һардадыр?
Карван кетди, мән һамыдан кери галдым бу йолда,
Ити кедән ат һардадыр, сарибанлар һардадыр?
Бүтүн кечә мән достумун гапысында ятмышам,
Йолчуймса пайым һаны, күләмсә хар һардадыр?
Эй Низами, бу дүняда азүгәни йыгыбсан,
О дүнячын топтадыгын дөвләтлә-вар һардадыр?

XIII

Бах достлуға кәлмәмәклә арамызда бир нөгсан,
Нә бәлаләр чәкди башым, гәмләриниң учундан.
Эй эдилләр нәләсинә адәт эдән көзәл яр!
Нийә кетдин, бизә тәрәф кери дөнүб бахмадан.
Сән көзәлсән, мәнә көнүл вермәмәклә һагыбсан,
Биләрсән ки, көзәлләрдә бу адәтдир бинадан.
Бу Низами де эшгиндә нә чүрә сабр эйләсин,
Сәнсиз онун гәрарсызлыг олду иши һәр заман.

XIV

Хош яша, бу дүня фәряда дәймәз,
Азы, чоху саяма һеч яда, дәймәз!
Ярым арпа чәкмәз вәзни дүнянын,
Онун әдаләти чәлләда дәймәз.

Сөһәр шахтасынын мүгабилиндә,
Күнүзүн истиси бир зада дөймәз.
Дедим азын олар аз да гиймәти,
Йох-йох янылмышам она да дөймәз.

XV

Эй бүтүн көзәлләри өзүнә гул эдән яр,
Бәднәзәрин көзләри үзүндән олсун, кәнар!
Башдан аяға гәдәр үзвләрим ербәер,
Бир телинин учуна фәда олсун эй никар!
Мән языгы нә үчүн сөйлә нәйә охладын.
Мәкәр мәндә голунун гүввәтинә тагәт вар?
Сән мәним үрәймдән халис шәраб ичирсән,
Мәнсә өз чийәримнә сәнсиз этдим тар-мар.
Нә вахта дәк кизличә бахым сәнә тәрәф мән?
Истәйирәм йыхылым аяғына ашикар.
Гашларын яй сәһнби, ох атыр бахышларын,
Олмайыр бир доюнча сәнә бәхмаг тачдар.
Сәдагәтли ашыглар нә гәдәр чох олса да,
Низами өз гулундур, сәнә эйләр дуалар.

XVI

Ай үзлүм, сөйлә кимә мейман олмаг истәрсән?
Кимин шә'нинә кәлиб хаган олмаг истәрсән?
Әнбәрдән башын үстә падишәһлыг чәтри вар,
Кечә кимә чәтирлә султан олмаг истәрсән?
Сәнә гәнд демәк олмаз, шәкәрдән дә дадлысан!
Севкили йох, киминчин бир чан олмаг истәрсән?
Кечә гара, сән ишыг, бәднәзәрдән горхурам,
Эй һәят сую, кимә чанан олмаг истәрсән?
Сән кедирсән, һичриндә чандан кечәр Низами,
Хәстә мәнәм, сән кимә дәрман олмаг истәрсән?

XVII

Гонча кими ганла долуб кәнлүм сәнин чәфандан,
Өмрүм кечди, айрылмадым һеч әһдимдән, вәфамдан.
Һарда бир гәм көрсән ону мәнә лайиг билирсән,
Үрәйини һарда көрсән сәнинчүндүр һәр заман.

Бу агрыян көзләримин чарәсини сорушун
Аяғынын тозу олар она яхшы бир дәрман.
Висалинин арузисилә йүз көйнәк дағытдым ки,
Бир доп кими һәр бир заман гучағымда оласан.
Чани-дилдән даим сәнә сәнә эдән адамын
Ғанына сән нә вахтачли гәсәд әдиб дурамагсан?

XVIII

Чавандыгы яр йолунда нисар этдим билирсән,
Көзәлләрин йыгынагы вар үрәймдә әзәлдән.
Агламаг да ширин кәлир мәнә чанан йолунда,
Зөвг азырам шәкәр сачан бал додаглы көзәлдән.
Чанан бүтүн сөзләримин хилафына оларат,
Яваш-яваш һәятымы мәндән алды төмамән.
Нәләр чәкдим күлиар кими янағында гыврылан,
Һәр бахында бир чан алан сүнбүт кими о телдән.
Бүтүн кечә сүббә гәдәр фәряд әдиб агларам,
О чаванын диварыны, ганысыны өпүб мән.
Эй инсанлар, нәлә, фәряд әйләйчәк Низами,
Чананынын о ган ичән көзләриндән һәшрәтән.

Хагани Ширвани

Рубаилар

Олду гэм, кәдәрлә өмрүмүз яры,
Фәләк сонра верди назлы дилдары.
Нә миннәт гоюрсан бизә эй фәләк!
Өмүр алмыйынча вермәдин яры.

Этди күл үзүнә һәрәрәт әсәр,
Гызарды янағын эй назлы дилбәр.
О хумар көзләринин хәстәси вар,
Һүснүнүн күлзәры хәстәлик нейләр?

Яр кетди гәлбими яндырды һичран,
Олду айрылыгдан кечәм фираван,
Һәрәрәт ихтияр гоймады мәнә,
Өпүм севкилимин додагларындан.

Эй көнүл кәлмишдир илк баһар чағы,
Күл рәнкли мей ичәк, сейр эдәк бағы,
Инди ки, чәмәндә ачмыш чичәкләр,
Биз олаг, мей олсун ярын додағы.

Мәним бир севкилим, бир үрәйим вар,
Алдатмаз гәлбими башга бир дияр,
Сәрчә дейиләм ки, дән ахтарым мән,
Һүмай ад вермишдир мәнә о дилдар.

Дейирләр мин илдә бир гоча аләм
Етирир һәгиги вәфалы мәһрәм.
Нечин биз һечликдән умуруг вәфа,
Чәкирик дүняда бунча гүссә, гәм.

Чанымда чананын мин чәфасы вар,
Алнымда фәләкин һәр гәзасы вар,
Дейирләр инләмәк пешәндир сәнин,
Нейләйим көнлүмүн мин баласы вар.

Заваллы Хагани дәрә чәкир пиһан,
Гүссәдән гәлби ган, үрәйн бирян,
Вәслинчин көндәрир о илди, чәнан!
Чаныны һәдийгә, динини гурбан.

Кечә кечди, ачды күл үзлү сәһәр,
Гәлх тез пиялә вер, эй инчә дилбәр!
Фүрсәти гачырма юхудан айыл,
Чох далар юхуя о хумар көзләр.

Ярашыр ағ үзә о гара сачлар,
Сачылла үзүндә бәрәбәрлик вар,
Һүснүн илк баһардыр, кечәйлә-күндүз
Бирләшир баһарда дейирләр эй яр.

Чешрәни: *М. Сейидзадә*

Мүчирэддин Бейлэгани

Рүбаилэр

Көнлүм ки, даима ишрэт севәрди,
Көзүм ки, үзүнә сөчдә эдәрди,
Одлу пәрванәйлә, сулу пейманә
Эйләмеш онлары айрылыг дәрди.

Эй сачы сәһәри тутан күләндам,
Күн үзүн мин күнү эйләйиб ахшам.
Һарам ганымызы санырсан һалал,
Бизә һалал вәсли әдирсән һарам.

Саги ки, төкәрди бадә мейнадан.
Мүтрүб ки, иңчиләр сачарды һәр ан,
Бири ган аланды, бири тәбидди,
Бу нәбиз йохларды, о төкәрди ган.

Мәчлисиндә достдур бадә илә күл,
Онлара удузум кәрәк мән көнүл,
Мей күлдү, пахылын аһидән солду.
Күл мейди, гылынчын ону этди күл.

Одлу синән мәни куйинә салды,
Пахыллар вәслини әлимдән алды.
Умуд әйләмәзди бу күнү көнлүм,
Кечә гәмләриндән бу күнә галды.

Дедим ки, Исфаһан чана көмәкдир,
Исәф мәдәнинин ләли демәкдир,
Нә билим Исфаһан әһли кор имеш,
Бунча сүрмейлә ки, чаһанда төкдир.

Исфаһан әһлинин дүз олмаз әһди,
Көрмәзсән иш вахты онларда чәһди,
Иса дәмли Мүчир уйма бу халга,
Чүнки дәччал олмуш онлара Мейди.

Фирузә көй кими үзүк гашын вар,
Йәһәрли атымдыр мәним бу рузкар.
Ше'римин, нәсримин хәзинәсиндән,
Валлаһ мин Хагани башаг топлаяр.

Сәһәр күл будагда ачылды, солду,
Нәсимә һекайә дейиб соврулду,
Өмрүн вәфасына бах, бир һәфтәдә
Гөнчәләнди, ачды, күл хәзәл олду.

Чевирәни: М. Сәлиһаддә

Мүчирәддин Бейлагани

Ашыг Сейраны

Шеирләр

Замана бағынын барыдыр зәһәр,
 Бу бағда үч гаргы битирир шәкәр.
 Алданма дүняя бах, көр ки, әйям
 Гаргынын галбинә вурур дүйүнләр.
 Сөзүн гысасыны билмәк истәсән,
 Дүня алты кушә мәнзилә бәнзәр.
 Дүнянын варлыгга, йохлуг адында
 Ики гапысына әйлә бир нәзәр.

Ичир көзәл көзләрин ганымы, дейирәм мән:
 Ярәб, сән өзүн сахла бу көзләри нәзәрдән!
 Ағзын ярым динара охшайыр, әй көзәл яр!
 Мин көңүл алсан енә әксилмәз ярым динар.
 Мән языға ағырдыр сәнин назыны чәкмәк,
 Хар эләмә көнлүмү торпаглара сүртәрәк.
 Янылдым көңүл нәдир әсиркәйим чанандан.
 Севкилимин йолунда кечәрәм ширин чандан.
 Күл үзүнү көрүнчә дилим дейир гәрарсыз:
 О верир севинчими, шад олмайырам ярсыз.
 Гара телли көзәлим, сачларына гулам мән,
 Мин күнаһсыз нәләси кәлир һәр бир телиндән.

Чевирәни: М. Сейидзадә

Низами гәһрәманларына

Сәннән давам чохду, а ганлы фәләк,
 Шаһ Нуширәван кетди дүнядан,
 Гоһан гонду, көчән көчдү сәрасәр,
 Нечә-нечә мейман кетди дүнядан.

Һаны Лейли, Мәчнун, һаны Мейриман,
 Ширинлә Фәрһада сән чәкдирдин аһ.
 Нечә олду Пәрвиз, ол гәһрәман шаһ.
 Онлар да бағры ган кетди дүнядан.

Зүлгәрнейин падшаһ гылынчын чалды,
 Мәнәм-мәнәм, дейиб дүняны алды,
 Ахыр торпаг олду, бир ады галды,
 Чәкди фәряд, аман, кетди дүнядан.

Суда да ишләди онун фәрманы,
 Бәч-хәрач вердирди дәрә, үмманы,
 Ахырда камына чәкди Сейраны,
 Гисмәт олса ризван, кетди дүнядан.

Низами

Чәми шаирләрин башы,
Бағлайыбсан дастан, көзәл,
Олмадын сәнәтдә нашы,
Ачдын кениш мейдан, көзәл.

Яхшы гәзәлләр сөйләдин,
Яманын бағрын тейләдин,
Ширийни тә'риф әйләдин,
Ойду гашы каман көзәл.

Күчүнү вердин калама,
Сәдан яйылды аләмә,
Кәтиртдин икид Бәһрама,
Едди эчәб чанан көзәл.

Әсәрләр яздын йүз илә,
Достлуг ишләтдин дүз илә,
Мәдһә кәтирдин сөз илә,
Нечә шир пәһливан, көзәл.

Газаныбсан шан вә шөһрәт,
Яхшы ад-сан, иззәт, һөрмәт,
Әли дейәр: верди гиймәт,
Сәнә бизим дөвран, көзәл!.

Тәчнис

Худам оннан мәни йохдан ярадыб,
Айырмас, о яра яр эдәр мәни.
Бир гончайдым, битдим достун бағында,
Дилим илә дедим яра дәр мәни.

Тутмушам дәстимдә көзәл низамы,
Нәбаты, Фирдовси, көзәл Низами,
Тәгдири-гүдрәтин көзәл Низами,
Мәнә дәрәд вериб, яра дәрманы.

Һилал гашын бәнзәтмәрәм тәр яя,
Әләскәр дә дастан эдә, дүрр яя,
Истәсә көл эләр, гатар дәрәя,
Яратса тәзәдән, ярадар мәни.

Устаднамә

Көнүл, гуллуг эйлә камил устада,
Устад көрмәйәнин иши хам галды,
Нечә данәндәләр кетди дүнядан,
Ериндә бир нечә ағлы кәм галды.

Эрәб аты үстүндә дурдум дейәнләр,
Асдым, кәсдим, бичдим, вурдум дейәнләр,
Дүня әмлакым, юрдум дейәнләр,
Искәндәрләр көчдү, гуру дам галды.

Тәкәббүр кимсәйә салам эйләмәз,
Гүнәри кимсәйә ән'ам эйләмәз,
Һеч ким дүня ишин тамам эйләмәз,
Чохлар чәнд эйләди, натамам галды.

Истәр исән агла, истәрсән үзүл,
Өлүм ки, етишди, көзләрим сүзүл,
Нүһ да өмр эйләди мин доггуз йүз ил,
Санасан ки, бир күн бир ахшам галды.

Мәрәндли Аллаһы ай, нәсиб эйлә,
Шәчәрдән баш вериб ай, нәсиб эйлә,
Искәндәр мүлкүдүр ай, нәсиб эйлә,
Нә Чәмшид падшаһ, нә дә Чәм галды!..

Устаднамә

Һөкүмәти-Зөһһак, ол Рүстәми-Зал
Охун гара даша чалды да кетди.
Үзү гара иблис хәял эләди,
Танры гәзәбини алды да кетди.

Етмиш ики дили эләди әзбәр,
Балыглардан хәрач алды сизү зәр
Һаны Зүлгәрнейн—икид Искәндәр,
Әлиндән гамчыны салды да кетди.

Кимдир ки, дүнядан кетмәйән накам,
Һаны Фәрһад, Ширин, Мәһри, Күләндам,
Чәмшид-Чәм падшаһ, дилбәри Бәһрам
Ахыр гара торпаг олду да кетди.

Ай илә күн бир-бирилә өтүшүб,
Мүшкүл иши дуа илә битишиб,
Әртүн, инди нәвбәт сәнә етишиб,
Чохлары дүня кәлди дә кетди.

Шайрин вэтанинда

800 иллийн мунасибәтилә даһи шайрин вэтәни олан Кировабадда бир сыра һазырлыг ишләри апарылмагдадыр. Һөкүмәт комиссиясы шайрин хатирини әбәдиләшдирмәк үчүн онун вэтәниндә, гәбри үстүндә 15,5 метр һүндүрлүғүндә көзәл бир мавзолейни тикилишинә башламышдыр. Бу тикилти үчүн гәбрин дөрд яны ачылыб бина салынмышдыр.

Низаминин гәбри бир нечә дөфә ачылмышдыр вә бир нечә дөфә дә реставрация әдилмишдыр. Мәлум олдугу үзрә шайрин гәбри һахчыванлы майор Адыкөзәлов тәрәфиндән, рус шайри Александр Грибоедов тәрәфиндән реставрация әдилмәкдән башга, бу яххларда дәхи бир нечә дөфә ачылмышдыр. Гәбр ачыларкән сәрдабада, Низаминин скелетиндән башга бир гадын скелети дәхи тапылмышдыр. Бу исә мәлум олдугу кими Низаминин мүасири, Кәңчә шайрасы Мәһсәти Ханым Кәңчәвинин скелетидир.

Низами, чинар ағачындан йонулма бир табутда, ипәк шала бүкүлмүш һалда басдырылмышдыр. Онун башынын алтына мәрмәрдән бир даш парчасы гоюлубдур ки, Низаминин түкләри бу мәрмәр үстүндә лап сон вахтлара гәдәр сахланылмышдыр. Чинар ағачынын үст гаты тамамилә чүрүмүшдур. Назик бир һиссәси һәлә дә дурмагдадыр.

Низами гәбри әтрафында кичик тәпәләрдә бу күн апарылан газынты ишләри дәхи сүбүт әтди ки, 800 ил бундан әввәл Кәңчәдә өлүләр хусуси гутуларда басдырылмыш. Чүнки, газылан 100-дән чох көһнә гәбрләрин һамысындан чүрүмүш табут парчалары чыхмагдадыр. Низаминин гәбри олан бу Шыхдүзү көрүнүр ки, көһнә Кәңчәнин ән бөйүк гәбрисанлығы имиш.

Низаминин гәбри үстүндә бир мәгбәрә вар имиш. Бунун көричләринин рәнки көй рәнклә чиләланмышдыр. Һәмин күнбәз чох вахт йолчуларын дүшәркәси олмуш. Гейдисиз галдығындан һава вә яғмырын тәсириндән сөкүлүб дағылмышдыр. Лакин революциядан сонра шайрин гәбри әсаслы тәмир әднәлди. Гәбрин үзәри цементләнди. Мәрмәрдән баш дашы гоюлду. Бу баш дашында шайрин ады, тәхәллүсү, ата-сынын ады, доғулдугу вә вәфат әтдийи ил көстәрилмишдыр. Шайрин гәбри үстүндә исә белә бир бейт язылмышдыр.

*«Үз илдән сонра сорсалар һаны о,
Сәда һәр бейтимдән чыхар будур о.»*

Мавзолей һазырда тикилиб гуртармағ үзрәдир. Бу мавзолей ифис сурәтлә йонулмуш ағ дашдан тикилир. Мавзолейни габаг фасады язылдыр. Юбилейә гәдәр мавзолейни шәрг тәрәфиндә яшыя бағча салыначағдыр. Бунун үчүн дә бир километрдән артыг мәсафәдән хусуси каналла бурая су чыхарылмышдыр. Бунунла янашы оларағ шәһәрин өзүндә дәхи шайрә һейкәл гоймағы Кировабад шәһәр совети өз гаршысына гоймушдур. Һейкәл шәһәрин мәркәзиндә—театр биһасынын габағында гоюлачағдыр ки, бу да шәһәрин көзәллини даһа да әффектли әдәкәдир. Бир-биринин боюнча сыриа илә саһилбою дүзүлмүш сәрв ағачларынын ортасында һәмишә күлләри, чичәкләри солмаян бағчанын ичиндә Низами бу күнүн илк чарчысы кими ифтихарла йүксәләкәдир. Бу әл, бу шәһәр она чох танышдыр. Бурада онун унутулмаян һаггы вардыр.

Шайрин эллиләри—кәңчәлиләр—кировабадлылар онун хатирәсини һәмишә әзиз тутмуш, әсәрләрини дилдән-дилә салмыш, шәһрәтләндирмиш, она рәғбәт бәсләмишдир. Бу күн дә кировабадлылар онун 8 әсрдән бәри солмағ билмәйән әвәзсиз иңчиләрини, бу күнә гәдәр әтрини, тәрәвәтини сахламыш әсәрләрини севә-севә охуюрлар, ондан өйрәнирләр. Бу күн бизим колхозчулары истәр «Лейли вә Мәчнун» истәр «Хосров вә Шайрин» вә истәрә дә, «Искәндәрнамә» һекайәтләрини өзбәр билмәләри һеч дә тәсадүфи дейлир. Низами, хәлгын үрәйиндә, онун ганында яшайыр. Нәслләр Низамини өзү илә яшадарағ, бу хошбәхт күнләрә кәтириб чыхартмышдыр.

65 яшыя колхозчу Ағаәли Рза оғлу дейир ки: «Мән чох кәңчә идим, фарсча охуюб язырдым. Бир күн атам әвдә ол-

маянда атамın һәмниш һәмсәлә уцадан охудуғу шәкилли бир китабы варагламаға башладым. Шәкилләри мәнн даяндырды. Мән охумаға башладым. Мисраларын көзәллини мәнн мәртүпн эләди. Башым китаба гарышмышды. Һәр шейи унутмушдум. Хейли вахтдан сонра атам мәнн бирдән гулаглады вә мәнн бу китабы охумағы гадаған эләди. О, делди ки, «бу китабы охума, һәлә кичиксэн». Хейли заман кечди. Бир күн енә дә әвдә тәк олдуғум вахт һәмниш китабы охумаға башладым вә аялдым ки, бу китаб, «Лейли вә Мәчнун»ун даш басмасы ившш...

90 яшлы Рза киши өз хатыратында дейир ки, «Мәннм бу күнки киши ядымдадыр. 75—80 ил бундан габаг бир күн ба-зарда бир нәфәр чар чәкирди. О, дейирди ки, бу күн күнорта вахты Искәндәрнн һекәйәтидир. Бағман чайханасында олачагдыр. Мән дә күнорта вахты һәмниш чайхана кирдим. Бурада адамын әлиндән тәрпәнмәк мүмкүн дейилди. Һәр янда адамлар әйләшиб, чай ичир вә бир нәфәри динләйирди. О, әллини өлчә-өлчә данышырды. Мән хейли гулаг асдыгдан сонра Искәндәр... Искәндәр... Дара... Мүһарибә вә нурушма сөзләрини аялға билдим. һәмн сәссиз-сәмүрсиз бу иштиги динләйирди. Мән чайханадан чыханда шәр гарышырды. Лакин, һәмниш адам енә дә кур сәслә сөйләйирди. Мән о адамын гарында бу гәдәр сөзүн ерләшдийинә мәттәл галдым. О, Искәндәрнн һекәйәсини сөйләйирди. Сонра хәбәр тутдум ки, бу чайханада һәр күн 100-дән артыг адам Низаминнн бу нағылына гулаг асыр, һәм дә чайчынын чагы са-тылыр.

Халг ичәрисиндә Низамн о гәдәр сөвимли олмушдур ки, һәтта чүмә ахшамлары Кәнчәнин айры-айры күчәләри бөйүк әвләрдә Низамн кечәләри кечирәмиш. Мәннм ядымдадыр. 70 ил бундан әввәл Балабағманда бир әвдә Низамийә һәср әдилмиш бир кечә дүзәлдилмишди. Бурая күчәнин бүтүн чамааты—арвад вә кишиләри йығылмышды. Әв саһибн элә гонаглыларда кәлән гонагларын һарадан вә ким олдуғуну сормадан онлары мәрәзлә гоз, гах, гуру мейвә вә чайла тәмнин этмәли иди. Бу кечәйә 100-дән чох адам топлашмышды. һәмнсы ердә әйләшиб китабадан фарсча охуял, сонра Азәрбайчан дилиндә данышан бир нәфәри динләйирди. Сөһбәт о гәдәр марағлы олурду ки, хусусән пайыз вә ғыш кечәләри бир дә көрүрдүн ки, кечә сонә чатмышдыр. Лакин

натиг һәлә сөзүнү гуртара билмәминдир. Бельәликкә сөһбәтин ярысы кәлән чүмә күнүнә галарды.

Низамн халгын таныдығы ән популяр адамлардан бири олмушдур. Низамидән сөһбәт олмаян, онун дастанларындан данышылмаян, ондан мисал чәкилмәйән бир мәчлисн тәсәввур этмәк геири-мүмкүндур.

Азәрбайчан Совет язычылары Иттифагынын Кировабәд филиялы шағрин мотивләри үзрә онун вәтәниндә ияшяң гендалары топламаға башламышдыр. Индийә гәдәр айры-айры адамлардан Низаминнн мотивләри үзрә 20-йә гәдәр ле-гендалар, һекәйәләр, хатирәләр топланмышдыр ки, булар Азәрбайчан Совет Язычылары Иттифагынын Кировабәд филиялы тәрәфиндән юбилейдән габаг бурахылачаг «Оянмыш шәһәр» адлы хусусн алманахта чапа һазырланыр. Буларын бир гисми ерли вә мәркәзи мәтбуат сәһифәләриндә чап әдилмиш вә бир гисми үзәриндә исә һазырда ишләнмәкдәдир. Буларын ән марағлылары «Үч суал», «Искәндәрнн сәбри», «Искәндәрнн әдаләти», «Искәндәрнн өлүмү», «Шейх Султан», «Логман» вә сәирәләридир ки, булары охудуғча Низаминнн халға нә гәдәр сәриәт әтдийини вә халгын ону нечә сахладығыны дуймаг олар.

Низаминнн вахтындаки вә ондан әввәлки Кәнчәни өйрәнмәк мәгсәди илә ССРИ Әлмәләр Академиясынын Азәрбайчан Филиялы тәрәфиндән көһнә Кәнчә ериндә апарылан газынтн ишләри олдуғча марағлы материаллар вермишдыр. Бурада ерин 7—8 метр дәринлийиндә сахсы габлар гайрылан завод, көһнә шәһәрнн су-кәмәри, шәһәрнн 3 гальнн бәркидилмиш дивары (көрү-нүр шәһәр мүйәйән радиусла вә мүрур заманла бөйүмүшдүр), ер агтында әвләр, ашялар, пуллар, сахсы габлар вә сәирә тапылмышдыр. Буларын ичәрисиндә ән марағлысы күп ичә-рисиндә ичәчә орнаментләрләр ишләнмиш, өз рәнжини бу күнә киши дәйишмәмиш бир нечә зәриф күлданларын тапылмасыдыр. Бу күлданлар, күлабанлар вә сәирә гиймәтли экспонатлар Низамн музейинә вериммишдыр.

Тапылан экспонатлар айдынча исбат әдир ки, Кәнчәнин културасы Иран културасы дейилдир. Онун өзүнә мәхсус, өзүндә артыб бөйүмүш өз материалы илә ишләнмиш сәнә вә културасы вар имиш. Шәргә кедән карванлар бурадан кеч-дийи үчүн бу шәһәрнн шә'н вә шөвкәти Шәргә ййылмыш-

дыр. Оун көзөл културасыны дәрһал мәнимсәмишләр. Сон-ра да өз адларына чыхмышлар. Азәрбайчаң халгынын дүш-мәнләри Кәнчәни таламаг үчүн дәфәләрлә һүчүм этмиш, онун мин иллик културасыны, варыны, дөвләтини талан эдәрәк бу көзәл шәһәри дәфәләрлә харабазарлыга чевирмишләр.

Бу күн шаирин вәтәни өз симасыны дәйишмишдир. Бу-рада юбилейә һазырлыг ишләри кенишләнмәкдәдир. Индийә гәдәр шәһәрин айры-айры мүәссисәләриндә, али вә орта мәк-тәбләриндә, колхозларында, идарә вә тәшкилатларында гырх-дан чох Низами кечәси, мусәһибә вә мәр'узәләр апарыл-мышдыр. Бу йығынчагларда 20 миңә гәдәр адам иштирак этмишдир. Бундан эләвә һәлә өтән илдән мәктәблиләрин, пионерләрин, Низами гәбринә вә көһнә Кәнчәдә апарылан газынты ерләринә башладыглары экскурсиялар артыг систе-ма һалына дүшүшдүр. Низами гәбри вә газынты ерләри һәр истираһәт күнү бир гәләбәлийә чеврилир. Бурада, ай-рылмыш айры-айры мәр'узәчиләр экскурсияя кәләнләри Ни-заминин һәяты вә дөврү илә таныш эдир.

Кировабадын бүтүн мәктәбләриндә Низамини әйрәнән дәрнәкләр тәшкил эдилмишдир. Кировабәд өлкәшүнаслыг музейиндә дәхи Низаминин һәят вә ярадычылыгына һәср эдилмиш хүсуси күшә айрылмышдыр ки, бу кушәйә газын-ты ериндән тапылан экспонатлар, Низами әсәрләриндән алынмыш айры-айры иллюстрациялар, Низами дөврундән сах-ланылан тарихи биналарын рәсмләри гоюлмушдур.

Кировабадын Икииллик мүәллимләр институтунда, Мәр-кәзи китабханада, Мүәллимләр эвиндә, Партия кабинетиндә, Кәнд тәсәррүфат институтунда, Дөвләт театрында вә саирәдә Низамийә һәср эдилмиш сәркиләр тәшкил эдил-мишдир.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Мәгалә вә тәдгигләә

М. Мубариз Бөйүк демократ	51
Микайыл Рзагүзүлдә—Иббалнамәнин* әсас мотивләри	47
Һ. Араслы—«Еди көзәл» вә «Еди чам» әсәрләринин мүгайисәси	70
Проф. М. Ә. Әфәндиәв—Низаминин медицина көрүшләри	91
М. Газиев—Низами вә бизим әсримиз	107
Юсиф Зия Ширвани—«Лейли вә Мәчнун» әсәринин мейдана кәлмәси мәсәләсинә dair	114
А. Аршаруни—Низами вә Әрмәни дәмбийяты	128

Низами әсәрләрикин эл вариантлары

Фәрһад илә Ширинин һағылы	148
Искәндәрин гадшаһлыга чатмасы	200
Искәндәр Зүлгәрәйинин Иран падшаһы илә даваасы	204
Искәндәрин күнән хәрәч алмасы	215
Искәндәрин—балыглардан Хәрәч алмасы	219
Искәндәрәл дөкәр Ләлә Хиңтан	223
Искәндәр Зүлгәрәйинин әссийәтләри	227

Низами вә онун мүәсирләри

Низами—Гочаглыг	232
Низами—Кәбә султаны	235
Низами и индирик шеирләри	237
Хагани Ширвани—Рубәнләр	244
Мүчирәддин Бейләгани—Рубәнләр	246
Шеирләр	248

Низами совет халглары ярадычылыгында

Ашыг Сейраны—Низами гәһрәманларына	249
Ашыг Әли—Низами	250
Ашыг Әләскәр—Тәһнис	251
Мәрәндли Аллаһы—Устаднамә	252
Ашыг Әргүн—Устаднамә	253

Хроника

О. Гошгарлы—Шаирин вәтәниндә	254
--	-----

7P

№	7-
Мә	12.83
Кл	
С	
Д	
Т	

Редактор: С. Рәхимов

Чап нмзләнмш 9/III-41. Чап листи
16/1. Учет ншрийят листи 13.25. Бир
чап листинда кетмиш һуруфат 39904.
Тираж 6000. Сифариш № 45. ФГ 6/12.
Гиймәти 7 манат.

Азәрнәшр мәтбәәсиндә чап олунду.
26-лар адына „Китаб Сарайы“, Баки.
Әли Байрамов күчәси № 1.

RECORDS

28

7810
185

8